2024 يانۋار
ئومۇمىي 53-سان

ئۇيغۇرلار

The Uyghurs

ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە مەۋجۇدىيىتىنىڭ ژۇرنىلى

The Magazine of the Uyghur Culture and Survival

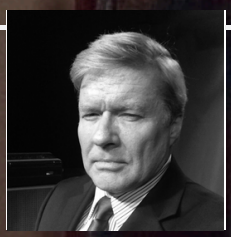

ئستراتېگىيەلىك تەپەككۇر
1

ئاپەتتىن بۇرۇنقى قەشقەر
43

ختاي ئۆز پۇتىغا پالتا چېپىۋاتامدۇ؟
31

2024 يانۋار

ئومۇمىي 53-سان

ئۇيغۇرلار

ئايلىق ئۇنىۋېرسال ژۇرنال

ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتىنى قەدىمدە دۇنيا مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئوچراشقان مەدەنىيەتلەر مەركىزىدۇر. ھالبۇكى، بۇ يەردىكى ئاساسىي ئېقىم مەدەنىيىتى يەنىلا ئەزەلدىن شۇ جايدا ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتىدۇر.

باش مۇھەررىر: ئۇيغۇر كۆكئارت

مۇھەررلەر: ھېكمەتيار ئىبراھىم

ئۆتكۈر ئالماس

چىقارغۇچى ئورۇن :

ئۇيغۇر پروجېكت فوندى (UPF)

www.uyghursfoundation.org

ژۇرنالنىڭ نەشر ھوقۇقى:

ئۇيغۇر پروجېكت فوندىغا تەۋە.

مەنبەسى ھەققىدە ئىزاھات بېرىلگەن قىسمەن ئەسەرلەردىن باشقا بارلىق ئەسەرلەرنىڭ نەشر ھوقۇقى بۇ ژۇرنالغا مەنسۇب.

ئاتاقلىق يازغۇچى ئابدۇللا ساۋۇت

1950-يىلى - 2022-يىلى دېكابىر

مۇندەرىجە

مىسلىسىز ئۆيغىنىش

ئۇيغۇرلار: ئاپەتتىن
ئىلگىرىكى قەشقەر

ماراكەش زىيارىتىدىن ئالغان
بەزى تەسىراتلىرىم 69

ئىستراتېگىيە تەتقىقاتى

ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇر
ماھارەتلىرى

خىتاي تەتقىقاتى

خىتاي ھۆكۈمىتى قايسى
تەرزدە ئۆز پۇتىغا ئۆزى پالتا
چېپىۋاتىدۇ؟

خەلقئارا ۋەزىيەت

ئامېرىكا-ئىسرائىلىيە
مۇناسىۋىتى ھەققىدە 101

ھۆلىستان

سوقراتنىڭ ئۆلۈمى ۋە سىيەت
نوچىنىڭ غەلىبىسى 38

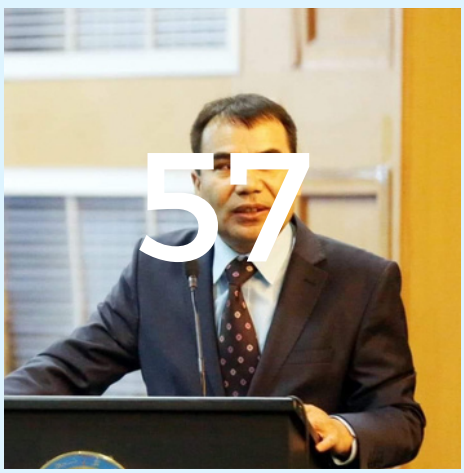

ھۆكۈل ۋە تەن

تۆت ئاددىي ئۇسۇل ئارقىلىق
تېخىمۇ ياخشى ئادەتنى قانداق
شەكىللەندۈرىمىز 86

مەدەنىيىتىمىزدە ئىسلام

باشقىچە كۆز قاراش 74

تارىخ ۋە بىز

قىتان دۆلىتىدە ئۇيغۇرلار ۋە ئۇيغۇر
كۈلتۈرى

ئۇيغۇر تەتقىقاتى

ئۆتكۈر ئەپەندىمىزنىڭ
رومانلىرىدىكى تارىخىي چىنلىق 80

ئىستراتېگىيە

The Great Courses®

Topic
Professional

Subtopic
Thinking Skills

Strategic Thinking Skills

ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇر ماھارەتلىرى

Professor Stanley K. Ridgley
Drexel University

پروفېسسور ستەنلى رىدگلېي

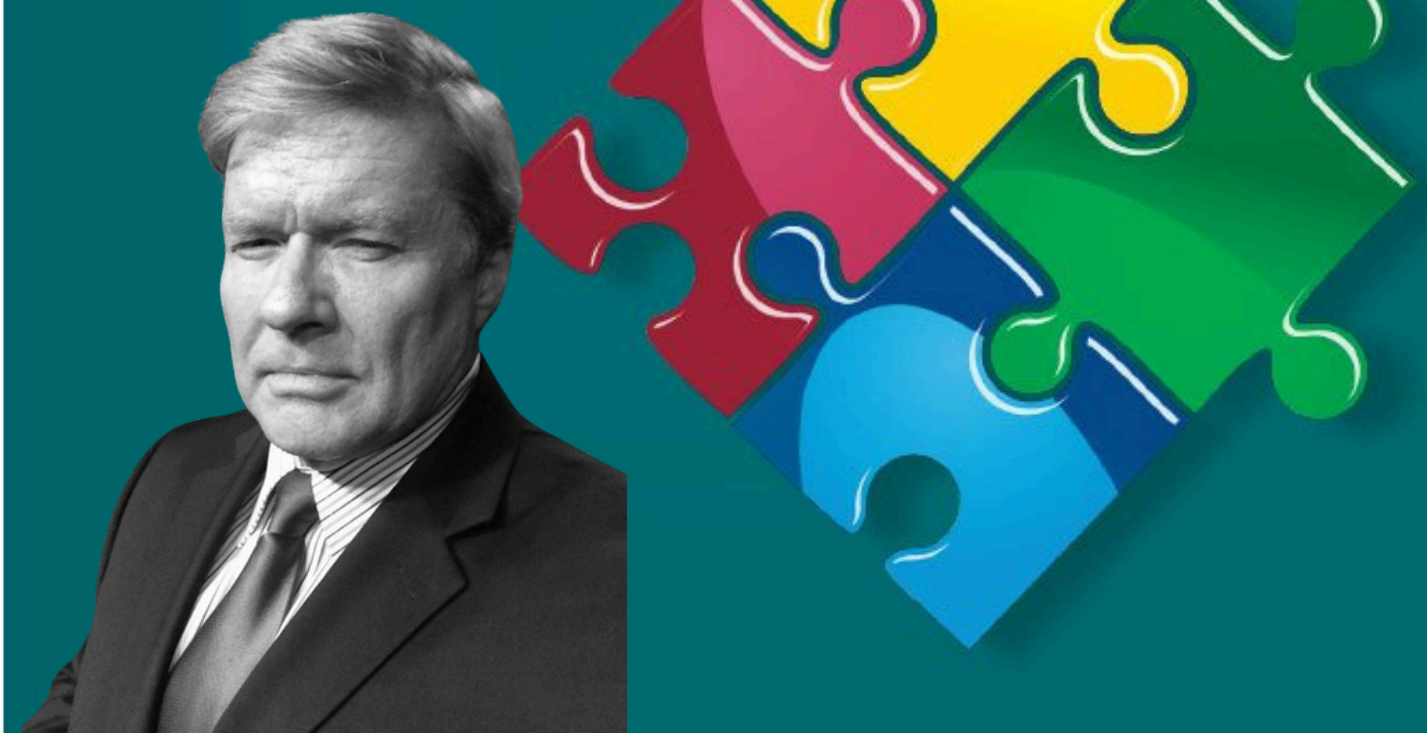

ئستراتېگىيەلىك تەپەككۇر ماھارەتلىرى

دوكتور ستەنلى رىدگلېي
(ئامېرىكا دېڭسىل ئۇنىۋېرسىتېتى باشقۇرۇش فاكۇلتېتىنىڭ دوتسېنتى)

ئاپتورھەققىدە

پروفېسسور ستەنلى رىدگلېي (Stanley K. Ridgley) ئامېرىكا دېڭسىل ئۇنىۋېرسىتېتى لېبوۋ سودا ئىنستىتۇتى باشقۇرۇش فاكۇلتېتىنىڭ دوتسېنتىدۇر. ئۇ چەپېل خىلدىكى (Chapel Hill) شىمالىي كارولىنا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئاخبارات كەسپىدە باكلاۋۇرلۇق ئۇنۋانىغا، دېيۇك ئۇنىۋېرسىتېتىدا سىياسىي پەنلەر بويىچە ماگىستىرلىق ئۇنۋانىغا، تېمپول ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ خەلقئارا سودا باشقۇرۇش كەسپىدە ماگىستىرلىق ئۇنۋانىغا ۋە دېيۇك ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ خەلقئارا مۇناسىۋەتلەر پەنلىرىدە دوكتورلۇق ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. ئۇ يەنە لومونوسوۋ موسكۋا شىتاتلىق ئۇنىۋېرسىتېتىدا ۋە پارىژ ئىجتىمائىي باشقۇرۇش ئىنستىتۇتىدا ئوقۇغان. پروفېسسور رىدگلېي دېڭسىل ئۇنىۋېرسىتېتىغا كىرىشتىن بۇرۇن، تېمپول ئۇنىۋېرسىتېتى فوكىس سودا ئىنستىتۇتىدا خەلقئارا سودا باشقۇرۇش ۋە ئستراتېگىيەلىك باشقۇرۇش كەسپىنىڭ دوتسېنتى بولغان.

پروفېسسور رىدگلېي يەرشارىۋى سودا سىياسىتى، خەلقئارا سودا ئاساسلىرى، رىقابەت ئستىخباراتى (Competitive Intelligence)، ئستراتېگىيەلىك باشقۇرۇش ۋە ئىگىلىك تىكلەش، ئىلغار ئستراتېگىيەلىك سودا تونۇشتۇرۇشلىرى قاتارلىق دەرسلەرنى ئۆتىدۇ. ئۇ ئامېرىكا، رۇسىيە، ھىندىستان، فرانسىيە، كولۇمبىيە ۋە سىنگاپوردىكى ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا ۋە كەسپىي سودا خادىملىرىغا كۆپ قېتىم دەرس ۋە لېكسىيە سۆزلىگەن. ئۇ تېمپول ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇتقۇچىلىق قىلىۋاتقاندا، مۇسىر مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن.

پروفېسسور رىدگلېي سودا كەسپىدە ئوقۇيدىغان ستۇدېنتلار گۇرۇپپىسىنىڭ تونۇشتۇرۇش مەشقاۋۇلى (presentation coach) سۈپىتىدە، 2009- ۋە 2010-يىللىرى تېمپول ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ يىللىق سودا ئۆرنەكلىرى مۇسابىقىسىدە ئۇتۇپ چىققان.

ئامېرىكا ئارمىيەسىنىڭ سابىق ھەربىي ئىستىخبارات ئەمەلدارى بولغان پروفېسسور رىدگلېي غەربىي بېرلىندا ۋە چېخ-گېرمانىيە چېگراسىغا يېقىن جايدا بەش يىل ۋەزىپە ئۆتىگەن. ئۇ غەربىي گېرمانىيە يەتتىنچى ئارمىيە سېرژانت مەكتىپىدە جورج س.پاتتون رەھبەرلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن.

***

تېما دائىرىسى:

ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇر — ئەتراپىمىزدىكى قالايمىقان دۇنيانىڭ سىرلىرىنى يېشىش ۋە قۇدرەتلىك كۈچلەرنى ئۆز مەقسىتىمىز ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشقا ئالاقىداردۇر. بۇ تەھلىل قوراللىرىدىن ۋە تاكتىكىلاردىن پايدىلىنىپ، نىشانىمىزغا — مەيلى شەخسىي ياكى كەسىپىي بولۇشىدىن قەتئىينەزەر — يېتىش پۈرسىتىمىزنى ئەڭ زور دەرىجىدە ئاشۇرىدىغان ھەل قىلغۇچ ۋە ئاقىلانە تەدبىر قوللىنىشنى كۆرسىتىدۇ.

بۇ ئەسەردە بىز تارىختىكى ئەڭ قالتىس ئىستراتېگىيەلىك مۇتەپەككۇرلارنىڭ بىزگە نېمىلەرنى ئۆگىتەلەيدىغانلىقىنى، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ چۈشەنچىلىرىنىڭ قانداق قىلىپ بىزنى دادىل ۋە قابىل ئىستراتېگىيەلىك مۇتەپەككۇرلارغا ئايلاندۇرالايدىغانلىقىنى ئۆگىنىمىز. بۇ ئارقىلىق بىزنى مەقسىتىمىزگە يېتىشتىن توسىدىغان ئىچكى ۋە تاشقى توسالغۇلارنى قانداق يېڭىشنى ئۆگىنىمىز. ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇر ئەتراپىڭىزدىكى دۇنياغا بولغان تونۇشىڭىزنى ئاشۇرىدۇ، ئىلگىرى چۈشەندۈرگىلى بولمايدىغان ۋەقەلەرنى چۈشىنىشلىك قىلىدۇ. بۇ ئارقىلىق سىز نۇرغۇن ساھە ۋە ئوخشىمىغان قاتلامدىكى ئىشلارنى بىر-بىرىگە باغلىيالايدىغان بولىسىز. سەۋەب بىلەن نەتىجە بەزىدە بىر-بىرىدىن تولىمۇ يىراق بولۇپ، بىز سەۋەب-نەتىجە لىنىيەسىنى چۈشىنىشكە باشلىغاندا، مەسىلە ئايدىڭلىشىدۇ. قارىماققا يەككىدەك كۆرۈنىدىغان ھادىسىلەر بىز ئاسان تونۇۋالالايدىغان ئەندىزىلەر ئارقىلىق ئۆزئارا باغلانغان بولىدۇ.

ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇر رامكىسى بىر يۈرۈش كۈچلۈك تەھلىل قوراللىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ قوراللار بىزنى مۇرەككەپ دۇنيانى چۈشىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ، شۇنداقلا بىزنىڭ تەپەككۇر، قىلمىش ۋە باشقىلار بىلەن ئالاقە قىلىش ئۇسۇلىمىزنى ئۆزگەرتەلەيدۇ. بۇ قوراللار كارخانىلارنىڭ ئىستراتېگىيە بەلگىلەش گۇرۇپپىلىرىنىلا ئەمەس، بەلكى ھەربىي ئىستىخبارات ئاپپاراتلىرىنىمۇ سىناريە لايىھەلەش، ئىستراتېگىيەلىك تاللاش ۋە تاكتىكىلىق ئىجرائات قاتارلىقلاردا يېتەكلەشكە ئىشلىتىلىدۇ.

بىز ئىستراتېگىيەنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى لېكسىيەدىن باشلىنىپ، ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇر ئۇقۇمىنىڭ قەدىمكى ئۇرۇش نەزەريىسىدە قانداق بارلىققا كەلگەنلىكى ۋە ئىستراتېگىيەلىك ھەرىكەت پرىنسىپلىرىنىڭ كاتتا نەزەريىشۇناس ئىجرائاتچىلارنىڭ (theorist-practitioner) كاللىسىدا قانداق سۈزۈكلىشىشكە باشلىغانلىقى ئۈستىدە ئىزدىنىمىز. ئىستراتېگىيەنىڭ قەدىمىي مەنبەسى — مەيلى

يۇنان ياكى خىتايدا بولسۇن ــ ھەربىي ساھەدە بولغاچقا، بىز ئىشنى مۇشۇ يەردىن باشلاپ، تۇسىدىدېس (Thucydides) ۋە سۇنزى قاتارلىق نەزەرىيەشۇناس ئىجرائاتچىلار، شۇنداقلا دېلىيۇم (Delium) ۋە كانېيغا (Cannae) ئوخشاش قەدىمكى جەڭلەر توغرىسىدا مۇھاكىمە يۈرگۈزىمىز.

ھەربىي ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇر ئاقارتىش دەۋرىدە (Enlightenment) جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىپ، ئىلغار ئىستراتېگىيەلەر ۋە تاكتىكىلىق تەرەققىياتلار بىلەن ناپالېئون دەۋرىدە ئەڭ يۇقىرى پەللىگە چىقتى. زامانىۋى ھەربىي ئىستراتېگىيەنىڭ پرىنسىپلىرىغا ئىسىم قويۇش ۋە ئۇلارنى سىستېمىلاشتۇرۇش ئۇرۇنۇشى ھەقىقەتەن ناپالېئوندىن باشلانغان. بىز ناپالېئوننىڭ ئۇي-پىكىرلىرى ۋە ئىش-ھەرىكەتلىرىنى، شۇنداقلا 19-ئەسىر ئىستراتېگىيە ساھەسىدىكى ئالدىنقى قاتاردىكى نەزەرىيەچىلەردىن جومىنى (Jomini) ۋە كلاۋسېۋىتزنىڭ (Clausewitz) ناپالېئوندىن ئالغان تامامەن باشقىچە ساۋاقلىرىنى مۇھاكىمە قىلىمىز.

زامانىۋى دەۋرگە قارىتا، بىز ئىستراتېگىيەلىك ھەرىكەتلەندۇرگۈچ كۈچىنىڭ باشقا ساھەلەردىكى تەپەككۇرنى قانداق تويۇندۇرۇشقا ۋە تەلتۆكۈس ئۆزگەرتىشكە باشلىغانلىقىنى، شۇنداقلا ئاستا-ئاستا تەرەققىي قىلىپ ھەربىي، سودا، سىياسەت، تەنتەربىيە، ھەتتا كۆڭۈل ئېچىش ساھەسىدە كەم بولسا بولمايدىغان قورالغا ئايلانغانلىقىنى مۇھاكىمە قىلىمىز. ھەربىي توقۇنۇش پرىنسىپىنى رىقابەت پرىنسىپى دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ ۋە بۇ بىزنى ئىستراتېگىيەلىك ئۇرۇنۇشلىرىمىزدا ھەر خىل تاكتىكىلىق تاللاشلار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئوتتۇرا باسقۇچلۇق دەرسلىكىمىزدە، زامانىۋى ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇر تەمىنلىگەن ھەر خىل قورالىلار ۋە ئەقلىي نۇقتىئىنەزەرلەرگە مۇراجىئەت قىلىمىز. بۇ يەردە، ئىستراتېگىيە بىلەن ئىستراتېگىيەلىك قوراللارنىڭ پەرقىنى چۈشىنىش زۆرۈر. ئىستراتېگىيە ئېلىپلا ئىشلەتكىلى بولىدىغان تەييار پىلان ياكى سايمان ساندۇقىغا سېلىپ قويۇلغان تەييار سايمان ئەمەس.

مەيلى قايسى ساھەدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەر قانداق مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىستراتېگىيەنىڭ ئاچقۇچى ئومۇمىي بۇرچقا بولغان ئېنىق تونۇشتۇر. سودا ئىستراتېگىيەچىلىرىدىن خامېل (Hamel) بىلەن پىراخالاد (Prahalad) بۇنى «ئىستراتېگىيەلىك مۇددىئا» (strategic intent) دەپ ئاتايدۇ. قارىسىغا شاپاشلاشنىڭ ئورنىغا، ئېنىق ۋە ئەھمىيەتلىك ۋەزىپە باياناتىنى تۈزۈش پۈتكۈل ئىستراتېگىيەلىك پىلان جەريانىنى شەكىللەندۈرىدۇ. بۇ يەردە تەپسىلىي ئىزاھلانغان جەريان ۋەزىپە، نىشان، ۋەزىيەت تەھلىلى، ئىستراتېگىيە تۈزۈش، ئىستراتېگىيەنى ئىجرا قىلىش ۋە كونترول قىلىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ئاددىي پىلانلاش جەريانى تەپەككۇرنىڭ ئۇچۇن قۇرۇلمىلىق رولىنى ئويناىدۇ. شۇنداقلا ئۇ بىر دەۋرىيلىك جەريان بولۇپ، بىزنى ۋەزىيەت تەھلىلىگە ئۇنىدەيدۇ. بىز تاشقى ۋە ئىچكى مۇھىتنى ئۇزلۇكسىز باھالاپ، ئىستراتېگىيەمىزنى ئېھتىياجغا ئاساسەن ئۆزگەرتىمىز.

بىز ئۆزىمىز ئۇچۇن بار بولغان ئۇللۇق رىقابەت تاللانمىلىرىنى (fundamental competitive choices)، ئۇلارنىڭ ئارتۇقچىلىق-كەمچىلىكلىرىنى، ئۆزىمىزنى قانداق قىلىپ ئەڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك

ئىستراتېگىيەلىك نەتىجىگە ئېرىشتۈرۈشنى ئۆگىنىمىز. بىز يەنە رىقابەت ئەۋزەللىكىنىڭ مەنبەسى ۋە كۆك ئوكيان ئىستراتېگىيەسىدىن (the blue ocean strategy) ئىبارەت قالتىس تېخنىكىنى ئۆگىنىمىز ھەمدە بۇ ئارقىلىق رىقابەت ئەۋزەللىكىنى قولغا كەلتۈرەلەيمىز ۋە ساقلاپ قالالايمىز.

نۇرغۇن ئىستراتېگىيەلەرنىڭ ئىجرائاتىدا، يەنى تاكتىكىلارنىڭ ئېنىق ۋە توغرا ئىجرا قىلىنىشىدا يېتەرسىزلىك مەۋجۇت. بىز ئۆزىمىز تاللىغان توقۇنۇش رايونلىرىدا بىزنى كۈچلەندۈرىدىغان ئۇدۇل ھۇجۇم، يان ھۇجۇم، ۋاستىلىك لىنىيە ۋە (دۈشمەننىڭ تەمىنات لىنىيەسىگە ۋە باش شتابىغا ھۇجۇم قىلىش دېگەندەك) ئارقا سەپ جېڭى قاتارلىق تاكتىكا ۋە پرىنسىپلارنى كۆزدىن كەچۈرىمىز ھەمدە تۈيۇقسىز ھۇجۇملارنىڭ ئالاھىدە كۈچى ۋە ھەسسىلەپ ئاشىدىغان ئۇنۇمى ئۈستىدە ئىزدىنىمىز. بىز يەنە ئىستىخبارات ئايلانمىسى (intelligence cycle ــ مەمۇرىي ياكى ھەربىي ئىستىخبارات ئورگانلىرى ياكى قانۇن ئىجرا قىلىش ئورگانلىرىنىڭ ئىستىخباراتنى بىر تەرەپ قىلىشتىكى ئاساسلىق دەۋرىيىلىك جەريانى بولۇپ، بۇ تەكرار تۈگۈنلەردىن تەركىب تاپقان يېپىق ھالقىدۇر، ت) ۋە سىناريە پىلانىنىڭ كىشىنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمىگۈدەك دەرىجىدىكى زور قوللىنىشچانلىقىنى رىقابەتچىلىرىمىزنىڭ ئېھتىمالىي كونكرېت ھەرىكىتىنى ۋە پىلانىمىزغا تەسىر كۆرسىتىدىغان ماكرو ئامىللارنىڭ يۈنىلىشىنى ئالدىن پەرەز قىلىش ئىقتىدارىنىڭ موتورى سۈپىتىدە ئۆگىنىمىز.

چوڭ جەھەتتىن ئېيتقاندا، مەيلى قايسى ساھەدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئىستراتېگىيەلىك ھەرىكەتلەرنىڭ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشى ياكى مەغلۇپ بولۇشىنىڭ ئاچقۇچى ئىستراتېگىيەچىنىڭ زېھنىيىتىدۇر. بىلىش پىسخولوگىيەسى، ئىستراتېگىيەلىك بۈاستە سېزىم، رىقابەت نەزەرىيەسى، سىستېمىلىق مەسىلىلەر ۋە «تەقدىر»گە بولغان تونۇشلار ھەقىقىدە لېكسىيەلەر شۇنىڭغا دالالەت قىلىدۇكى، بىزنىڭ ئۆزىمىزگە ۋە ئەتراپىمىزدىكى دۇنياغا بولغان تونۇشىمىز ئىستراتېگىيەمىزنىڭ ئۇنۇمىگە زور تەسىر كۆرسىتىدۇ. يەنە شۇنىڭدەك، لېكسىيەلىرىمىزدىن بىرىدە ھەممىگە ئايان بولغان چوڭ ئىستراتېگىيەلىك توسالغۇلار مۇلاھىزە قىلىنىدۇ. شۇنداقلا، ئېتىراپ قىلىنغان ۋە مۇۋاپىق ئويلىنىلغان تەقدىردە، بۇ توساقلاردىن قانداق قىلىپ ئايلىنىپ ئۆتۈپ كەتكىلى بولىدىغانلىقى چۈشەندۈرۈلىدۇ.

مەزكۇر يۈرۈشلۈك لېكسىيەلەرنىڭ ئەڭ ئاخىرقىسىدا، ئىستراتېگىيەلىك تەسەۋۋۇردىن پايدىلىنىپ ئۆز كەسپىنى راۋاجلاندۇرغان ۋە زور ئۇتۇقلارنى قولغا كەلتۈرگەن تۆت ئىستراتېگىيەلىك مۇتەپەككۇرنىڭ ھاياتى بايان قىلىنىدۇ. بۇ ئاخىرقى دەرسته، بىز ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇر پرىنسىپىنى قايتا بايان قىلىپ ئۆتىمىز. شۇنداقلا، ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇر ئىقتىدارىنى تۇرمۇش ئادىتىنىڭ بىر پارچىسىغا ئايلاندۇرغانلارنى، كەلگۈسىدىن قورقمايدىغان، ئەكسىچە ئۇنىڭ يوشۇرۇن كۈچىنى ئۆزىنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن ئىشلىتەلەيدىغانلارنى كۆتۈپ تۇرغان مۇكاپاتلارنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتىمىز.

دەرسلىكىمىزنىڭ ئاخىرىدا، سىز دۇنياغا بولغان كۆز قارىشىڭىزنىڭ چوڭقۇر دەرىجىدە ئۆزگەرگەنلىكىنى بايقىشىڭىز مۇمكىن. چۈنكى، بۇ چاغدا سىز ئەندىزە ۋە لىنىيەلەرنى كۆرۈپ

يېتەلەيدىغان، تۇرلەرنى پەرقلەندۈرەلەيدىغان ۋە ئۆزگىچە شەكىلدە سىزگە تەسىر كۆرسىتىدىغان مۇئەييەن كۈچلەر باغلىنىشچانلىقىدىكى تېخنىكا دائىرىلىك ماكرولۇق ئۆزگىرىشلەرنى ھېس قىلالايدىغان بولىسىز. سىز ئىستراتېگىيەلىك تاللاش (يەنى كونكرېت ئەھۋالىڭىزغا دەل ماس كېلىدىغان قوراللارنى تاللاش) ئۇقۇمىنى چۈشىنىشكە باشلىغاندا، تەپەككۇرىڭىز سۈزۈكلىشىدۇ، ئالدىڭىزنى توسۇپ تۇرغان ئېنىقسىزلىق تۇمانلىرىنىڭ كۆتۈرۈلۈشكە باشلىغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئورنىغا ئېنىق نىشان ۋە يۆنىلىشكە ئىگە بولغانلىقىڭىزنى كۆرىسىز. تەھلىل تېخنىكىلىرى ۋە قوراللىرىنى بىرلەشتۈرۈپ ئىشلىتىش، شۇنداقلا ۋەزىيىتىڭىزنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينايسىز، نىشانىڭىزغا يېتىش پۈرسىتىڭىز ئاشىدۇ. سىجىل ئۆزگىرىش ۋە مالىمانچىلىققا تولغان دۇنيادا ئېنىقلىق ۋە ھەرىكەتتىكى ئۇنۇمگە ئېرىشىش ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇرنىڭ ئەڭ كاتتا سوۋغىسىدۇر.

1. ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇر دۇنياسى

قانداق قىلغاندا تېخنىكا ئۇنۇملۇك پىلانلاشنى ئۆگىنىپ، رىقابەتچىلىرىڭىزدىن ئېشىپ كېتەلەيسىز ۋە كۈتۈلمىگەن كۆڭۈلسىز ئەھۋاللاردىن ساقلىنالايسىز؟ بۇنىڭ جاۋابى «ئىستراتېگىيە»دۇر. بۇ دەرسلىك سىزنى سودا ۋە تۇرمۇشتا ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇر قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدىغان مۇھىم قوراللار بىلەن قوراللاندۇرىدۇ. بۇ لېكسىيەلەردە، سىز مەسىلىنى ھەل قىلىش، ھالقىلىق قارار چىقىرىش، رىقابەت ئىستىخباراتى ۋە ئۆزۈن مۇددەتلىك پىلانلاش قاتارلىق جەھەتلەردىكى كۆپ خىل ماھارەت ۋە تېخنىكىلارنى ئۆگىنىسىز. ئالدىمىزدا كۆرىدىغىنىمىزدەك، ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇر «بۇگۈنكى ھەرىكىتىمىز ئەتە ئەڭ ياخشى نەتىجە بېرىدۇ» دېگەن ئىشەنچ بىلەن كەلگۈسىگە قاراش ئۇسۇلىدۇر.

كۋارتېربېكنىڭ (Quarterback ــ زەيتۇن توپ مۇسابىقىلىرىدە كوماندىنىڭ ھۇجۇمىغا يېتەكچىلىك قىلىدىغان ۋە ھەر بىر ھۇجۇمنىڭ بېشىدا توپنى باشقا توپچىلارغا يەتكۈزىدىغان توپچى، ت) ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇرى

زەيتۇن توپ مۇسابىقىسىدە ھۇجۇم گۇرۇپپىسىنىڭ ئوتتۇرا مەيدانغا جۈغلىشىپ مەسلىھەتلىشىشى (huddle) بىلەن توپنى چاتىرىقىدىن چىقىرىپ كۋارتېربېككە ئېتىشى (snap) ئارىسىدىكى ھالقىلىق 10 ~ 15 سېكۇنتنى تەسەۋۋۇر قىلىڭ.

ھۇجۇمچى كوماندا توپنى يۆتكەش ئارقىلىق تۇنجى «ئون ياردلىق ھۇجۇم»نى (down ــ زەيتۇن توپ ھەرىكىتىدە، بۇ بىر كوماندىنىڭ توپ بىلەن ئون ياrd ئىلگىرىلەپ ھۇجۇم قىلىشى ئۈچۈن بېرىلگەن تۆت قېتىملىق پۈرسەتنى كۆرسىتىدۇ. بىر كوماندا ئۇدا تۆت قېتىملىق ھۇجۇمدا توپنى يوقىتىپ قويسا

ياكى ئون يارد ئىلگىرىلىيەلمىسە، بۇ پۈرسەت ئاياغلىشىدۇ، ت) تاماملاشتىن ئىبارەت ئوتتۇرا باسقۇچلۇق پىلان تۈزدى. بۇ پىلاندا مەيدان شارائىتى، جۈملىدىن تۈنجى ئون يارد‌لىق ھۇجۇمنى ۋۇجۇدقا چىقىرىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان مۇساپە، قېپقالغان ئون يارد‌لىق ھۇجۇم قېتىم سانى ۋە نومۇر ئېلىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان مۇساپە قاتارلىقلار ئويلىشىلدى. مۇداپىئەچى كومانىدىنىڭ مەيدانىدىكى ئوخشاش ئەھۋالنى كۆرۈپ، ھۇجۇمغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ئالدىن بېكىتىلگەن تاكتىكىنى ئىجرا قىلىشقا باشلىدى.

ھەقىقىي كۈچلۈك ئىستراتېگىيەلەر ئەنە شۇنىڭدىن كېيىن بارلىققا كېلىدۇ. جۇغلىشىپ مەسلىھەتلىشىش بىلەن توپنى كۆزاتقۇچىكە ئېتىش ئارىلىقىدىكى ئاشۇ قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە، كۆزاتقۇچىك رەقىب كومانىدا ھەققىدىكى ئۇچۇرلارنى توپلايدۇ ۋە بىر تەرەپ قىلىدۇ. ئاندىن ئۇ قارشى تەرەپنىڭ مۆلچەرلەنگەن ھەرىكەت پىلانىغا قايتۇرۇلغان ئىنكاس سۈپىتىدە، تاكتىكىنى ئۆزگەرتىشى مۇمكىن.

تاكتىكا ياكى پىلانىنى ئۆزگەرتىش جەھەتتىكى بۇ خىل ئىقتىدار ھەقىقىي ئىستراتېگىيەنىڭ جەۋھىرى، يەنى ئەڭ ياخشى نەتىجە بېرىدىغان ھەرىكەت ۋە ئىنكاسنىڭ ئۆزگىرىشچان جەريانىدۇر.

يېتىلدۈرۈلىدىغان ماھارەت

بىز قانداقتۇر تولۇق يېتىلگەن ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇر ئىقتىدارى بىلەن تۇغۇلمايمىز. ئەكسىچە، بۇ چوقۇم يېتىلدۈرۈشكە ۋە ئەملىيەتتىن ئۆتكۈزۈشكە تېگىشلىك ماھارەتتۇر. ئەملىيەتتە، كۆپىنچە كىشىلەر بىلىش بېكىنمىچىلىكى (cognitive confinement) ئەندىزىسىگە ياكى تۇراقلىق تەپەككۇرغا ئەسىر بولۇپ، كەلگۈسى ھەققىدە ئويلىنىشنى ئاڭلىق ھالدا رەت قىلىدۇ.

ئالبېرت ئېينىشتېيىن «ئوخشاش ئىشنى تەكرارلاپ، ھەر قېتىمدا ئوخشىمىغان نەتىجىنى كۈتۈش ساراڭلىقتۇر» دېگەن. بۇ ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇرنىڭ تەتۈرىسى بولۇپ، خىزمەت مۇھىتىدا بىز ئېتىراپ قىلغاندىنمۇ كۆپ كۆرۈلىدۇ.

نۇرغۇن خىزمەتداشلىرىمىز ياكى خىزمەتچىلىرىمىز «سوئال سوراش، پەرەزلەرنى باھالاش، ئۈچۈر توپلاش، تەھلىل قىلىش ۋە پىلانلاش، ئاندىن ھەرىكەتكە ئۆتۈش»تىن ئىبارەت تەرتىپلىك جەريانغا رىئايە قىلمايدۇ. نۇرغۇن كىشىلەر سوئال قويماستىن، كۆنگەن تەرتىپ بويىچە ئىش قىلىۋېرىدۇ.

ئەلۋەتتە، ھەممىمىز كەلگۈسى ھەققىدە ئويلىنىمىز. ئەمما، كەلگۈسى ھەققىدىكى ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇر بىلەن خام خىيالنىڭ پەرقى بار. ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇر نىشان بەلگىلەش ۋە بۇ نىشانغا يېتىش ئۈچۈن ئۇزۇن مۇددەتلىك پىلان تۈزۈشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ پىلانلار ئىچكى-تاشقى مۇھىتنى ئەستايىدىل تەھلىل قىلىشنى ۋە باشقىلارنىڭ ھەرىكىتىنى ئاساس قىلىدۇ.

ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇر مەنتىقىلىق تەپەككۇر قىلىشنى ۋە كەلگۈسى ھەققىدە چوڭقۇر ئويلىنىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ «بىزنىڭ بەش يىلدىن كېيىن قەيەردە بولىماقچى ئىكەنلىكىمىز بۇگۈنكى قىلمىشلىرىمىزغا يېتەكچىلىك قىلىشى كېرەك» دېگەن قاراشنى قوبۇل قىلىش دېگەنلىكتۇر.

ھالقىلىق ئاتالغۇلار، ئېنىقلىمىلار ۋە ئۇقۇملار

«ئىستراتېگىيەلىك مۇددىئا» دېگەن بۇ ئاتالغۇ، ئىستراتېگىيە ئىلگىرى سۈرۈشنى مەقسەت قىلغان «چوڭ ئىدىيە»لەرنى (big ideas) كۆرسىتىدۇ. بۇ مۇددىئا بىزنى كەلگۈسى ــ سېتىۋالماقچى بولغان ئۆي، قىلماقچى بولغان كەسىپ قاتارلىقلار ــ ھەققىدە ئويلىنىشقا ئۈندەيدۇ.

«ئىستراتېگىيە» دېگەن سۆزنىڭ ئۆزىلا بۇنىڭ نوقۇل ھالدا پىلان ئەمەسلىكىگە دالالەت قىلىدۇ. ئۇ كەلگۈسىنى ئۆز مۇددىئايىمىز ۋە نىشانىمىزغا بىنائەن ھېس قىلىش ۋە ئويلاش ئۇسۇلىدۇر. ئۇ يەنە ئۆزگىرىشچان مۇھىتقا تاقابىل تۇرۇشنىڭ بىر خىل ئۇسۇلى بولۇپ، بۇ ھەم ئاشۇ مۇھىتقا ئىنكاس قايتۇرۇش ئارقىلىق مەقسەتكە يېتىشنى، ھەم مۇمكىن بولسا، ئۇ مۇھىتنى ئۆز مەنپەئەتىمىزگە ماس ھالدا ئۆزگەرتىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

خىتاينىڭ قەدىمكى ھەربىي ئىستراتېگىيەچىسى سۈنزى «سۈنزىنىڭ ئۇرۇش سەنئىتى» دېگەن كىتابىدا بىزگە ئەڭ داڭلىق ئىستراتېگىيەلىك نەزەريىەلەرنى قالدۇرغان. سۈنزىنىڭ ئاقىللىقى ئۇنىڭ رېئاللىقنىڭ ئېقىشچانلىقىنى ۋە ھەر قانداق ئىستراتېگىيە ئىجرائاتچىسىنىڭ چوقۇم رېئاللىققا ماسلىشىشى كېرەكلىكىنى تونۇپ يەتكەنلىكىدە ئىپادىلەنگەن.

غەرب دۇنياسىدا، «ئىستراتېگىيە» ئۇقۇمى 19ـئەسىردە فرانسىيە گېنېرالى ئانتونى دې جومىنىنىڭ (Antoine de Jomini) «ئۇرۇش سەنئىتى توغرىسىدا قىسقىچە بايان» (Summary of the Art of War) دېگەن كىتابى بىلەن كەڭ قوللىنىلىشقا باشلىغان. جومىنىنىڭ ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇرغا قوشقان تۆھپىسى ئۇنىڭ ئالاقىنىڭ ئىچكى لىنىيەلىرىنى پەرقلەندۇرگەنلىكىدە ۋە «كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈش» (concentration of force) ئۇقۇمىنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ.

پروسسىيەلىك ھەربىي ئوفىتسېر كارل ۋون كلاۋسېۋىتز (Carl von Clausewitz) بەزى مۇھىم تەرەپلەردە جومىنىنىڭ پىكرىگە قوشۇلغان. ئۇ ئېنىقسىزلىق، پۈرسەت ۋە ئېھتىماللىق توقۇنۇشنىڭ تۆتتىن ئۈچ قىسمىنى ئىگىلەيدۇ دەپ قارىغان ۋە بۇنى «سۈركىلىش» دەپ ئاتىغان. ئۇ بۇ خىل سۈركىلىشنى يېڭىش ئۈچۈن «بىر قاراشتىلا ھەربىي ۋەزىيەت ۋە يەر شەكلىنىڭ ئەۋزەللىك-يېتەرسىزلىكلىرىنى كۆرۈپ يېتىش ئىقتىدارى» (coup d’oeil) بولۇشى كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

20ـئەسىردىكى ئەڭ تەسىردار ئىستراتېگىيەچىلەرنىڭ بىرى سېر باسىل لىدېلدۇر خارت (Sir Basil Liddell Hart)، ئۇنىڭ تۆھپىسى «ۋاستىلىك لىنىيە» (indirect approach) نەزەريىەسى بولۇپ، بۇ بىر

خىل خاتا يېتەكلەش مېتودىدۇر. خارتىنىڭ ئىدىيەسى شۇكى، «بىز ھەرگىزمۇ مۇستەھكەم ئىستىھكام تۈزۈپ بولغان دۇشمەن كۈچلىرىگە ئۇدۇل ھۇجۇم قىلماسلىقىمىز كېرەك؛ ئەكسىچە، مەقسىتىمىزگە يېتىش ئۈچۈن ئۆزگىچە ئورۇنباسار لىنىيەلەرنى ئىزدىشىمىز كېرەك.»

ئىستراتېگىيە بىلەن تاكتىكا

بىز بەزىدە «تاكتىكا» سۆزىنىڭ «ئىستراتېگىيە» سۆزى بىلەن بىللە قوللىنىلغانلىقىنى ئاڭلايمىز، ئەمما بۇ ئىككىسىنىڭ پەرقى بار. بىز ئىستراتېگىيەنى بەزى يۇقىرى دەرىجىلىك پىلانلارنىڭ بىر قىسمى، تاكتىكىلارنى بولسا ئىستراتېگىيەنىڭ ئىجرائاتى دەپ قاراشقا مايىلمىز.

ئەگەر سىزنىڭ ئىستراتېگىيەڭىز دوختۇر ياكى ئادۋوكات بولۇش بولسا، سىز تاللىغان دەرسلەر ئىستراتېگىيەنىڭ بىر قىسمى، ئەمما ئۆگىنىش ۋە تەييارلىق قىلىش ئۇسۇلى بولسا تاكتىكىلاردۇر.

كلاۋسېۋىتز توقۇنۇشنىڭ سەۋىيەسىگە ئەھمىيەت بېرىش ئارقىلىق ئىستراتېگىيە بىلەن تاكتىكىلارنى پەرقلەندۈرگەن. ئۇنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، «تاكتىكا جەڭدە ئەسكەر ئىشلىتىش بولغىنىدەك، ئىستراتېگىيە ئۇرۇش نىشانىغا يېتىش ئۈچۈن ئۇرۇشنى ئىشلىتىشتۇر.»

ئىستراتېگىيە ياخشى ئىجرا قىلىنغان تاكتىكىلاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، تاكتىكىلاردىن ئايرىلالمايدۇ. نۇرغۇن ئۇلۇغ ئىستراتېگىيەلىك پىلانلار بۇ ھالقىلىق نۇقتىنى تونۇپ يېتەلمىگەنلىكتىن مەغلۇپ بولغان.

ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇر ئىستراتېگىيەنى تۈزۈش ۋە ئىجرا قىلىش بىلەنلا ئايىغىلاشمايدۇ. ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇر ئىستراتېگىيەنىڭ ئىجرا قىلىنىشى جەريانىدا مۇھىت بىلەن سىجىل تەسىرلىشىشنى (interaction) كۆرسىتىدۇ. مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىستراتېگىيە ھەرىكەتچان، ماسلىشىشچان ۋە پۇرسەتپەرەس بولۇپ، ئۇ تاكتىكىلارنىڭ تېز، قارىلارچە ۋە دادىل ئىجرا قىلىنىشىغا تايىنىدۇ.

ئىستراتېگىيەلىك نەزەرىيە ۋە تەپەككۇر

سودا دۇنياسىنىڭ ئىستراتېگىيەلىك نەزەرىيەنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتىكى «مۇنبەت تۇپراق» ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى. خارۋارد سودا ئىنستىتۇتىنىڭ پروفېسسورى مايكېل پورتېرنىڭ (Michael Porter) ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 80-يىللىرىدىكى رىقابەت ئەۋزەللىكى، رىقابەت ۋە ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇر جەھەتتىكى بۆسۈش خاراكتېرلىك خىزمەتلىرى ئامېرىكادىكى سودا ئىنستىتۇتلىرىدا ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇرنى يېڭى سەۋىيىگە كۆتۈردى ۋە زور ھۆرمەتكە ئېرىشتۈردى.

پورتېرغا كۆرە، «ئىستراتېگىيە ئۆزگىچە قىممەت بىرىكمىسىنى ۋۇجۇدقا چىقىرىدىغان ئوخشىمىغان پائالىيەتلەرنى تاللاش»نى — باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئىشلارنى پەرقلىرەك تەرزدە قىلىشنى —

كۆرسىتىدۇ. بۇ ئېنىقلىما ھەربىي ۋە سودا ساھە ئوتتۇرىسىدىكى، شۇنداقلا قەدىمكى ۋە زامانىۋى تەپەككۇر ئوتتۇرىسىدىكى ھاڭنى تولدۇرغان.

«پەرقلىق بىر يۇرۇش پائالىيەتلەرنى تاللاش» قەدىمكى گېنېرال ھانىبالنىڭ (Hannibal) مىلادىدىن ئىلگىرىكى 216-يىلى كانېي ئۇرۇشىدا ئەسكىرى ئۆزىنىڭكىدىن بەكلا كۆپ بولغان رىم قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلىشىغا؛ شۇنداقلا ئالما شىركىتىنىڭ 1980-يىللاردىكى شەخسىي كومپيۇتېر ئىنقلابىدا ئاساسلىق رول ئوينىشىغا ئىمكانىيەت ياراتقان.

ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇر نىشانغا يۈزلەنگەن، قۇرۇلمىلىق بولۇپ، ئېنىق تەرزدە كەلگۈسىگە مەركەزلەشكەن بولىدۇ. ئۇ تەھلىل خاراكتېرلىك ۋە ئۇلۇغۋار غايىگە ئىگىدۇر. ئۇ كۈچ ۋە يۈزلىنىشنى، شۇنداقلا ئېنىقسىزلىقنى ھەمدە ئاشۇ خىل ئېنىقسىزلىقنى تۈگىتىش ياكى ئۇنىڭغا ماسلىشىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇر ئۆز نۆۋىتىدە يەنە قورال خاراكتېرلىكتۇر؛ بىز ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇردىن نىشانغا يېتىشتىكى ۋاستە سۈپىتىدە پايدىلىنىمىز. ئۇ پۇل، ۋاقىت ياكى ئەمگەككە ئوخشاش بايلىققا ئايلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ئۇ چوڭ ۋە كەڭ ساھەلەردىن تارتىپ ئائىلە ۋە كۈندىلىك تۇرمۇشقىچە بولغان ھەر خىل پائالىيەتلەردە كارغا كېلىدۇ.

ئىستىخباراتنىڭ مۇھىملىقى

ئىستىخبارات ۋە تەھلىل تەنقىدىي تەپەككۇردا مۇھىم رول ئوينايدۇ، ساغلام ئىستراتېگىيەلىك قۇرۇلما بەرپا قىلىشنى خام ئەشيا بىلەن تەمىنلەيدۇ. بىز قارشى تەرەپنىڭ نېمە قىلىۋاتقانلىقىنى بىلىشكە ئۇرۇنۇپلا قالماستىن، يەنە قارشى تەرەپنى ئۆز مۇددىئايىمىز ھەققىدە قايمۇقتۇرۇشقا ئۇرۇنىمىز. خۇددى ئامېرىكا ئارمىيەسى 1991-يىلىدىكى بىرىنچى قېتىملىق پارس قولتۇقى ئۇرۇشىدا، كۈۋەيتكە يالغاندىن دېگىزدىن تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندەك.

رىقابەت ۋەزىيىتىدە، «تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىش» سەل سەمىمىيەتسىزدەك تۇيغۇ بېرىدۇ. ئەمما، تەنتەربىيە، سودا ۋە سىياسەت ساھەلىرىدە بىز ئەپچىللىك بىلەن لايىھەلەنگەن تۈيۇقسىز ھۇجۇم كىشىلەرنىڭ قايىللىقىنى قوزغىيالايدۇ. ئوخشاشلا، زەيتۇن توپ مۇسابىقىسىدە، تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىش ۋە ئالداش ئويۇنىنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى بولۇپ، رىقابەت ئەۋزەللىكىنى قولغا كەلتۈرۈشتە ئىنتايىن مۇھىم. مەسىلەن، «يالغاندىن پاس بېرىش ئارقىلىق يۈگۈرۈۋېلىش» (draw play) مۇداپىئەچىنى مەيداننىڭ خاتا رايونىغا يېتەكلەشنى مەقسەت قىلىدۇ.

تۈيۇقسىز ھۇجۇم ۋە نەيرەڭلەر ئىستراتېگىيەلىك نىشانلىرىمىزنى ئىشقا ئاشۇرۇشتىكى يارىملىق قوراللاردۇر. (دۈشمەنگە قارشى) ئالدامچىلىق ناچار ئەھۋالنى ياخشى ھالەتكە، شۇنداقلا ياخشى ۋەزىيەتنى

غەلىبىگە ئايلاندۇرالايدۇ. بىز مۇددىئا، ۋاقىت، ئورۇن، كۈچ ۋە ئۇسلۇب جەھەتلەردە تۈيۇقسىز ھۇجۇم قوزغىيالايمىز.

ئومۇمىي نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئىستراتېگىيە بىزنى كەلگۈسىگە ئىشەنچ بىلەن يۈزلەندۈرىدىغان قوراللارغا ئىگە قىلىدۇ. تەھلىل قوراللىرى كەلگۈسىنى شەكىللەندۈرىدىغان زور كۈچلەرنى چۈشىنىشىمىزگە ياردەم بېرەلەيدۇ. ئالدىمىزدىكى لېكسىيەلەردە كۆرىدىغىنىمىزدەك، SWOT (strengths, weaknesses, opportunities, and threats ــ كۈچ، ئاجىزلىق، پۇرسەت ۋە تەھدىت) تەھلىلى بىر تۈرلۈك تەھلىل قىلىش قورالى بولۇپ، ئۇ ئىستراتېگىيەلىك مۇددىئايىمىزنىڭ بايلىق ۋە ئىقتىدارىمىزغا ماس بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ.

پۈختا ئېنىقلىما

ئىستراتېگىيە ــ نىشاننى ئەملگە ئاشۇرۇش ياكى مەلۇم مەسىلىنى ھەل قىلىش قاتارلىق كۆزلەنگەن كېلەچەكنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن بىز ئىنچىكىلىك بىلەن تۈزۈپ چىقىدىغان مېتود ياكى پىلانىدۇر. بۇ زۆرۈر بايلىقلارنىڭ ئۇنۇملۇك ئىشلىتىلىشى ئۈچۈن، ئۇلارنى باھالاش، ئۇلارغا ئېرىشىش ۋە تەقسىملەش پىلانىدۇر. بۇ رىقابەتچىلەرنىڭ ئىنكاسىنى ئالدىن مۆلچەرلەيدىغان ۋە ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان پىلانىدۇر.

20-ئەسىردىكى مەشھۇر باشقۇرۇش مۇتەپەككۇرى پېتېر دروكېر (Peter Drucker) مۇنداق دەپ قارىغان: تەپەككۇر جىسىملار ھەققىدە تەپەككۇر قىلىش ۋە كىشىلەر ھەققىدە تەپەككۇر قىلىشتىن ئىبارەت ئىككى خىل بولىدۇ. تۇرغۇن تەپەككۇر جىسىملارنى چۆرىدىگەن ھالدا پىلانلاشقا ئالاقىدار بولۇپ، بەكلا ئاساندۇر. بۇ خىل تەپەككۇرغا چېتىشلىق ئۆزگەرگۈچى مىقدار ئاز ھەم نىسبەتەن تۇراقلىقتۇر. ھالبۇكى، ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇر بۇنىڭدىن بەكلا قىيىندۇر، چۈنكى ئۇ رىقابەتچىلەرنىڭ ھەرىكىتى ۋە ئىنكاسىنى مۆلچەرلەش ھەمدە شۇنىڭغا ئاساسەن تەييارلىق قىلىشقا ئالاقىدارىدۇر.

ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇر بىزنىڭ قالايمىقان ۋەزىيەتنى ئوچۇق رەۋىشتە كۆرۈپ يېتىشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ، شۇنداقلا ئەتراپىمىزدىكى كۈچلەرنىڭ بىزگە ئۈزلۈكسىز زەربە بېرىشىگە يول قويماستىن، بۇ كۈچلەرنى ئۆزىمىز ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشىمىزغا ئىمكانىيەت يارىتىدۇ. بىز ئالدىن پىلانلاش ئارقىلىق، ياكى ئەڭ مۇھىم قارار چىقىرىدىغان چاغدا پىلانىمىزنى تەڭشەش ئارقىلىق ئۆز ھاياتىمىزنى تەشكىللەشنى ئۆگىنىمىز.

نەتىجە ئېنىق بولمىغان ۋە قوشۇمچە ئىستراتېگىيەلىك ھەرىكەت قوللىنىش زۆرۈر بولغان پەيتلەردە ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇر ماھارىتى ئەڭ ھالقىلىقتۇر. بۇ كۈارتېربېكنىڭ توپ ئوتتۇرا مەيدانىدىن ئۇنىڭغا ئېتىلىشتىن ئىلگىرىكى بىر نەچچە سېكۇنتتىكى ئەھۋالى، ئادۇوكاتنىڭ سوتنىڭ ئاخىرقى مىنۇتلىرىدىكى

ماهارەتلىك ئورۇنۇشلىرى، ئاكسىيە بېرژىسىنىڭ ئاخىرقى مىنۇتلىرى ياكى بالىلىرىڭىزغا تەربىيە قىلىۋاتقان نادىر پەيتلەر بولۇشى مۇمكىن.

بۇ دەرسلىكتە، بىز ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇرنىڭ پايدىسىنى تەرەققىي قىلدۇرىمىز، شۇنداقلا ئىشلەپچىقىرىش ئۇنۇمىمىز ئاشىدۇ، خىزمەتتىن تېخىمۇ مەمنۇن بولىمىز، خىزمەتنىڭ مۆلچەرلىنىشچانلىقى (predictability) ئاشىدۇ، بېسىمىمىز تۆۋەنلەيدۇ، ئۇنۇمىمىز ۋە غەلبە قىلىش پۇرسىتىمىز ئاشىدۇ.

تەۋسىيەلىك ئەسەرلەر

دىكسىت (Dixit) ۋە نېيلباف (Nalebuff)، «ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇر قىلىش: سودا، سىياسەت ۋە كۈندىلىك تۇرمۇشتىكى رىقابەت ئەۋزەللىكى» (Thinking Strategically: The Competitive Edge in Business, Politics, and Everyday Life).

خارۋارد سودا ئىنستىتۇتى نەشرىياتى، «ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇر قىلىش» (Thinking Strategically).

پورتېر (Porter): «ئىستراتېگىيە دېگەن نېمە؟» (What Is Strategy).

رايس (Rice)، «ئۈچ قەدەم ئالدىدا» (Three Moves Ahead).

سلون (Sloan)، «ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇر قىلىشنى ئۆگىنىش» (Learning to Think Strategically).

ئويلىنىشقا تېگىشلىك سوئاللار

1. ئىستراتېگىيە زامانىۋى سودا سۆزلۈكلىرىدە ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدىغان ــ شۇنداقلا سۈيىئىستېمال قىلىنىدىغان ــ سۆزلەرنىڭ بىرىدۇر. بۇنىڭدىكى ئاساسلىق سەۋەب شۇكى، قايسى قىلارلىق ئىستراتېگىيە تۇزۇش تولىمۇ قىيىن، ئۇنىڭ قوبۇل قىلىشنىڭ خەۋپى يۇقىرى ۋە ئىجرا قىلىش جەھەتتىكى خىرسلار تولىمۇ كۆپتۇر. شۇڭا، تەييار «ئۇنۇم قوراللىرى»غا ئوخشاش ساختىپەزلىكلەر «ئىستراتېگىيە» سۈپىتىدە بازارغا سېلىنماقتا. سىز «ئىستراتېگىيە» سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىرىلغان قانداق پروگراممىا ۋە جەريانلارنى بىلىسىز؟ ئۇلارنىڭ ھەقىقىي ئىستراتېگىيەلەر بىلەن بولغان پەرقى نېمە؟

2. زەيتۇن توپ مۇسابىقىسىنى ئۆگىنىش قورالى قىلىڭ. زەيتۇن توپ مۇسابىقىسىنى كۆرگەندە، مەيداندىكى مۇئەييەن توپچىلارنى كۆزىتىڭ. ئۇلارنىڭ ھەر قېتىملىق مۇسابىقىدىن بۇرۇنقى ھەرىكەتلىرىنى ۋە قەيەرلەرگە قاراۋاتقانلىقىنى كۆزىتىڭ. ئۇلار رەقىبلىرىنى ئالداشقا ئورۇندىمۇ؟ كۆزىتىپبېكىكە قارىڭ ھەمدە ئۇنىڭ جۇغلىشىپ مەسلىھەتلىشىش (huddle) ۋە توپىنى كۆزىتىپبېكىكە ئېتىشتىن كېيىن نېمە

قىلىدىغانلىقى ھەققىدە ئويلىنىڭ. ئۇ نېمە قىلىدۇ؟ ئۇ نېمە ئويلاۋاتىدۇ؟ ئۇ كۆرگەنلىرىگە قانداق ئىنكاس قايتۇرىدۇ؟

3. ئىستراتېگىيە بىلەن تەييار «ئۈنۈم قوراللىرى» ياكى ئۈنۈم جەريانىنىڭ (efficiency process) پەرقىنى چۈشىنىشكە كاپالەتلىك قىلىڭ. ئۇلارنىڭ زادى قانداق پەرقلىرى بار؟ سىزچە «ئۈنۈم قوراللىرى» نېمە ئۈچۈن ئوڭۇشلۇق ھالدا ئىستراتېگىيە سىياقىغا كىرىۋالالىدى؟

2. قەدىمكى ئىستراتېگىيەلەرنىڭ مەنبەلىرى ۋە ئەھمىيىتى

پەيلاسوپلار ۋە گېنېرالالار ئۆتمۈشتىكى ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرلارنى تەتقىق قىلىشىدۇ، ئەگەر بىز 21-ئەسىردىكى ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇرغا بولغان تونۇشىمىزنى چوڭقۇرلاشتۇرماقچى بولساق، ئۇلارنى ئۈلگە قىلىشىمىز ئاقىلانىلىكتۇر. ئارقا كۆرۈنۈش ئۇچۇرلىرىمىز قانچە مول بولسا، ئىستراتېگىيەلىك قوراللار شۇنچە پايدىلىق بولىدۇ. بۇ لېكسىيەدە، بىز تارىختىكى ئەڭ مۇنەۋۋەر ھەربىي قوماندان ۋە مۇتەپەككۇرلاردىن بولغان ئالتە كىشىدىن ئىستراتېگىيەلىك تەجرىبە-ساۋاقلارنى ئۆگىنىمىز؛ بۇ جەريانداا بۇ ساۋاقلارنىڭ ئۆز ھاياتىڭىز ۋە خىزمىتىڭىزگە ئالاقىدار تەرەپلىرى ھەققىدە ئويلىنىڭ.

تۇسىدىدېس (Thucydides)

تۇسىدىدېس مىلادىدىن ئىلگىرىكى 5-ئەسىردە ياشىغان ئاقسۆڭەك بولۇپ، پېلوپونېس ئۇرۇشىدا، يەنى گرېتسىيەدىكى شەھەر دۆلەتلىرى بولمىش ئافىنا بىلەن سپارتا ئوتتۇرىسىدىكى چوڭ توقۇنۇشتا قوماندانلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن. تۇسىدىدېسنىڭ «پېلوپونېس ئۇرۇشىنىڭ تارىخى» دېگەن ئەسىرى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 411-يىلىغىچە بولغان ئۇرۇش جەريانىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

بۇ قەدىمكى رىسالە يېزىلىپ ئالاھەزەل 2500 يىلدىن كېيىنكى بۈگۈنكى كۈندە خەلقئارا مۇناسىۋەت ساھەسىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى، «سىياسىي رېئالىزم» (political realism) دەپ ئاتالغان تەپەككۇر ئېقىمىنىڭ ئاساسى ۋە ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇر تەسۋىرى، دەپ قارالماقتا.

تۇسىدىدېسنىڭ ئەسەرلىرىدە «ئادالەت» قاتارلىق ئۇقۇملارغا بولغان گۇمان ئوتتۇرىغا قويۇلغان. مەسىلەن، مەشھۇر «مېلىيان دىيالوگى»دا (Melian dialogue)، ئافىنالىقلار ئۆزىنىڭ ھەربىي كۈچ جەھەتتىكى ئەۋزەللىكىنى مېلوس ئارىلىنىڭ ئاھالىلىرىنى ھەمكارلىشىشقا قىستايدىغان بىردىنبىر كېسىمچى

(arbiter) سۈپىتىدە كۆرگەن. بۇ بۆلەكتە ئادىللىق، ئادالەت، سەۋەب، ھەتتا ئىلاھىي مۇداخىلە ئۇقۇمى دېگەنلەر نەزەردىن ساقىت قىلىنغان.

«مېلىيان دىيالوگى» بىزگە زوراۋانلىق سىياسىيسى (power politics ــ ئەخلاقىي ئۆلچەملەرنى ئەمەس، بەلكى نوقۇل ھەربىي كۈچنى ئاساس قىلغان سىياسىي تۈتۈم، ت) ياكى نەپىپەرەس سىياسىينىڭ (realpolitik ــ ئەخلاقىي ئۆلچەملەرنى ئەمەس، بەلكى ماددىي مەنپەئەتنى چىقىش نۇقتىسى قىلغان سىياسىي تۈتۈم، ت) ئۇلگىسىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. كەسپىي ھاياتىڭىزدا ھوقۇق ھەممىدىن مۇھىم دەپ قارىلىدىغان ئەھۋالنى تەسەۋۋۇر قىلىپ بېقىڭ. غالىب كۈچ ياكى كەسكىن رىقابەت ئەڭ ئۇنۇملۇك ئىستراتېگىيە بولۇپلا قالماي، بىردىنبىر مەنتىقىلىق تاللاش ھېسابلىنىدىغان بازار ياكى رىقابەت رايونى بارمۇ؟ قانداق قىلغاندا تەشكىلاتىڭىزنىڭ ئارتۇقچىلىقىدىن پايدىلىنىپ، غايەت زور غەلىبىنى قولغا كەلتۈرەلەيسىز؟

پاگوندىاس (Pagondas)

گەرچە ئافىنا گېنېرالىرى ئىستراتېگىيەچىلەر دەپ ئاتالغان بولسىمۇ، ئۇلار پېلوپونېس ئۇرۇشىدا ئەمەلىي ئىستراتېگىيەلەرنى ئانچە كۆپ قوللانمىغان. بۇ ئۇرۇشتا قوللىنىلغان ئىستراتېگىيەنى كۆرۈش ئۈچۈن، بىز جەزمەن ھەر ئىككى تەرەپنىڭ غوللۇق گېنېرالىرى قاتناشمىغان، دەمالىلىقا كۆزگە چېلىقمايدىغان بىر ئۇرۇشقا دىققىتىمىزنى ئاغدۇرۇشىمىز كېرەك.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 424-يىلىدىكى دېلىيۇم ئۇرۇشى دەمالىلىقا قەدىمكى قانىلىق جەڭلەردىن بىرىدەك كۆرۈنىدۇ. ئەمما دېلىيۇمدا، پاگوندىاس ئىسىملىك ئانچە تونۇلمىغان گرېتسىيە گېنېرالى تامامەن يېڭى ئۇرۇش ئۇسۇلىنى نامايان قىلغان.

جەڭ باشلانغاندا، ئافىنانىڭ تەخمىنەن يىگىرمە مىڭ كىشىلىك قوشۇنى دېلىيۇم ئەتراپىدىكى جىلغىغا قاراپ ماڭغان، ئەمما يارەمچى قوشۇنلىرى يېتىپ كەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلار كەينىگە چېكىنگەن. پاگوندىاس ئافىنالىقلارنىڭ قېچىشىغا يول قويماستىن، تېبانلىقلارنى ئۇلارنى قوغلاشقا ۋە ئۇلارغا چىڭ يېپىشىشقا بۇيرۇغان. ئۇ بۇ ئارقىلىق ئىلگىرىلەپ مۇداپىئەلىنىش (forward defense) ۋە ئالدىن قول سېلىش (preemption) پرىنسىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ شۇئانلىق (immediate) ئەمەس، بەلكى ئۇزۇن مۇددەتلىك تەھدىت شەكىللەندۈرگەن دۈشمەنگە قىلىنغان ھۇجۇم ئىدى.

جەڭدىكى ھالقىلىق پەيتتە، پاگوندىاس زاپاس تېبان ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى پىيادە ئەسكەرلەرگە قوشۇلۇپ ئافىنالىقلارغا ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇغان. بۇ ئاڭلىق ھالدا تەييارلانغان زاپاس قوشۇننىڭ ھۇجۇمغا قاتناشقانلىقىنىڭ تۈنجى خاتىرىلەنگەن ئۆرنەكىدۇر. نەتىجىدە ئافىنالىقلار ساراسىمىگە چۈشۈپ، سېپى بۇزۇلغان ۋە ھەر تەرەپكە پىتراپ كەتكەن.

پاگوندىاس بۇ جەڭدە مەيدانغا كەلتۈرگەن يېڭىلىقلاردىن بىرى، ئۇرۇشنىڭ ئالدىنقى سىپىدا تۇرماستىن، جەڭنى يىراقتىن نازارەت قىلىپ، قوشۇننىڭ سەپ شەكىلىنى (ۋەزىيەتكە كۆرە) ئۆزگەرتكەنلىكى ئىدى.

دېلىيۇم ئۇرۇشى غەربتىكى تاكتىكىشۇناسلىقنىڭ ئاپىرىدىگاھى دەپ قارىلىدۇ ۋە بىزنى ئىككىنچى ئىستراتېگىيەلىك ساۋاقتا ئېگە قىلىدۇ: كۈتۈلمىگەن يېڭىلىقلار ھەمىشە رەقىبلەرنىڭ كۈچى باراۋەر بولغان ئۇرۇشلارنىڭ ۋەزىيىتىنى ئۆزگەرتەلەيدۇ. تۇرمۇشىڭىزدا، مەلۇم بىر جەڭدە چوقۇم ئەنئەنىۋى تاكتىكىلارنى ئىشلىتىشكە مەجبۇر بولۇپ باقتىڭىزمۇ؟ ئەگەر شۇنداق بولسا، سىزنى رەقىبلىرىڭىزنى ئېھتىياتسىز تۇرغان پەيتىدە بابلاش ئىمكانىيىتىگە ئېگە قىلىدىغان ھەر قانداق يېڭىلىق كاللىڭىزغا كەلدىمۇ؟

سۈنزى (Sun Tzu)

ئىستراتېگىيەلىك نەزەريىەدىكى ئەڭ مەشھۇر مىسالارنىڭ بىرى بولغان «سۈنزىنىڭ ئۇرۇش سەنئىتى» خىتايدا مەيدانغا كەلدى. بۇ ئەسەر مىلادىدىن ئىلگىرىكى 5-ئەسىردە داڭ چىقارغان خىتاي سانغۇنى سۈنزىگە مەنسۇپ. كېيىنكى ئەسىرلەردە باشقىلار تەرىپىدىن كېڭەيتىلگەن بولۇشى مۇمكىن بولغان بۇ ئەسەر دەسلەپتە ئاسىيادىكى، كېيىن غەربتىكى ھەربىي تەپەككۇرغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن.

سۈنزىنىڭ ئاقىللىقى ئۇنىڭ رېئاللىقنىڭ ئېقىشچانلىقىنى ۋە ھەر قانداق ئىستراتېگىيە ئىجرائاتچىسىنىڭ چوقۇم رېئاللىققا ماسلىشىشى كېرەكلىكىنى تونۇپ يەتكەنلىكىدە ئىپادىلەنگەن. سۈنزىنىڭ پرىنسىپلىرىنى ئۇرۇش مەيدانىدا، ئاممىۋى باشقۇرۇش ۋە پىلانلاشتا، شۇنداقلا دىپلوماتىيە ۋە خەلقئارا سۆھبەتتە قوللىنىشقا بولىدۇ.

سۈنزىنىڭ بارلىق پىلانلارنىڭ ۋاقىتلىق ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلغانلىقى ئۇنىڭ تەپەككۇرىنىڭ يادرولۇق نۇقتىلىرىدىن بىرىدۇر. ئۇ پىلان تۈزۈلگەن ھامان ۋاقتى ئۆتۈشى مۇمكىنلىكىنى بىلەتتى. ئۇنىڭ نەزىرىدە، رىقابەتتە كۈچ ئورۇنلاشتۇرۇش قارارى ئىككى ئاساسىي ئامىلغا باغلىق ئىدى: (1) فىزىكىلىق مۇھىتتىكى ئوبىيېكتىپ شارائىت ۋە (2) رىقابەتچىلەرنىڭ شۇ مۇھىتتىكى سۇبىيېكتىپ كۆز قارىشى.

بۇ جەھەتتە، سۈنزى ھازىرقى زامانىدىكى سەرخىل ئىستراتېگىيەچى نەزەريىەچىلەر (strategic theorists) تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان مۇنداق كۆز قاراشنى ئىلگىرى سۈرگەنىدى: ئەڭ ياخشى پىلان ھەرىكەت بىلەن ئىنكاسنىڭ دىنامىكىسىدا (dynamic ــ ئادەم ياكى نەرسىلەرنىڭ مۇئەييەن ئەھۋالدىكى قىلمىش ياكى ئۆزئارا تەسىرلىشىش تەرزى، «ئوكسفورد يۇقىرى باسقۇچلۇق ئېنگلىز تىلى لۇغىتى»نىڭ 8-نەشرىدىن، ت) ۋۇجۇدقا چىقىدۇ. سۈنزىگە كۆرە، ئىستراتېگىيە ئۆزگىرىشچان شارائىتقا ساغلام ھۆكۈم ۋە پرىنسىپنى ئاساس قىلغان ھالدا تېز ئىنكاس قايتۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ.

سۇنزىنىڭ تاكتىكىلىرىنى ھاياتىڭىزغا قانداق تەدبىقلىيالايسىز؟ ئۆزىڭىزنىڭ مەلۇم بىر ئەھۋالدا ۋاقتى ئۆتكەن پىلانغا تايىنىپ قالغانلىقىڭىزنى تەسەۋۋۇر قىلىڭ؛ ئاندىن سۇنزىگە ئوخشاش ئويلاڭ: پىلانىڭىزنىڭ قەيبىردە خاتالىق كۆرۈلگەنلىكىنى، بۇ چۈشەنچىنىڭ سىزنىڭ لىنىيەنى توغرىلىۋېلىشىڭىزغا قانداق ياردەم بېرەلەيدىغانلىقىنى تېپىپ چىقىڭ.

ھاننىبال باركا (Hannibal Barca)

ھاننىبال مىلادىدىن ئىلگىرىكى 3-ئەسىردىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2-ئەسىرگىچە رىم جۇمھۇرىيىتىنى قاتتىق پاراكەندە قىلغان كارسىيجلىق (Carthage ــ رىم بىلەن دېڭىز ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرىدىغان شىمالىي ئافرىقا دېڭىز قىرغىقىغا (ھازىرقى تۇنىسقا) جايلاشقان شەھەر، ت) گېنېرالىدۇر. ئۇ ھەربىي كۆچىنى تامامەن يېڭى شەكىلدە ئورۇنلاشتۇرۇش ئارقىلىق، ئەسكەر سانىنىڭ ئازلىقىغا قارىماستىن، مىلادىدىن بۇرۇنقى 216-يىلى كانىي ئۇرۇشىدا، دۇشمەن تۇپرىقىدا رىملىقلارغا قارشى زور غەلىبە قازانغان.

ھاننىبالنىڭ دەۋرىدە، ئۆلچەملىك تاكتىكىلارغا كۆرە، ئەسكەرلەر مۇرىنى مۇرىگە تىرەپ سەپ تۈزۈپ ئالغا ئىلگىرىلەيتتى ۋە ئۆزئارا سوقۇلغاندىن كېيىن، جەڭنى باشلايتتى. شۇ ۋەجىدىن، سان جەھەتتىكى ئەۋزەللىك غەلىبىنىڭ ئاچقۇچى دەپ قارىلاتتى. ھالبۇكى، رىم قوشۇنىغا قارىغاندا سەپلىمىسى يېتەرسىز بولغان ھاننىبال ئۆز قوشۇنىنى ئوخشىمىغان تەرزدە ئورۇنلاشتۇرۇپ، كىشىنى ھاڭ-تاڭ قالدۇرغۇدەك مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەن.

كانىي ئۇرۇشىدا، رىملىقلار ھاننىبالنىڭ قوشۇنىنىڭ كەپتاۋۇللىرىنىڭ (كەپتاۋۇل ــ ھۇجۇمچى قوشۇن، «ياركەنت خانلىقى دەۋرىدىكى جەمئىيەت»، ئەنۋەر بايتۇر، خەيرىنىسا سىدىق) سەپ كەڭلىكىگە تۇغرا كەلگۈدەك دەرىجىدە تار، ئۇزۇن سەپ شەكىلدە ئالغا ئىلگىرىلەپ، ئۆزىنىڭ سان جەھەتتىكى ئەۋزەللىكىنى زور دەرىجىدە يوقاتقان.

رىم قوشۇنىنىڭ مەشىقلىرىدە ئەسكەرلەرنىڭ قاچقان دۇشمەنلەرنى قوغلىشى تەلەپ قىلىناتتى. شۇ ۋەجىدىن، ھاننىبالنىڭ كەپتاۋۇللىرى يالغاندىن چېكىنگەندە، رىملىقلار تاپ بېسىپ ئىلگىرىلەپ، ئۆز سېپىنىڭ يان تەرىپىنى ھاننىبالنىڭ پىيادە ئەسكەرلىرىنىڭ ھۇجۇمىغا ئېچىپ بەرگەن.

رىملىقلار يەنە ئاتلىق قوشۇن تاكتىكىسىنىڭ ئۆزگىرىشىگىمۇ تەييارلىق قىلمىغان. ھاننىبالنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى رىم ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى چېكىنىدۇرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى رىملىقلارنى قوغلىمىغان. ئەكسىچە، ئۇلار سانى تولىمۇ كۆپ بولغان رىم پىيادە ئەسكەرلىرىنىڭ ئارقا قىسمىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ سېپىنى تېخىمۇ تارايتىۋەتكەن. نەتىجىدە رىملىقلار تامامەن قورشاۋدا قېلىپ، ھالاك بولۇشى مۇقەررەرلەشكەن.

هانىبال بۇ زور غەلىبىنى تېخىمۇ كۆپ ئەسكەر بىلەن ئەمەس، بەلكى ئۇستۇن ئىستراتېگىيە ۋە پەۋقۇلئاددە تاكتىكىلىق ئىجرائات ئارقىلىق قولغا كەلتۈرگەن. ئۇ بىزگە قالدۇرغان ساۋاق شۇكى: ئۇستۇنلۇكە ئىگە رىقابەتچىلەرگە يۈزلەنگەندە، ئۇلارنىڭ ئادىتى ۋە كەمچىلىكى توغرىسىدىكى بىلىمىڭىزگە تايىنىپ، ئۇلارنى پاراسىتىڭىز ئارقىلىق مەغلۇپ قىلىڭ. رىقابەتچىلىرىڭىز خاتا ھالدا كۆرەڭلەپ كەتكەندە، قانداق قىلىپ ئومۇملاشقان تەپەككۇرنى چۆرۈپ تاشلاپ غەلىبە قىلالايسىز؟

ۋېگېتىيۇس (Vegetius)

ۋېگېتىيۇس مىلادىيە 4-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، يەنى رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ چېكىنىش دەۋرىدە ياشىغان رىملىق مەمۇرىي ئەمەلدارىدۇر. ۋېگېتىيۇس ئىمپېراتور ۋالېنتىنيانىنىڭ (Valentinian) تەلىپىگە بىنائەن «ھەربىي ئىشلاردىن خۇلاسە» (Epitoma rei militaris) ناملىق رىسالىنى تەييارلىغان بولۇپ، مەزكۇر رىسالە نەشر قىلىنغاندىن كېيىنكى مىڭ يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە ئەڭ ئالقىشقا ئېرىشكەن ھەربىي قوللانما بولغان.

بۇ تۇپلام ئەسكەر تالالاش ۋە ئۇلارنى مەشىقلەندۈرۈش دېگەندەك قارىماقتا تولىمۇ ئاددىي كۆرۈنىدىغان بىر قاتار مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بۇنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ئىستراتېگىيە بىلەن بولغان باغلىنىشى شۇكى، ئىستراتېگىيە مۇددىئا، ئىقتىدار ۋە بايلىقتىن ئىبارەت ئۇچ ئامىلدىن تەركىب تاپىدۇ. ۋېگېتىيۇسنىڭ ئەسىرىدە ئارمىيەنىڭ قانداق قىلىپ ئىستراتېگىيەلىك نىشانغا يېتىش ئىقتىدارىنى ئاشۇرالايدىغانلىقى ئۇستىدە ئىزدىنىلگەن.

ۋېگېتىيۇس ئۆزىنىڭ بۇ ئەسىرىدە باشتىن-ئاخىر ئەتراپلىق مەشىق، قاتتىق ئىنتىزام، جاپالىق ئىشلەش ۋە ئاقىلانە پىلانىنىڭ زۆرۈرلۈكىنى قايتا-قايتا تەكىتلىگەن. بۇ تەييارلىق ئامىللىرى ئىستراتېگىيەلىك ئىقتىدارنىڭ يادروسىنى تەشكىل قىلىدۇ.

ئۇنىڭ كۆرسەتمىلىرىدىكى مۇھىم نۇقتىلارنىڭ بىرى ئىستراتېگىيەلىك غەملىمىگە (strategic reserves) بولغان ئېھتىياجنى ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشنى تەكىتلەشتۇر. بۇ ھەقتىكى چېنىقىش سۆپىتىدە، سىز شىركىتىڭىزنىڭ غەملىمىسى ئالاھىدە كۆرۈنەرلىك دەپ قارايدىغان تەرەپلەرنى يېزىپ چىقىڭ. قايسى ساھەدە بارلىق بايلىقلىرىڭىزنى ئىشلىتىۋەتمەستىن، رىقابەتچىلىرىڭىزدە ئاساسسىز ئىشەنچ (ھەتتا كۆرەڭلىك) پەيدا قىلالايسىز؟ قانداق قىلىپ بۇ بايلىقلاردىن پايدىلىنىپ رىقابەتچىلىرىڭىزگە تۈيۇقسىز ۋە زور تەسىرگە ئىگە ھۇجۇم قىلالايسىز؟

ماكىاۋېللى (Machiavelli)

تارىختىكى ئەڭ مۇھىم سىياسىي نەزەريىەچىلەردىن بىرى بولغان نىكولو ماكىياۋېللى ئۆزىنىڭ «ھۆكۈمدارلار دەستۇرى» (The Prince ــ بۇ كىتاب «ھۆكۈمدارلار دەستۇرى» دېگەن ئىسىمدە، ئابدۇقادىر جالالىدىن تەرىپىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغان، ت) دېگەن داڭلىق ئەسىرىدە، ھۆكۈمدارنىڭ ھوقۇقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن تەمكىن ۋە ئاقىلانە رەۋىشتە ھەرىكەت قوللىنىشنى، يەنى «ئۆز مەنپەئەتىنى رەھىمسىزلەرچە (زىنھار ۋاستە تاللىماي) قوغلىشىشى»نى تەشەببۇس قىلغان. ماكىياۋېللى ئۆزىنىڭ ئانچە تونۇلمىغان «ئۇرۇش سەنئىتى» (Art of War) دېگەن ئەسىرىدە، بۇ خىل ئەخلاقسىز نۇقتىئىنەزىرىنى جەڭ مەيدانىغىمۇ كېڭەيتكەن.

ماكىياۋېللى بىزنى ماھىرلىق (virtu ــ بۇ بۈگۈنكى ئىنگلىز تىلىدا ئىشلىتىلىۋاتقان «پەزىلەت» مەنىسىدىكى «virtue» بىلەن تەڭداش مەنىدىكى سۆز بولماستىن، سىياسىي مەككارلىق، جانلىقلىق، جۇشقۇنلۇق، ئالدىن كۆرەرلىك دېگەندەك بىر قاتار خۇسۇسىيەتلەرنىڭ جۇغلانمىسى بولۇپ، بۇ يەردە «ماھىرلىق» دەپ ئېلىش تۇغرا تېپىلدى، ت) ۋە تەقدىردىن (fortuna) ئىبارەت ئىككى مۇھىم ئۇقۇم بىلەن تەمىنلەيدۇ. بۇ ئىككى ئۇقۇم ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇرنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى ئامىللىرىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ.

ماكىياۋېللىغا كۆرە، «ماھىرلىق» ئۇقۇمى جانلىقلىق، ئالدىن كۆرەرلىك، خاسلىق، ئىقتىدار، ئېنېرگىيە، سىياسىي سەزگۈرلۈك، ئالاھىدە قابىلىيەت ۋە ھاياتىي كۈچنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ بىر ئادەم يېتىلدۈرۈپ ۋايىغا يەتكۈزەلەيدىغان ماھارەتلەردۇر.

ئەينى ۋاقىتتىكى ئەنئەنىۋى مۇتەپەككۇرلار «تەقدىر»نى مېھرىبان ئايال ئىلاھ دەپ سۈپەتلەشكەن (مەسىلەن، رىم ئەپسانىلىرىدىكى باتىل «تەقدىر ئىلاھى»نىڭ ئىسمى «Fortuna»دۇر، ت). ماكىياۋېللى بولسا بۇنىڭغا زىت ھالدا، تەقدىرنى ئىنسانلار دۇچ كەلگەن ئازاب-ئوقۇبەت ۋە ئاپەتنىڭ رەزىل ۋە مۇرەسسەسىز مەنبەسى، دەپ قارىغان. شۇڭلاشقا، ئۇ قوماندانلارغا تەقدىرنى ئەيۇەشكە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئۇنى تازا قاتتىق ئەدەپلەشنى تەۋسىيە قىلغان. بۇگۈن بىز ئۇنىڭ تەشەببۇسىنى «قىلمىش بىر تەرەپلىمىلىكى» دەپ ئاتايمىز.

ماكىياۋېللىغا كۆرە، «ماھىرلىق» ھەر قانداق ۋاقىتتا ۋە زۆرۈر تېپىلغان ھەر قانداق ئۇسۇلدا «تەقدىر»گە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى بىلەن تەمىنلەيدۇ. ماھارەت ئىگىسى بىلەن مۇھىتنىڭ بۇ بىرىكىشى «جىددىي ئەھۋالغا تاقابىل تۇرۇش ئىستراتېگىيەسى» (emergent strategy) ئۇقۇمىنىڭ دەسلەپكى شەرھى ئىدى. «تەقدىر»نىڭ بىزگە نىسبەتەن بېرىدىغانلىقىنى ئالدىن پەرەز قىلالمايدىغانلىقىمىزنى نەزەردە تۇتقاندا، بىز چوقۇم بۇ ئېنىقسىزلىقلارغا ئەڭ ياخشى ئىنكاس قايتۇرالايدىغان ئىچكى سۈپەت ۋە ئىقتىدارلارنى تەرەققىي قىلدۇرۇشىمىز كېرەك.

بۇ لېكسىيەدىكى ئاخىرقى خىرىس سۈپىتىدە، ئۆزىڭىزگە «مۆلچەرلىگىلى بولمايدىغان تەقدىرنى يېڭىش ئۈچۈن يېتەرلىك جانلىقلىق، ئالدىن كۆرەرلىك ۋە ئېنېرگىيەم بارمۇ، يوق؟» دەپ سوئال قويۇڭ.

ئۆتمۈشته سىزنى قاتتىق زەربىگه ئۇچراتقان كۈتۈلمىگەن ئەھۋال ھەققىده ئويلىنىڭ. شۇ كەچمىشىڭىزدىن ساۋاق ئالدىڭىزمۇ؟ ئەگەر ئالمىغان بولسىڭىز، ئۇنىڭدىن قانداق ساۋاق ئالالايسىز؟

ئۆتمۈشنىڭ ساۋاقلىرى

قەدىمكى ئىستراتېگىيەچىلەر بىزنى مۇشۇ دەۋرده قوللانغىلى بولىدىغان تەپەككۇر ئەندىزىسى ۋە ئەملىي كۆرسەتمە بىلەن تەمىنلەيدۇ.

1. ھەر قانداق ساھەنى ــ ئۇنىڭ قايسى دەرىجىده تەپەككۇردىن خالىي تۇرىشچانلىقلارنىڭ (thoughtless effort) ئىسكەنجىسىگه چۈشۈپ قالغان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ــ تاكتىكا قوللىنىش ئارقىلىق ئۆزگەرتكىلى بولىدۇ. ئالاھىده پەيتلەرده، ئالاھىده ئۇسۇلدا ئالاھىده كۈچ ئىشلىتىشكه تىرىشىڭ.

2. پىلانىڭ چوقۇم ئۆزگىرىشى كېرەكلىكىنى تونۇپ يېتىڭ: رېئاللىقنىڭ (تۇرغۇن ئەمەس) ئېقىشچانلىقىنى ھەمده ھەرقانداق ئىستراتېگىيەنىڭ چوقۇم بۇ رېئاللىققا ماسلىشىشى كېرەكلىكىنى تونۇپ يېتىڭ. ئەڭ ياخشى پىلانلار ھەرىكەت بىلەن ئىنكاسنىڭ دىنامىكىسىدا ژۇجۇدقا چىقىدۇ.

3. تەييارلىق ئىستراتېگىيەلىك ئىقتىدارنىڭ يادروسىدۇر. مەيلى سىز ئائىلىنى باشقۇرۇۋاتقان ياكى مىليارد دوللارلىق تىجارەتنى يۈرگۈزۈۋاتقان بولۇڭ، مەشىق، ئىنتىزام، جاپالىق ئىشلەش ۋە ئاقىلانه پىلانلاش ئىستراتېگىيەلىك غەلىبىنىڭ ئاساسىدۇركى، بۇ غەلىمه نۇرغۇن مەشغۇلات ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدۇ. ئىستراتېگىيەلىك غەلىبىسىز بولمىسا، ئىستراتېگىيەڭىزمۇ بولمايدۇ.

4. رەقىبىڭىزنى تونۇڭ. ئەگەر رەقىبىڭىزنىڭ تەييارلىقلىرىنى ۋە قابىلىيىتىنى بىلمىسىڭىز، ھەيران قالارلىق ئەۋزەللىككه ئېرىشەلەيسىز. تۈيۇقسىز ھۇجۇم بىلەن قالتىس تاكتىكىلىق ئىجرائاتىنىڭ بىرىكىشى سىزنى ئۆزىڭىزدىن ئىككى ھەسسه كۈچلۈك رەقىبنى مەغلۇپ قىلىش ئىمكانىيىتىگه ئىگه قىلىدۇ.

5. دادىل بولۇڭ ۋە پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇڭ: ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇردىكى ئەڭ چوڭ خىرىس «ھەرىكەتكه ئۆتۈش»تۇر.

تونۇۋېلىشقا تېگىشلىك شەخسلەر

ھاننىبال (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 247ـ يىلىدىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 183~181ـ يىلىغىچه): مەشھۇر گېنېرالنىڭ ئوغلى، شۇنداقلا كىچىكىدىن تارتىپلا رىمغا مەڭگۈ دۈشمەن بولۇشقا قەسەمياد قىلغان ھاننىبال باركانىڭ ئىسمى تارىختىكى ئەڭ چوڭ غەلىبىلەردىن بىرى بىلەن، يەنى ئۇنىڭ كانېيدا رىملىقلارنى مەغلۇب قىلغانلىقى بىلەن ياد ئېتىلمەكته.

نىكولو ماكىياۋېللى (1469-1527): ئادەمىيەت تەرىبىيەسى ئالغان ماكىياۋېللى ھەممىدىن بەك ئۆزىنىڭ سىياسىي ھوقۇق ھەققىدىكى ئەسىرى بىلەن تونۇلغان. ئۇ يەنە ئۆزىنىڭ «ئۇرۇش سەنئىتى» ناملىق رىسالىسىدە توقۇنۇش توغرىسىدىكى كۆز قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويغان. «ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ قايتا گۈللىنىش دەۋرى»دە ياشىغان ماكىياۋېللى، بۇ دەۋرنىڭ يارقىن شەخسلىرىدىن بولغان لېئوناردو دا ۋىنچى (Leonardo da Vinci) ۋە مىكېلانجېلو (Michelangelo) بىلەن ھەربىي تۈرلەردە ھەمكارلاشقان.

پاگونداس (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 5-ئەسىر): ئانچە تونۇلمىغان تېبانلىق بۇ گېنېرال جەڭگاھ تاكتىكىسى (battlefield tactics) ئىلمىنى كەشىپ قىلىپ، پېلوپونېس ئۇرۇشى جەريانىدىكى دېلىيۇم ئۇرۇشىدىكى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 424-يىلى يۈز بەرگەن) يېڭىلىقلىرى ئارقىلىق ئەينى دەۋردە ئۇرۇشقا نىسبەتەن رادىكال تۈتۈمنى نامايەن قىلغان.

سۈنزى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 5-ئەسىر): پۈتكۈل جاھان ئەھلىگە دېگۈدەك تونۇشلۇق بولغان ئاز ساندىكى ئىستراتېگىيەچىلەرنىڭ بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن، سۈنزىنىڭ ئىستراتېگىيەگە ھەمدە بىزنىڭ ئىستراتېگىيە ھەققىدىكى- تەپەككۇر ئۇسۇلىمىزغا- كۆرسەتكەن تەسىرىنى- بۈگۈنكى ھەربىي ساھەدىلا ئەمەس، بەلكى سودا ۋە سىياسىي ساھەدىمۇ ئومۇمىيۈزلۈك ھېس قىلغىلى بولىدۇ. ئادەتتە سۈنزىنىڭ نىسبەت بېرىلىدىغان «ئۇرۇش سەنئىتى»دىكى ئۇرۇش تەسۋىرى بۇ ئەسەرنىڭ ئۇرۇشقاق بەگلىكلەر دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىلا (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 475-221-يىللىرى) يېزىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. سۈنزىنىڭ پىرىنسىپلىرىدىن پايدىلانغان داڭلىق گېنېراللار ئارىسىدا خىتاي كوممۇنىست ماۋ زېدوڭ، ۋېيتناملىق گېنېرال ۋا نويائ زاپ (Vo Nguyen Giap) ۋە بىرىنچى قېتىملىق پارس قولتۇقى ئۇرۇشىغا قاتناشقان ئامېرىكا گېنېراللىرىدىن نورمان شۋارزكوف (Norman Schwarzkopf) ۋە كولىن پوۋېل (Colin Powell) قاتارلىقلار بار.

تۇسىدىدىس (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 460-يىللار ياكى تېخىمۇ بۇرۇندىن - مىلادىدىن ئىلگىرىكى 404-يىلىغىچە): بۇ قەدىمكى گرېتسىيە تارىخچىسى زامانىۋى سىياسىي ئىلىم بولمىش «رېئالىزم» ئېقىمىنىڭ بەرپاچىسى بولۇپ، مەزكۇر ئېقىمدا خەلقئارا سىستېما دۆلەت كۈچلىرىنىڭ تەڭشىلىشىدىن ۋۇجۇدقا چىقىدۇ، دەپ قارىلىدۇ. ئۇ ئافىنا ئارمىيەسىدە ئىستراتېگىيەچىلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن. ئۇ ھەم پېلوپونېس ئۇرۇشىغا قاتناشقان، ھەم بۇ توغرىسىدا ئەسەر يازغان.

ۋېگېتىيۇس (مىلادى 4-ئەسىر): ۋېگېتىيۇس يېتەرلىك ھەربىي مەشىق ۋە تەييارلىق تەرغىباتىنىڭ ۋەكىلى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئۇرۇشتىن ئىلگىرى چوقۇم ئۇستۇن ھەربىي ئىقتىدارلارنى تولۇق ھازىرلاشنى تەشەببۇس قىلغان. ئۇ ئىمپېراتور ۋالېنتىنىيانىنىڭ تەلىپىگە بىنائەن، «ھەربىي ئىشلاردىن خۇلاسە» (Epitoma rei militaris) دېگەن ئەسەرنى يېزىپ، رىمنىڭ ھەربىي كۈچىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، «قەدىمكى رىملىقلار»نىڭ ئۆز قوشۇنلىرىنى قانداق تەشكىللىگەنلىكى ۋە قانداق ئىشلەتكەنلىكىنى پەرەز قىلغان.

تەۋسىيەلىك ئەسەرلەر

خانسون (Hanson)، «ئۇرۇش دولقۇنلىرى» (Ripples of Battle).

جېي (Jay)، «باشقۇرۇش ۋە ماكياۋېللى» (Management and Machiavelli).

كولىيوپوۋلوس (Koliopoulos) بىلەن پلاتىياس (Platias)، «تۇسىدىدېسنىڭ ئىستراتېگىيە چۈشەنچىسى» (Thucydides on Strategy).

ماكياۋېللى، «ئۇرۇش سەنئىتى» (The Art of War).

تۇسىدىدېس، «پېلوپونېس ئۇرۇشى» (The Peloponnesian War).

ئويلىنىشقا تېگىشلىك سوئاللار

1. شەخسىي ۋە كەسپىي ھاياتتا، قانداق ۋاقىتتا كۈچ ھەممىدىن مۇھىم بولىدۇ؟ ئۆز ئەھۋالىڭىز ھەققىدە ئويلىغاندىن كېيىن، ئافىنالىقلارغا ياكى مېلوسلۇقلارغا قانداق مەسلىھەت بەرگەن بولار ئىدىڭىز؟

2. سىز ياكى خىزمەتداشلىرىڭىز ئەنئەنىۋى تاكتىكىلارنىڭ ئىسكەنجىسىدىن چىقالمىغان بىر ئەھۋالنى ئويلاپ چىقىڭ. گېنېرال پاگوندا‌سنىڭ ئافىنالىقلاردىن قانداق غالىب كەلگەنلىكىنى ئويلاڭ، ھەمدە رەقىبىڭىزنى تەمتىرىتىپ قويىدىغان پۈتۈنلەي يېڭىچە قىلىمىش ئۇسۇلىنى تېپىشقا تىرىشىڭ.

3. سۈنزىنىڭ «ئۇرۇش سەنئىتى»گە سىڭدۈرۈلگەن ھەرىكەت-ئىنكاس دىنامىكىسىنى نەزەردە تۇتقان ھالدا، ئۆزىڭىز دۇچ كەلگەن رېئال ئەھۋالغا تاقابىل تۇرۇش ئۇچۇن، تېخىمۇ پۇختا ئويلىشىلغان ئۇسۇلدىن كەم دېگەندە بىرنى نوقۇل ھالدا بېكىتىلگەن تىزىملىك ياكى تەرتىپ بويىچە ئېلىپ بېرىلىدىغان خىزمەت ئۇسۇلىنىڭ ئورنىغا ئالماشتۇرۇڭ.

4. ئۆز مۇھىتىڭىزدىكى رىقابەتچىلەرنى ياكى يوشۇرۇن رىقابەتچىلەرنى تەكشۈرۈڭ. ئۇلارنىڭ سىز بىلىدىغان غەلىتە خۇيلىرى ياكى ئاجىزلىقلىرى بارمۇ؟ سىز قانداق قىلغاندا ھاننىبالغا ئوخشاش ئۇسۇل قوللىنىپ، رەقىبلىرىڭىز خاتا ھالدا ئەڭ زور ئىشەنچىكە تولغاندا، (ئۇلار توغرىسىدىكى) بۇ خىل مەلۇماتلاردىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلالايسىز؟

5. ئۆزىڭىز، خىزمەت ئورنىڭىز ياكى سىز كۆڭۈل بۆلىدىغان باشقا تەشكىلاتلارنىڭ غەلىمىسى ئالاھىدە كۈچلۈك بولغان تەرەپلىرىنى يېزىپ چىقىڭ. سىز بۇ مەنبەلەرنى بىر مەزگىل ئىشلەتمەي قويۇپ قويالايدىغان ئورۇنلار قايسى؟ سىز قانداق قىلغاندا بۇ بايلىقلار ئارقىلىق رىقابەتچىلىرىڭىزگە تۇيۇقسىز ۋە زور تەسىرگە ئىگە ھۇجۇم قىلالايسىز؟

6. ياخشى ۋە ناچار «تەقدىر»گە تۇتقان پوزىتسىيەڭىز ھەققىدە ئويلىنىڭ. ئۆتمۈشتە سىزنى قاتتىق زەربىگە ئۇچراتقان كۈتۈلمىگەن ئەھۋال ھەققىدە ئويلىنىڭ. بۇنىڭدىن نېمىلەرنى ئۆگەندىڭىز؟ كەلگۈسىدە مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئەھۋاللارغا تېخىمۇ ئۇنۇملۇك ئىنكاس قايتۇرۇش ئۈچۈن، قانداق شەخسىي ئالاھىدىلىكلەرنى تەرەققىي قىلدۇرالايسىز؟

3. زامانىۋى ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇرنىڭ مەيدانغا كېلىشى

دەسلەپكى مەزگىلدىكى زامانىۋى ھەربىي ئىستراتېگىيەنى تەتقىق قىلىش بىزگە ئىستراتېگىيەنىڭ قانداق پەيدا بولغانلىقى، ئۇنىڭ مۇھىت بىلەن قانداق ماسلاشقانلىقى ۋە بىزنىڭ نىشانىمىزغا يېتىشىمىزگە قانداق ياردەم بېرەلەيدىغانلىقى ھەققىدە چوڭقۇر ساۋاقلارنى بايقىشىمىزغا ياردەم بېرىدۇ. ناپالېئون ئۆزى بۈيۈك رەھبەرگە ئايلىنىشنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك يولى سۈپىتىدە، مەشھۇر ھەربىي ئىستراتېگىيەچىلەرنى ئەستايىدىل تەتقىق قىلىشنى تەشەببۇس قىلغان. شۇڭلاشقا، بۇ لېكسىيەدە بىز ناپالېئون، كلاۋسېۋىتز، جومىنى ۋە جۇغراپىيەۋى سىياسەتشۇناسلارنىڭ («Geopolitics» ــ «جۇغراپىيەۋى سىياسەت» جۇغراپىيەلىك ئامىللارنىڭ خەلقئارا مۇناسىۋەتلەردىكى ھوقۇق مۇناسىۋىتىگە (power relationships) كۆرسىتىدىغان تەسىرىنى تەھلىل قىلىدىغان پەندۇر. «geopolitics» ئۇقۇمى تۇنجى قېتىم 20-ئەسىرنىڭ بېشىدا شۋېتسىيەلىك سىياسەت تەتقىقاتچىسى رۇدولف كژېلېن (Rudolf Kjellén) تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان ۋە بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى بىلەن ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى (1918-1939) ئارىلىقىدا ياۋروپادا ئومۇملاشقان بولۇپ، كېيىنچە دۇنيا مىقياسىدا ئىشلىتىلگەن. بۈگۈنكى كۈندە، جۇغراپىيەۋى سىياسەت «خەلقئارا سىياسەت»نىڭ نىسبەت يېقىن مەنداش سۆزى سۈپىتىدە كەڭ دائىرىدە قوللىنىلماقتا، «بۈيۈك بېرتانىيە قامۇسى»، ت) تۆھپىسى ئۇستىدە ئىزدىنىمىز.

ئاقارتىش ھەرىكىتى (The Enlightenment) ۋە ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇر

17-ئەسىردە باشلانغان ئاقارتىش ھەرىكىتى جەمئىيەتنى ئىسلاھ قىلىش ۋە ئىلىم-پەن، سىياسەت، مېدىتسىنا، مائارىپ ۋە ئۇرۇش قاتارلىق نۇرغۇن ساھەلەردە بىلىمنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن ئەقىل-پاراسەتنىڭ كۈچىنى قوزغاتتى. ئاقارتىش ھەرىكىتىنىڭ ئىدراكىيلىقنى تەكتىلىشى ۋە ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ ئاساسىي پرىنسىپلىرى ھەققىدە ئىزدىنىشى مۇقەررەر ھالدا ئۇرۇش ھەققىدە يېڭىچە تەپەككۇرنى مەيدانغا كەلتۈردى.

18-ئەسىردىكى فرانسىيە گېنېرالى ماۋرىس دې سەكس (Maurice de Saxe) ۋە بۇيۇك فرېدېرىك (Frederick the Great ــ 1740~1786-يىللىرى ئارىسىدا تەختتە ئولتۇرغان پروۇسسىيە پادىشاھى، ت) يازغان ئەسەرلەردە ناپالېئونغا ئاساس سالغان جەڭ پرىنسىپلىرى بايان قىلىنىشقا باشلىدى. سەكس ۋېگېتىيۇس يەتكۈزگەن رىم چۇشەنچىلىرىنى جانلاندۇردى ۋە كېڭەيتتى. فرېدېرىكنىڭ ئەڭ مۇھىم نەتىجىسى ئۇنىڭ زور ساندىكى ئەسكەرلەرنى ئۇنۇملۇك مەشىقلەندۈرۈش ئىقتىدارىدا ئىپادىلىنىدۇ.

ناپالېئوننىڭ قەد كۆتۈرۈشى ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇرنىڭ زامانىۋى دەۋرىنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچتى. بۇ چاغدا ھەربىي ئىستراتېگىيەلىك ئىنقىلابنىڭ يېڭى تەپەككۇر، يېڭى تېخنىكا ۋە نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى قاتارلىق بارلىق ئېلېمېنتلىرى ھازىرلانغانىدى.

ناپالېئون

ناپالېئونىنى تەتقىق قىلىش بىزگە ئىستراتېگىيەنىڭ قەدىمكى شەكىللەردىن قانداق تەرەققىي قىلغانلىقى، ئۇنىڭ ھەرۋاقىت ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان ۋەزىيەتكە قانداق ماسلاشقانلىقى ۋە قوغلاشقان نىشانىمىزغا يېتىش ئۈچۈن بىزنى قانداق رىقابەت ئەۋزەللىكىگە ئىگە قىلىدىغانلىقى ھەققىدە چوڭقۇر ساۋاقلارغا ئېرىشتۇرىدۇ. ناپالېئون ئىلگىرىكى گېنېراللارنى ئەستايىدىل تەتقىق قىلىشنى كۈچلۈك تەۋسىيە قىلغان.

«ناپالېئون دەۋرى» (The Napoleonic era) تەخمىنەن 1790-يىلىدىن 1815-يىلىغىچە داۋاملاشقان. ناپالېئون 1804-يىلى ئۆزىنى ئىمپېراتور دەپ جاكارلىغان ھەمدە بىر مەھەل ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ خوجىسىغا ئايلىنىپ، ياۋروپادىكى بىر قاتار ئىتتىپاقداش ئەللەرگە قارىتا ھەربىي غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن. ناپالېئون ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇرنىڭ تېپىك ئۆرنىكىدۇر، چۈنكى ئۇ ئىدىيەنىڭ ماددى بايلىققا بولغان ئۈستۈنلۈكىنى نامايان قىلغان.

ناپالېئوننىڭ ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇر قاتارلىق تېمىلاردىكى چوڭقۇر كۆز قاراشلىرى «ناپالېئوننىڭ ھەربىي ساھەدىكى ھېكمەتلىك سۆزلىرى» (The Military Maxims of Napoleon) ناملىق كىتابقا يىغىنچاقلانغان. بۇ ھېكمەتلىك سۆزلەر ھېلىھەم ئەمەلىي كۆرسەتمە سۈپىتىدە، بىر كاتتا ئىستراتېگىيەچىنىڭ تاكتىكىلىق مەسىلىلەرگە قانداق مۇئامىلە قىلغانلىقى ۋە شۇ مەسىلىلەرنىڭ چارىلىرىنى قانداق بىر پۈتۈن گەۋدىگە ئايلاندۇرغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ناپالېئون بەزى كىشىلەرنىڭ ئىستراتېگىيەنى تېخنىكا تىزىملىكىدىن ئىبارەت دەپ قارايدىغانلىقىنى تونۇپ يەتكەنىدى. بۇ يەردىكى ئۆز-ئۆزىدىن مەلۇم بولۇپ تۇرىدىغان قاراش «بۇ تېخنىكىلارنى ئۆگەنسىڭىزلا، سىزمۇ ئۇلۇغ گېنېرال بولالايسىز» دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. بۇ، يەنى ئىستراتېگىيەنى مۇقىم فورمۇلا دەپ قاراش بەلكىم بۈگۈنكى ئىستراتېگىيەلىك مۇتەپەككۇرلار ئۈچۈن ئەڭ چوڭ خەتەر

بولۇشى مۇمكىن. ناپالېئون بۇ ھەقتە: «جەڭگاھتا بىر يۇرۇش (ئۆزگەرمەس) سىستېمىنى كۆتۈرۈپ يۈرىدىغان گېنېرال بەختسىزدۇر» دېگەن.

ئۇ يەنە «ئەڭ ياخشى ئىستراتېگىيە ئۆزىنىڭ ئىجرائاتى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلۇشى مۇمكىن» دېگەن زىددىيەتنى چۈشىنىپ يەتكەن بولۇپ، بۇ ھەقتە مۇنداق دېگەن: «ئۇرۇشتا نەزەرىيە ئومۇمىي پرىنسىپ جەھەتتىن تولىرىدۇر. ئەمما ئومۇمىي پرىنسىپنى ئەمەلىيەتكە تەدبىقلاش جەريانى ھەمىشە خەۋپكە تولغان.» مۇھىمى جانلىقلىقنى ساقلاپ، رەقىبنىڭ ھەرىكىتىگە ئىنكاس قايتۇرۇش ماھارىتىنى يېتىلدۈرۈشتۇر.

مەركىزىي مەيدان (Central Position) ۋە ۋاستىلىك لىنىيە (Indirect approach) ئىستراتېگىيەلىرى

ناپالېئون 19-ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى پائالىيەتلىرىدە ھەمىشە مەركىزىي مەيدان ۋە ۋاستىلىك لىنىيە ئىستراتېگىيەلىرىنى قوللانغان. ئۇنىڭ قايسى ئىستراتېگىيەنى تاللىشى يەر شەكلى، ھاۋارايى، ئەسكەر سانى ۋە ئۇنىڭ ئومۇمىي ئىقتىدارىغا بولغان باھاسى قاتارلىق ئامىللارغا باغلىق بولغان.

ناپالېئوننىڭ قوشۇنى سان جەھەتتە ئۈستۈنلۈكە ئىگە بولغاندا، ئۇ مەركىزىي مەيدان ئىستراتېگىيەسىنى قوللىنىپ، قوشۇنىنى ئۆزى دۇچ كەلگەن ئىتتىپاقداش قوشۇنلارنىڭ تۇتاشقان نۇقتىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىن يوچۇق ئېچىشقا تىرىشاتتى. ئاندىن ئۇ ئاشۇ ئىتتىپاقداش قوشۇنلارنىڭ ئارىسىدىكى بىر قوشۇن بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا كىرىشىپ، يەنە بىر قوشۇننى مەشغۇل قىلىپ تۇرۇش ئۈچۈن مۇئەييەن بىر بۆلۈك ئەسكەرنى قالدۇرۇپ قويياتتى.

بۇ تاكتىكا ناپالېئوننىڭ زامان-ماكان جەھەتتە زېھىننى مەركەزلەشتۈرۈش پرىنسىپىغا بولغان ئاشقۇن ساداقىتىنىڭ نامايەندىسىدۇر. بۇ يەردىكى ئىدىيە شۇكى، سىز ھۇجۇم قىلغاندا، گەرچە ئەسكىرىڭىز سان جەھەتتە رەقىبىڭىزنىڭكىدىن ئاز بولسىمۇ، ئاساسىي كۈچىڭىزنى ھۇجۇم نۇقتىسىغا مەركەزلەشتۈرۈشىڭىز كېرەك.

ناپالېئوننىڭ كۈچى رەقىبىنىڭكىگە تەڭ بولسا، شۇنداقلا يۆتكىلىشكە ئىمكانىيەت بولغاندا، ئۇ ۋاستىلىك لىنىيە ئىستراتېگىيەسىنى قوللانغان. بۇ ئاز ساندىكى بىر بۆلۈك قوشۇننى دۈشمەنگە روبىرو ئورۇنلاشتۇرۇپ، كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇم قوزغايدىغاندەك ساختا ھالەت شەكىللەندۈرۈشنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇنىڭ غوللۇق قوشۇنى دۈشمەننىڭ يان تەرىپى ياكى ئارقا تەرىپىگە يۈرۈش قىلاتتى-دە، ناپالېئوننىڭ قوشۇنلىرى دۈشمەننىڭ ئالاقە ۋە تەمىنلەش لىنىيەسىدىن ئورۇن ئېلىپ، دۈشمەننى پايدىسىز شارائىتتا ئۇرۇش قىلىشقا ياكى چېكىنىشكە مەجبۇرلايتتى.

ئانتونى جومىنى (Antoine Jomini)

ناپالېئونىنىڭ 19-ئەسىردىكى تەسىرى ئەڭ كۈچلۈك ئىككى ھەربىي نەزەريىەچى، يەنى ئانتونى جومىنى ۋە كارل ۋون كلاۋسېۋىتىز بىلەن قويۇق مۇناسىۋىتى بار. بۇ ئىككىيلەن ناپالېئونىچە ئۇرۇش (Napoleonic War) ھەققىدە كۈچلۈك چۈشەنچىلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان بولۇپ، تا بۈگۈنگە قەدەر ئىستراتېگىيەلەرنىڭ تۈزۈلۈشى ۋە يولغا قويۇلۇشىغا تەسىر كۆرسىتىپ كەلمەكتە.

جومىنى شۇېتسارىيە پۇقراسى، شۇنداقلا ناپالېئونىنىڭ چوڭ قوشۇنىنىڭ (Grand Armée) ئوفىتسېرى ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ھەربىي ئىشلار توغرىسىدىكى يازمىلىرى ئارقىلىق كۆزگە كۆرۈنگەن بولۇپ، ئۇنىڭ «ئۇرۇش سەنئىتى» (Art of War) دېگەن ئەسىرى ئىستراتېگىيە، تاكتىكا ۋە ئەشيا ئوبوروتىنى ئۈچ پەرقلىق ساھە دەپ ئېنىق بەلگىلىگەن تۇنجى ئەسەر دەپ قارىلىدۇ. بۇ ساھەلەردە، ئىستراتېگىيەنىڭ ئومۇمىي پرىنسىپلىرىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش ئۇنىڭ ئاساسلىق دىققەت نۇقتىسى بولغان.

جومىنىغا كۆرە، ئىستراتېگىيەنىڭ ئاساسلىق پرىنسىپى مەركەزلىشىش (concentration)، بولۇپمۇ جەڭ مەيدانىدىكى ھەل قىلغۇچ نۇقتىلاردا كۈچلەرنىڭ مەركەزلىشىدۇر. بۇ مەركەزلىشىش ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك مۇنداق تۆت ئېلېمېنتتىن تەركىب تاپقان:

بىرىنچى ئېلېمېنت ھەربىي كۈچنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۇرۇش رايونى ۋە دۈشمەن ئالاقىسىنىڭ ھەل قىلغۇچ رايونلىرىغا مەركەزلەشتۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۆزىنىڭ ئالاقىسىگە تەسىر يەتكۈزمەسلىكنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. زامانىۋى سوۋىدا، بۇ بايلىقلارنى رىقابەت بازىرىنىڭ مۇھىم بىر بۆلىكىگە مەركەزلەشتۈرگەنگە باراۋەر بولۇشى مۇمكىن.

ئىككىنچى ئېلېمېنت ھەربىي كۈچلەرنى ئىستراتېگىيەلىك يۆتكەش ۋە ئورۇنلاشتۇرۇش (maneuvering) بولۇپ، ئاساسىي كۈچنى دۈشمەن كۈچلىرىنىڭ بىر قىسمىغىلا مەركەزلەشتۈرۈشنى كۆرسىتىدۇ.

ئۈچىنچى ئېلېمېنت تاكتىكىلىق يۆتكىلىش ۋە ئورۇنلاشتۇرما ئارقىلىق، ئاساسىي كۈچنى رەقىبنى يېڭىش ئۈچۈن مۇھىم بولغان، جەڭ مەيدانىدىكى ھەل قىلغۇچ رايونلارغا ئاپىرىشتۇر.

ئاخىرىدا، تۆتىنچى ئېلېمېنت بۇ ھەل قىلغۇچ ئورۇندىكى كۈچلەرنىڭ تېز ھەرىكەتلىنىشىگە كاپالەتلىك قىلىشتۇر. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، بايلىقلارنى مۇھىم ماكان ۋە زامانغا مەركەزلەشتۈرۈشلا كۈپايە قىلمايدۇ. تەشكىلىي كونتروللۇقىڭز چوقۇم بۇ مەنبەلەرنى نىشانىڭىزغا يېتىش ئۈچۈن ئورۇنلاشتۇرۇشىڭىزنى كاپالەتكە ئىگە قىلىشى كېرەك.

جومىنى مەركەزلەشتۈرۈش پرىنسىپىدىن باشقا، ئىستراتېگىيە ۋە تاكتىكىلارغا گېئومېتىرىيەلىك ئېنىقلىق ئاتا قىلىپ، 12 خىل گېئومېتىرىيەلىك سەپ شەكلىنى ياكى دۈشمەنگە قارشى ئىشلىتىشكە بولىدىغان كونكرېت گېئومېتىرىيەلىك شەكىللەرنى ۋۇجۇدقا چىقارغان.

كارل ژون كلاۋسېۋىتز (Carl von Clausewitz)

پروۇسسىيەلىك ئوفىتسېر كلاۋسېۋىتزنىڭ «ئۇرۇش ھەققىدە» (On War) ناملىق ئەسىرى ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن نەشىر قىلىنغان بولۇپ، مەزكۇر ئەسەر ھېلىھەم ئىستراتېگىيە تونۇرسىدىكى تەسىردار رىسالە ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئۇرۇشنى تېخىمۇ چوڭ ئارقا كۆرۈنۈشتە تەھلىل قىلىپ، ھەربىي ۋە سىياسىي ساھە ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىشنى كۆرسىتىپ بەرگەن.

كلاۋسېۋىتز «توقۇنۇش ــ زوراۋانلىق، پۇرسەت ۋە سىياسىي نىشانىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل ئۆزگىرىشچان ئامىلنىڭ فۇنكسىيەسىدۇر. بۇ ئۈچىنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇپ غەلبىنى قولغا كەلتۈرۈش ئىستراتېگىيەچىنىڭ ۋەزىپىسىدۇر» دەپ قارىغان.

بۇ ئۈچ خىل ئۆزگىرىشچان ئامىل ئىچىدە، ئىستراتېگىيەلىك مۇتەپەككۇرلارغا ئەڭ بەك ئالاقىدار بولغىنى پۇرسەت ئېلېمېنتى، يەنى ھەربىي قوماندانلىنىڭ جاسارىتى، تالانتى ۋە ماھارىتى، شۇنداقلا ئۇنىڭ قولىدىكى ئىمكانلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا تەسىردۇر. كلاۋسېۋىتز جەڭ ئەۋجىگە چىققان شارائىتتا، بىر قوماندانلىنىڭ «بىر قاراشتىلا ھەربىي ۋەزىيەت ۋە يەر شەكلىنىڭ ئەۋزەللىك-يېتەرسىزلىكلىرىنى كۆرۈپ يېتىش ئىقتىدارى»نى (coup d’oeil) غەلبىنىڭ ئاچقۇچى، دەپ قارايدۇ.

بۈگۈنكى ھەربىي ئورگانلار بىۋاستە سېزىمنىڭ جەڭدىكى مۇھىملىقىنى تونۇپ يەتكەن بولۇپ، ئەڭ يېڭى تەتقىقاتتا كۆرسىتىلىشىچە، بىۋاستە سېزىمگە ئاساسەن قارار چىقىرىشنى ئۆگەتكىلى بولىدىكەن.

جومىنى ۋە كلاۋسېۋىتزنىڭ تەسىرى

جومىنىنىڭ تەسىرى 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا كۆرۈنەرلىك بولغان، كلاۋسېۋىتز بولسا 20-ئەسىردە تېخىمۇ زور تەسىرگە ئېرىشكەن.

ئامېرىكانىڭ ئىچكى ئۇرۇشىدا، جومىنىنىڭ تەسىرى ھەر ئىككى تەرەپنىڭ كەڭ كۆلەملىك پىيادە ئەسكەر ئارقىلىق ھۇجۇم قىلىش تاكتىكىسىغا سەۋەب بولغان بولۇپ، نەتىجىدە نۇرغۇن ئادەم ھاياتىدىن ئايرىلغان. ئەمما، بۇ جومىنىنىڭ خاتالىقى بولماستىن، ئىستراتېگىيەنى مۇقىم فورمۇلا دەپ قارىۋالغان قوماندانلارنىڭ خاتالىقىدۇر.

ئامېرىكا ئىچكى ئۇرۇشى يەنە ئۆزگىرىشچان ۋە قالايمىقان ئەھۋاللارغا ماسلىشىش جەھەتتىكى ئىجادىيلىق ۋە ئىقتىدارىدا ئۆز زامانىسىدىكىلەردىن ئۈستۈن تۇرىدىغان ئىجرائاتچىلارنى بارلىققا كەلتۈردى. ئۇلار يېراق مۇساپىلىق مىلتىق ۋە مىنىيې ئوقى (Minié ball) بىلەن قوراللانغان، پۈختا ئىستىھكام تۈزگەن دۈشمەنگە قارىتا زور كۆلەملىك پىيادە ئەسكەرلەرنىڭ ھۇجۇمىنىڭ كارغا كەلمەيدىغانلىقىنى تونۇپ يەتتى.

(ئامېرىكا ئىچكى ئۇرۇشىدىكى) جەنۇب تەرەپنىڭ گېنېرالى ستونۋول جەكسون (Stonewall Jackson) جانلىقلىق ۋە تۇيۇقسىز ھۇجۇمنى ئۇرۇشنىڭ يادرولۇق تەركىبى ھېسابلىنىدىغان كۆچلۈك قورال دەپ قارىدى. ئۇنىڭ 1862-يىلىدىكى شېنولدوھ ئۇرۇشى (Shenandoah campaign) يالغان ھۇجۇم، نەيرەڭۋازلىق ۋە ھەربىكەت سۇرئىتىنىڭ «كۆچ ھەسسىلىگۈچ» ئىكەنلىكىنى ئۇستىلىق بىلەن نامايەن قىلغان.

جەنۇب تەرەپنىڭ يەنە بىر نەپەر گېنېرالى ناسان بېدفورد فورېست (Nathan Bedford Forrest) ئۆزىنىڭ ئىستراتېگىيەلىك نەزەريەسىنى «ئەڭ كۆپ ئەسكەر بىلەن، ئەڭ تېز سۇرئەتتە يېتىپ بېرىش» شوئارىغا يىغىنچاقلىغان. بۇ قىسقا جۈملە تۇيۇقسىز ھۇجۇم، جانلىقلىق، نىشان، سۇرئەت، ئىقتىدار ۋە سۇپەت قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان ئىستراتېگىيەلىك نەزەريەنىڭ يادروسىنى تەشكىل قىلىدۇ. فورېستنىڭ 1864-يىلى برايس ئۆتۈشمە يولى ئۇرۇشىدا بىرلەشمە ئارمىيە ئۇستىدىن غەلىبە قىلىشى جومىنىنىڭ پرىنسىپلىرىنىڭ، بولۇپمۇ مەركەزلەشتۈرۈش پرىنسىپىنىڭ ئۆرنىكىدۇر.

شۇنىڭدىن خېلى كېيىن، يەنى ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا، گېنېرال ھېينز گۇدېريان (Heinz Guderian) ھىتلېرنىڭ برونۇنىك قىسىملىرىنى باشلاپ، بېلگىيە ۋە فرانسىيەدىن ئۆتكەندە، فورېستقا ئوخشاش پرىنسىپقا ئەمەل قىلغان، يەنى زور كۈچنى بىر نۇقتىغا مەركەزلەشتۈرۈپ، ئاندىن دۈشمەنگە رەھىمسىزلەرچە قوغلاپ زەربە بەرگەن.

بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ھازىرغىچە دۇنيادىكى ئەڭ قورقۇنچلۇق ئۇرۇش ۋە ئۆلۈم ئوچىقىدۇر. ئەينى ۋاقىتتىكى ھەربىي ئىستراتېگىيەچىلەر جومىنى ئوتتۇرىغا قويغاندەك كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈشكە ئۇرۇنغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار تېخنىكىۋى ئەۋزەللىكىنىڭ مۇداپىئەچى تەرەپكە يۆتكەلگەنلىكىنى ھېس قىلالمىغان.

بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىكى دەھشەتلەر ئىستراتېگىيە ھەققىدە قايتىدىن ئويلىنىشقا تۇرتكە بولغان. داڭلىق ھەربىي مۇتەپەككۇر باسىل لىدېل خارت (Basil Liddell Hart) ئۇدۇلدىن قىلىنغان ھۇجۇمنىڭ پايدىسى چەكلىك دەپ يەكۈن چىقارغان؛ ئەكسىچە، ئۇ بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا مەيدانغا كەلگەن يېڭى قورالالارنى، بولۇپمۇ برونېۋىكىنى نەزەردە تۇتقان ھالدا، ئۆزىنىڭ ۋاستىلىك لىنىيە نەزەريەسىنى تەشەببۇس قىلغان.

1930-يىللاردا، سىياسىي ۋە تېخنىكىۋى شارائىتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، باشقا ئىستراتېگىيەلىك نەزەريەلەر بارلىققا كەلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ مەشھۇر بولغىنى جۇغراپىيەۋى سىياسەت ۋە ئۇنىڭ ئاتالمىش «جۇغراپىيە بەلگىلىگۈچىدۇر» (geographical determinism) نەزەريەسى بولۇپ، بۇ نەزەريەدە «جۇغراپىيە دۆلەتلەرنىڭ ۋە ئىنسانىيەتنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەيدۇ» دەپ قارىلىدۇ.

جۇغراپىيەۋى سىياسەتتىكى ئەڭ مەشھۇر سۆزلەردىن بىرى 1904-يىلى سېر خالفورد ماكىندېر (Halford Mackinder) تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، ئۇ ئۆزى شەپە بەرگەن مەزمۇن جەھەتتە

كىشىنى ئەندىشىگە سالىدۇ: «كىم شەرقىي ياۋروپانى چاڭگىلىغا كىرگۈزسە، مەركىزىي بەلباغدا (Heartland) گېپى ئۆتىدۇ. كىم مەركىزىي بەلباغنى چاڭگىلىغا كىرگۈزسە، دۇنيادا گېپى ئۆتىدۇ.»

جۇغراپىيەۋى سىياسەت ناتىسىت گېرمانىيەسى تەرىپىدىن گېرمانىيەنىڭ كېڭەيمىچىلىكىنى يوللۇقلاشتۇرۇشنىڭ ساختا ئىلمىي ئاساسى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىنغانىدى، ئەمما بۈگۈنكى كۈندە بۇ ساھە قايتىدىن جانلانماقتا.

دەسلەپكى ھەربىي ئىستراتېگىيەچىلەردىن ئېلىنىدىغان يادرولۇق ساۋاقلار

دەسلەپكى ھەربىي ئىستراتېگىيەچىلەردىن مىراس قالغان، ئەستە تۇتۇۋېلىشقا تېگىشلىك ئىككى قورال ۋاستىلىك لىنىيە ۋە مەركىزىي مەيدان ئىستراتېگىيەسىدۇر. ئەمما، بىز بۇ قوراللارنى قانداق ۋە قاچان ئىشلىتىشنىمۇ ئۆگىنىشىمىز كېرەك. مەسىلەن، ئۇدۇلدىن ھۇجۇم قىلىش تاكتىكىسى ھەمىشە ھەددىدىن زىيادە كۆپ ئىشلىتىلىدۇ.

ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇر پىرىنسىپلارنى يادلىۋېلىشتىن باشقا يەنە نۇرغۇن نەرسىلەرنى تەلەپ قىلىدۇ؛ ئۇ سىزدىن مۇستەقىل ۋە سەزگۈر تەپەككۇر قىلالايدىغان ئۆتكۈر ۋە جانلىق تەپەككۇر ئىقتىدارى يېتىلدۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ.

تونۇۋېلىشقا تېگىشلىك شەخسلەر

ناپالېئون بوناپارت (1769-1821): بىر مەھەل ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ خوجىسى بولغان ناپالېئون ئەسلىدە ئۆزى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئىجرا قىلىدىغان ئىستراتېگىيەدىن چەتنەپ كەتكەنلىكى سەۋەبلىك، ۋاتېرلو ئۇرۇشىدا ئۆز قوشۇنىنىڭ يان ۋە ئارقا تەرىپىنى ئۇنۇملۇك يوشۇرالماي (mask) مەغلۇپ بولغانلىقى بىلەن ئەسلىنىدۇ. شۇنداقتىمۇ، ئۇنىڭ ھەق تەلەپ قانۇنى ئەنئەنىسى، زامانىۋى خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئورگانلىرى، شۇنداقلا ھەربىي نەزەرىيە ۋە ئەمەلىيەت ساھەلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مىراسلىرى بۈگۈنگىچە يېتىپ كەلگەن.

كارل ۋون كلاۋسېۋىتىز (1780-1831): ئۇرۇش ۋە ئىستراتېگىيەگە بولغان كۆز قارىشىمىزنى 19-ئەسىردە ئۆتكەن بۇ ئوفىتسېر ۋە نەزەرىيەشۇناستىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. خۇددى ئادام سىمىس ئىقتىسادشۇناسلىقتا تەلتۆكۈس يېڭىلىق ياراتقاندەك، كلاۋسېۋىتىز ئىستراتېگىيەشۇناسلىقنى تەلتۆكۈس ئۆزگەرتكەن. ئۇ پرۇسسىيە ۋە رۇسىيەنىڭ سېپىدە ناپالېئونغا قارشى ئۇرۇش قىلغان، شۇنداقلا ۋاتېرلو ۋە بورودىنو جەڭلىرىگە قاتناشقان. ئۇ 1831-يىلى ئۆلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئايالى مەرىي «ئۇرۇش ھەققىدە» ناملىق كىتابنىڭ قولىيازمىسىنى رەتلەپ، نەشر قىلدۇرغان.

ھېينز گۇدېريان (1888ـ1954): چاقماق تېزلىكىدىكى تانكا ئۇرۇشى سەنئىتى جەھەتتىكى مەشھۇر نەزەريەشۇناس ۋە ئىجرائاتچى. گۇدېريانىنىڭ جەڭ مەيدانىدىكى ھاياتىي كۈچى ۋە ماھارىتىگە پەقەت ئېرۋىن رومېلنىلا (Erwin Rommel) تەڭلەشتۇرۇش مۇمكىن.

جەكسون توماس (1824ـ1863): ئۇ جەڭگاھ تاكتىكىسى جەھەتتە زامانداشلىرىنىڭ ئالدىدا ماڭغان بولۇپ، گېنېرال جەكسوننىڭ ئامېرىكا ئىچكى ئۇرۇشىدىكى شوئارى دۈشمەننى «گاڭگىرىتىش، ئازدۇرۇش ۋە ھەيران قالدۇرۇش» ئىدى.

ئانتونى جومىنى (1779ـ1869): نەزەريەشۇناس ۋە گېنېرال. جومىنى 19ـئەسىردىكى ھەربىي ئىستراتېگىيە دەستۇرىنى ئىجاد قىلغان ۋە ئۆز دەۋرىدىكى دۇنيا ھەربىي ساھەسىگە باشقا ھەرقانداق نەزەريەشۇناسلارغا قارىغاندا تېخىمۇ كۆپ تەسىر كۆرسەتكەن. ئۇ گېئومېتىرىيەلىك ئۇقۇملارنى جەڭگاھقا تەدبىقلاش ئۇرۇنۇشى بىلەن مەشھۇر.

سېر خالفورد ماكىندېر (1861ـ1947): ماكىندېر كەسپىي جۇغراپىيەشۇناس بولۇش سۈپىتى بىلەن، 1904ـيىلىدىكى ماقالىسىدە ئوتتۇرىغا قويغان دۇنيانىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش فورمۇلاسى ئارقىلىق، جۇغراپىيەۋى سىياسەت پېتىنى ۋۇجۇدقا چىقىرىش ئۇرۇنۇشى بىلەن ئەسلىنىدۇ.

<u>تەۋسىيەلىك ئەسەرلەر</u>

بۇسكرىك، «زامانىۋى باشقۇرۇش ۋە ماكياۋېللى» (Modern Management and Machiavelli).

چاندلېر، «ناپالېئوننىڭ ھەربىي ھېكمەتلىرى» (The Military Maxims of Napoleon).

كلاۋسېۋىتز، «ئۇرۇش ھەققىدە» (On War).

گرېي، «زامانىۋى ئىستراتېگىيە» (Modern Strategy).

جومىنى، «ئۇرۇش سەنئىتى» (The Art of War).

لىدېل خارت، «بۈيۈك قوماندانلارنىڭ سىرلىرى» (Great Captains Unveiled).

ۋون گىيېزىي، ۋون ئوتتىنگېر ۋە باسبورد، «كلاۋسېۋىتزنىڭ ئىستراتېگىيە چۈشەنچىسى» (Clausewitz on Strategy).

ئويلىنىشقا تېگىشلىك سوئاللار

1. ناپالېئونىنىڭ ھېكمەتلىك سۆزلىرى بىزنى جەڭگاھتىن ھالقىغان ھەيران قالارلىق چۈشەنچىلەر بىلەن تەمىنلەيدۇ، چۈنكى ئۇ مۇنەۋۋەر باشقۇرغۇچى، زېرەك سىياسىيون، شۇنداقلا جەڭگاھتىكى قالتىس گېنېرال ئىدى. ئۇنىڭ «جەڭگاھقا تەييار تۇرۇڭلار» دېگەن سۆزى ئويلىنىشقا ئەرزىيدۇ ۋە بىزگە ئىستراتېگىيەلىك ئورنىمىزنى قەرەللىك باھالاپ، دۇچ كېلىشىمىز مۇمكىن بولغان خىرىسلارغا تاقابىل تۇرۇشقا قانچىلىك تەييارلانغانلىقىمىزنى باھالاشنى كۈچلۈك تەۋسىيە قىلىدۇ. سىز جەڭگاھقا تەييارمۇ؟

2. ناپالېئونىنىڭ مەركىزي مەيدان ئىستراتېگىيەسى بىزنى بىزگە قارشى ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق ئىتتىپاقداش قاتناشقان توقۇنۇش ئەھۋاللىرىغا تاقابىل تۇرۇش جەھەتتە ئەمەلىي يېتەكچىلىك بىلەن تەمىنلەيدۇ. بۇ ئىستراتېگىيەدىكى ئاساسلىق ئىدىيە «رەقىب كۈچلەرنىڭ پەقەت بىر قىسمىغا قارشى كۈچىنى زامان ۋە ماكانغا مەركەزلەشتۈرۈش»تۇر. بۇنداق بولغاندا سىز تېخىمۇ كۈچلۈكتەك كۆرۈنىدىغان رەقىبلەر بىلەن كۈچ سىنىشالايسىز. شەخسىي ياكى كەسىپي ھاياتىڭىزدا ناپالېئونىنىڭ مەركىزي مەيدان ئىستراتېگىيەسىگە ماس كېلىدىغان ئەھۋاللار بارمۇ؟

3. ناپالېئونىنىڭ ۋاستىلىك لىنىيە ئىستراتېگىيەسى بىزنى كۈچ جەھەتتە ئۆزىمىزگە باراۋەر كېلىدىغان دۈشمەنگە تاقابىل تۇرۇش مېتودى بىلەن تەمىنلەيدۇ. بىز رەقىبىنىڭ كۈچلۈك تەرىپىگە ھۇجۇم قىلىشتىن كۆرە، ئۇنىڭغا ۋاستىلىك لىنىيە ئارقىلىق يېقىنلاشساق، گاھىدا ئۇدۇلدىن ھۇجۇم قىلغاندەك ھالەت پەيدا قىلىپ، تېرە تاراقشىتساق بولىدۇ. شىركەتلەر بۇ نۇقتىدىن ھەربىي قىسمىغا ئوخشاشلا ناھايىتى ياخشى پايدىلىنالايدۇ. يەنى بىز قارشى تەرەپكە ئۆزى كۈتكەن يۆنىلىشتە يېقىنلىشۋاتقاندەك تۇيغۇ بېرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلارنىڭ ئەقلىگە كەلمەيدىغان يۆنىلىشتىن يېقىنلاشساق بولىدۇ. رىقابەتچىلىرىڭىزگە خىرىس قىلىش ئۈچۈن پايدىلىنالايدىغان ۋاستىلىك مېتودنى تېپىپ چىقىڭ.

4. ئانتونى جومىنى ئەينى ۋاقىتتىكى قوشۇنلار ئۈچۈن «ئەڭ ياخشى دائىمىي تەرتىپ» بەرپا قىلىشقا ئۇرۇنۇپ، ناپالېئونىنىڭ ئۇرۇش ئىستراتېگىيەلىرىنى ئوقۇرمەنلىرىگە تولىمۇ چۈشىنىشلىك شەرھلەپ بەرگەن. ئەڭ ياخشى تەرتىپلەرگە رىئايە قىلىش زامانىۋى كارخانىلارنىڭ نىشانى بولۇپ، بۇ كارخانىلارنىڭ ئۈنۈمىنى ئاشۇرىدۇ. گەرچە بۇ ئىستراتېگىيە بولمىسىمۇ، ئەمما مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشتا ئىنتايىن مۇھىم. سىز ئۆز ساھەيىڭىزدە ئەڭ ياخشى تەرتىپلەرگە رىئايە قىلىۋاتامسىز؟ سىز باشقىلار بىلەن مۇئامىلىلىرىڭىزدە، كۈندىلىك تۇرمۇشىڭىزنىڭ ئاساسى بولغان سىستېمىلاردا ئەڭ ياخشى تەرتىپكە رىئايە قىلامسىز؟

5. كلاۋسېۋىتز قوماندانىنىڭ «بىر قاراشتىلا ھەربىي ۋەزىيەت ۋە يەر شەكلىنىڭ ئەۋزەللىك-يېتەرسىزلىكلىرىنى كۆرۈپ يېتىش ئىقتىدارى»غا (coup d'oeil) ياكى جەڭ مەيدانىدىكى بىۋاستە سېزىمىغا زور ئەھمىيەت بەرگەن. ھەر بىرىمىز ھۆكۈم قىلىش ۋە قارار چىقىرىش ماھارىتىنى يېتىلدۈرەلەيمىز، ئەمما «بىر قاراشتىلا ھەربىي ۋەزىيەت ۋە يەر شەكلىنىڭ ئەۋزەللىك-يېتەرسىزلىكلىرىنى

كۆرۈپ يېتىش ئىقتىدارى» دېگەنلىك ئاساسىي تەھلىلدىن ھالقىپ، بىۋاستە سېزىمىمىزگە قۇلاق سېلىشنى كۆرسىتىدۇ. ھاياتىڭىزدا بىۋاستە سېزىمىڭىز ياكى «ئالتىنچى تۇيغۇڭىز» سىزنى مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن كېرەكلىك ھەل قىلىش چارىسى بىلەن تەمىنلىگەن ۋاقىتلار بولغانمۇ؟ ئەگەر شۇنداق بولسا، بۇ كۆزىتىش كۆچىنىڭ مەنبەسىنى تەھلىل قىلىڭ ۋە بىۋاستە سېزىمىڭىزنى بېسىشنىڭ ئورنىغا، ئۇنىڭغا قۇلاق سېلىشقا ئادەتلىنىڭ.

ئىنگىلىزچىدىن ھېكمەتيار ئىبراھىم تەرجىمىسى

خىتاي تەتقىقاتى

خىتاي ھۆكۈمىتى قايسى تەرزدە ئۆز پۇلىغا ئۆزى پالىتا چىپىۋاتىدۇ؟

چاد گۇزمەن، كوھ ئېۋا

خىتاي ھۆكۈمىتى قايسى تەرزدە ئۆز پۇتىغا ئۆزى پالتا چېپىۋاتىدۇ؟

چاد گۇزمەن، كوھ ئېۋا

(بۇ ماقالە «ۋاقىت» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان)

خىتاينىڭ 2023-يىلى ئوگۈشلۇق بولمىدى. بۇ ئايدا ئېلان قىلىنغان رەسمىي ئىستاتىستىكىدا كۆرسىتىلىشىچە، دۇنيادىكى ئىككىنچى چوڭ ئىقتىسادىي گەۋدە بولمىش خىتاينىڭ بارلىق ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچلەردە ئىپادىسى ياخشى بولمىغان، ھالبۇكى تەھلىلچىلەر 2022-يىلى 12-ئايدا قاتتىق COVID-19 قامال تەدبىرلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، خىتاي ئىقتىسادى ئەسلىگە كېلىدۇ، دەپ مۆلچەرلەشكەنىدى. خىتاينىڭ ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى 5.2 پىرسەنت ئاشقان بولۇپ، بۇ نىسبەت مۆلچەردىكىدىن سەل يۇقىرى بولغان بولسىمۇ، بۇلتۇرقى خىتاي ياشلىرى ئارىسىدىكى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان دەرىجىدىكى يۇقىرى ئىشسىزلىق نىسبىتىنى، تۇرالغۇ كرىزىسىنى، كىشىنى ئۈمىدسىزلەندۈرىدىغان پاي بازىرىنى ۋە ئومۇمىي كاساتچىلىقنى نەزەردە تۇتقاندا، (5.2 پىرسەنت دېگەن) بۇ سانمۇ كەڭ كۆلەمدە گۇمان قوزغىماقتا.

شى جىنپىڭنىڭ رەھبەرلىكىدىكى خىتاي ھۆكۈمىتى زەئىپلەشكەن ئىقتىسادنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، 2024-يىلى چەتئەللىك مەبلەغ سالغۇچىلارنى جەلپ قىلىش ۋە دۆلەت ئىچى ئىستېمالىنى غىدىقلاش قاتارلىق بىر قاتار يېڭى تەدبىرلەرنى يولغا قويىدى. لېكىن، قارىماققا ئىزچىل ھالدا خىتاي ئىقتىسادىنىڭ ئېشىشىغا قارشى ئامىل سۈپىتى مەۋجۇت بولۇپ كەلگىنى، خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ خىتاي جەمئىيىتىنى ياخشىلاش ياكى قوغداشنى مەقسەت قىلغان ئۇلۇغۋار سىياسەتلىرى بولۇپ، بۇ سىياسەتلەر يېقىنقى يىللاردا ھەمىشە ناچار زەنجىرسىمان ئاقىۋەتلەرگە سەۋەب بولماقتا.

بۇنىڭ تولىمۇ غەلىتە مىسالىرىدىن بىرى شۇكى، خىتاينىڭ ئالدىنقى ئايدا ياشلارنىڭ ئويۇنخۇمارلىقىنى باستۇرۇش ئۈرۈنۈشى پات يېقىندا خىتاينىڭ ئەڭ چوڭ ئويۇن شىركەتلىرىگە چەكلىمىلەر قويۇلۇشى مۇمكىنلىكى توغرىسىدىكى پەرەزلەرگە سەۋەب بولدى ھەمدە پاي بازىرىنى قاتتىق داۋالغۇتتى. ھەتتا، ئەھۋال شۇ دەرىجىگە يەتتىكى، خىتاي دائىرىلىرى ئەتىسلا ئۆزلىرى يېڭىدىن ئوتتۇرىغا قويغان «نىزام لايىھىسى»گە تۈزىتىش كىرگۈزۈشكە ۋەدە بەردى.

هەر خىل ھۆكۈمەت تارماقلىرى تەرىپىدىن بېكىتىلگەن، شى جىنپىڭنىڭ «غايىۋى جەمئىيەت» تەسەۋۋۇرى بىلەن بىردەك بولۇشنى مەقسەت قىلغان مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئۇلۇغۋار نىشانلار ھۆكۈمەتنىڭ كاساتلاشقان ئىقتىسادنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۇرۇنۇشى بىلەن بارغانسېرى زىتلاشماقتا.

«دۆلەتلىك تەرەققىيات ۋە ئىسلاھات كومىتېتى»نىڭ قارمىقىدىكى «دۆلەتلىك ئىقتىساد بۆلۈمى»نىڭ مۇدىرى يۈەن دا بۇ مەسىلىنى تونۇپ يېتىپ، ئالدىنقى ھەپتە ئۆتكۈزۈلگەن ئاخبارات ئېلان قىلىش يىغىنىدا «سىياسەت ماسلىقىنى كۈچەيتىشنىڭ ئەھمىيىتى تېخىمۇ تەكىتلەندى» دېدى ھەمدە ئۆز ئورگىنىنىڭ «ئىقتىسادتىن باشقا سىياسەتلەر» توغرىسىدىكى تەكلىپلەرنى تەكشۈرۈش جەھەتتە تېخىمۇ ياخشى خىزمەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادقا «چېكىندۈرگۈچى-چەكلىگۈچى تەسىرى» بولماسلىقىغا كاپالەتلىك قىلىدىغانلىقىغا ۋەدە بەردى.

بۇ خىل تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاش ئاسان ئەمەس. سىنگاپوردىكى لى گۇاڭياۋ ئامما‌ۋى سىياسەت ئىنىستىتۇتىنىڭ دوتسېنتى ئادام لىيۇ (Adam Y. Liu) بۇ ھەقتە مۇنداق دېدى: «ھازىر ھۆكۈمەتنىڭ نۇرغۇن نىشانلىرى بار، ئېنىق نىشانلىرىڭىز كۆپ بولۇپ كەتسە، بەزىدە بۇ نىشانلارنىڭ ئۆزئارا ماسلىشالمىشى ناتايىن.»

ئادام لىيۇنىڭ قارىشىچە، داۋاملىشۋاتقان سىياسەت توقۇنۇشىنىڭ ئاساسلىق سەۋەبى ھوقۇقنىڭ ھەددىدىن زىيادە مەركەزلىشىشى ھەمدە بۇ سىياسەتلەرنى ئىجرا قىلىدىغان يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ ــ ئىقتىسادىي خەۋپىنىڭ قانچىلىك يۇقىرى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ــ خىتاينىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك رەھبەرلىرىگە ساداقەت ئىزھار قىلىش ئىستىكى ئىكەن.

«ئەمەلىيەتتە بۇ ساداقەت ئىزھار قىلىش مەسىلىسىدۇر. بەزىدە ئىقتىسادىي جەھەتتە ھېچبىر ئەھمىيىتى يوق بىمەنە ئىشنى قىلىش سىياسىي ئەھمىيەتكە ئىگىدۇر».

تۆۋەندىكىلەر خىتاينىڭ غەيرىي ئىقتىسادىي «مۇھىم» نۇقتىلارنى قوغلىشىش جەريانىدا، ئۆزىمۇ تۇيماستىن ئۆز ئىقتىسادىغا زىيان يەتكۈزۈشىنىڭ بىر قانچە خىل شەكلىدۇر.

ئويۇن ساھەسى

بۇلتۇر 12-ئايدا، خىتاينىڭ ئويۇن كەسپىنى نازارەت قىلىدىغان «دۆلەتلىك ئاخبارات ۋە نەشرىيات ئىدارىسى» (NPPA) تور ئويۇنلىرىنى تىزگىنلەشنى مەقسەت قىلغان بىر يۈرۈش بەلگىلىمە لايىھەسىنى ئېلان قىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە (ئويۇن ئۇچۇن خەجلىنىدىغان) چېقىم چەكلىمىسى بېكىتىش ۋە ئۇدا ئويۇن ئوينىغانلارنى مۇكاپاتلايدىغان تۈزۈمنى چەكلەش قاتارلىقلار بار ئىدى. بۇ يېقىنقى بىر نەچچە يىلدىن

بۇيان دائىرىلەرنىڭ ئۆسمۈرلەر ئارىسىدىكى ئويۇن ۋە ئەقلىيفون خۇمارىغا تاقابىل تۇرۇش ئۇچۇن يولغا قويغان بىر قاتار چەكلىمىلەر ئىچىدىكى ئەڭ يېڭى چەكلىمە ئىدى.

ئەمما، 2021-يىلى ئەۋجىگە چىقىشقا باشلىغان بۇ زەربە بېرىش ھەرىكىتى خىتاينىڭ نەچچە مىليارد دوللارلىق ئويۇن كەسپىگە ئېغىر ئىقتىسادىي تەسىر كۆرسەتتى-دە، 2022-يىلى بۇ ساھەدىكى ئومۇمىي كىرىم تۇنجى قېتىم ئازايدى. ئالدىنقى ئايدا ئېلان قىلىنغان نىزام لايىھەسىمۇ مەبلەغ سالغۇچىلارنىڭ 2021-يىلىدىكىگە ئوخشاش يەنە بىر زەربە باشلىنىشىدىن ئەندىشە قىلىشىغا سەۋەب بولدى. بۇ قائىدە ئېلان قىلىنىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، خىتايدىكى ئىككى چوڭ ئويۇن شىركىتى تېڭشۈن ۋە ۋاڭيى شىركەتلىرىنىڭ پاي باھاسى تۆۋەنلەپ، ئومۇمىي بازار قىممىتى 80 مىليارد دوللارغا يېقىن خوراپ كەتتى.

نەتىجىدە، دائىرىلەر بۇ خىل ئالاقزادىلىكنى تىزگىنلەش ئۇچۇن تېپىرلاشقا باشلىدى. «دۆلەتلىك ئاخبارات ۋە نەشرىيات ئىدارىسى» بىر كۈندىن كېيىن قايتا بايانات ئېلان قىلىپ، نىزام لايىھەسىنى «تۇزىتىش ۋە ياخشىلاش»قا ۋەدە بەردى. دۆلەت تاراتقۇسى بولمىش «يەر شارى ۋاقىت گېزىتى»نىڭ خەۋىرىگە كۆرە، ھۆكۈمەت تەرەپ يەنە خىتايدا ياسالغان 105 ئويۇننى تېزلا تەستىقلىغان بولۇپ، بۇ دۆلەتنىڭ ئويۇن كەسپىنى قوللىغانلىقىنىڭ ئالامىتى ئىكەن. رويتېرس ئاگېنتلىقىنىڭ خەۋىرىگە كۆرە، بۇ يىل 1-ئاينىڭ بېشىدا، خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ «دۆلەتلىك ئاخبارات ۋە نەشرىيات ئىدارىسى»نى نازارەت قىلىشقا مەسئۇل «تەشۋىقات بۆلۈمى»نىڭ باشلىقى ئىشتىن بوشىتىلغان.

چېرىكلىككە قارشى تۇرۇش

شى جىنپىڭنىڭ دەبدەبىلىك چېرىكلىككە زەربە بېرىش ئۇرۇنۇشى ئۇنىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ ئەڭ گەۋدىلىك نۇقتىلىرىنىڭ بىرىگە ئايلاندى، خىتاينىڭ ئالىي رەھبەرلىرى ئۆتكەن ئون يىلدا چېرىك ئەمەلدارلارنى ــ مەيلى «يولۋاس» ياكى «چۈن» بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ــ تازىلاشقا بەل باغلىغاندىن كېيىن، جەمئىي تۆت مىليون 700 مىڭ ئەمەلدار بۇ دولقۇنىدا جازالاندى. بۇ ھەرىكەتتە ھېلىھەم پەسىيىش ئالامىتى كۆرۈلگىنى يوق. شى جىنپىڭ مۇشۇ ئايدا پۈل مۇئامىلە، دورىگەرلىك ۋە ئۇل مۇئەسسە قاتارلىق مۇھىم كەسىپلەردە چېرىكلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنىڭ كۈچەيتىلىدىغانلىقىنى جاكارلىدى.

گەرچە دائىرىلەر چېرىكلىكنى يىلتىزىدىن يوقىتىش ئۇرۇنۇشىنىڭ خىتاي ئىقتىسادىنىڭ مەنپەئەتىگە ئۇيغۇن ئىكەنلىكىنى ئىلگىرى سۈرسىمۇ، مۇتەخەسسىسلەر ئۇزۇندىن بۇيان بۇنىڭ بەدىلىنىڭ تولىمۇ ئېغىر بولىدىغانلىقى، ئەمەلدارلارنىڭ چېرىك دەپ قارىلىشتىن ئەنسىرەپ يېڭى تۈرلەرنى يولغا قويۇشتىن

قورقىدىغانلىقى ھەمدە مەبلەغ سالغۇچىلارنىڭ بۇ كەسىپلەرگە بولغان ئىشەنچسىنى ئاجىزلاشتۇرىدىغانلىقى ھەققىدە ئاگاھلاندۇرۇپ كەلگەنىدى. خىتايىنىڭ چىرىكلىككە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى باشتىن-ئاخىر ئىقتىسادقا ئېغىر تەسىر كۆرسىتىپ كەلدى: 2014-يىلى، ئامېرىكا بانكىسى «مېررىل لىنچ» بۇ ھەرىكەتنىڭ چىقىمىنى 100 مىليارد دوللار دەپ مۆلچەرلىگەنىدى؛ بۇلتۇر خىتايىنىڭ ساقلىقنى ساقلاش كەسپىدىكى چىرىكلىككە زەربە بېرىش ھەرىكىتى سەۋەبلىك، ساقلىقنى ساقلاش پاي چېكىلىرىنىڭ بازار قىممىتى 142 مىليارد دوللار تۆۋەنلىدى.

جاسۇسلۇققا قارشى تۇرۇش

ئامېرىكا بىلەن سىياسىي سۈركىلىش كەسكىنلىشىۋاتقان پەيتتە، خىتاي 7-ئايدا چەتئەل مەسلىھەتچىلىك شىركەتلىرىنىڭ دۆلەت مەخپىيەتلىكىنى ئاشكارىلىشىدىن ئەنسىرىگەنلىكتىن، مەزكۇر شىركەتلەرگە چەك قويىدىغان يېڭى «جاسۇسلۇققا قارشى تۇرۇش قانۇنى»نى يولغا قويدى. ئەمما، بۇ قانۇندىكى ئىبارىلەرنىڭ دائىرىسى زىيادە كەڭ بولغانلىقتىن، ئۇ خىتايغا مەبلەغ سېلىشنى ئويلاۋاتقان چەتئەل شىركەتلىرىنى زۆرۈر ئۇچۇر ۋە ئىستىخبارات بىلەن تەمىنلەشكە مەسئۇل سودا مەسلىھەتچىلىك شىركەتلىرىنى باستۇردى ھەمدە ئاللىبۇرۇن خىرىسقا تولغان سودا مۇھىتىنى تېخىمۇ ناچارلاشتۇرۇۋەتتى.

گەرچە بۇ قانۇنىنىڭ تەسىرى تېخى تولۇق ھېسابلانمىغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ چەتئەللىكلەرنىڭ خىتايغا مەبلەغ سېلىش ئىستىكى ئەسلىدىنلا تۆۋەن بولۇۋاتقان شارائىتتا يولغا قويۇلغانلىقى ئېنىق. خىتاي سودا مىنىستىرلىقىنىڭ سانلىق مەلۇماتلىرىدا كۆرسىتىلىشىچە، گەرچە خىتايىنىڭ باش مىنىستىرى ۋە باش ئىقتىسادىي مەسئۇلى لى چياڭ خىتايىنىڭ سودا جەھەتتە ئېچىۋېتىلگەنلىكىنى توختىماي تەكىتلىگەن بولسىمۇ، ئەمەلىي ئىشلىتىلگەن يېڭى بىۋاستە چەتئەل مەبلىغى (actual utilized new foreign direct investment) 2023-يىلى بىر تىرىليون 100 مىليارد يۈەن (155 مىليارد دوللار) بولغان بولۇپ، 2022-يىلىدىكىگە سېلىشتۇرغاندا سەككىز پىرسەنت تۆۋەنلىگەن.

JPMorgan نىڭ باش ئىجرائىيە ئەمەلدارى جېيمى دايمون (Jamie Dimon) 2024-يىللىق داۋوس مۇنبىرىدە CNBC نىڭ مۇخبىرىغا مۇنداق دېدى: «ئۇ يەرگە مەبلەغ سالماقچى بولغانلار چوقۇم مەلۇم دەرىجىدە ئەندىشە قىلىشى كېرەك، چۈنكى خەۋپ-ھوسۇل نىسبىتى زور دەرىجىدە ئۆزگىرىپ كەتتى.»

يۇقۇمنى نۆلگە چۈشۈرۈش سىياسىتى

2020-يىلى 19-COVID ۋاباسى يامرىغان دەسلەپكى مەزگىلدە، خىتاينىڭ كەڭ كۆلەمدە قامال قىلىش، پۈتۈن خەلقنى كارانتىن قىلىش ۋە كەڭ كۆلەمدە تەكشۈرۈش تۈزۈمى بىلەن تونۇلغان «يۇقۇمنى نۆلگە چۈشۈرۈش» سىياسىتى يۇقۇملىنىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش جەھەتتىكى ئەڭ ئۈنۈملۈك ئىستراتېگىيە، دەپ تەرىپلەنگەنىدى. ئەمما، مەزكۇر ۋىرۇس يەرشارىۋى ۋاباغا ئايلانغاندىن كېيىنمۇ، شى جىنپىڭ ھۆكۈمىتى تەڭشەش ئېلىپ بارغىلى ئۇنىمىغانلىقتىن، بۇ سىياسەت ئاخىرىدا خىتاينىڭ ئۆز پۇتىغا چېپىلغان پالتىغا ئايلاندى.

بىر مەھەل بۇ سىياسەت ئائىلىلەرنى يېمەكلىك تاپالماس ھالغا ئەكېلىپ قويدى ھەمدە ئوت ئاپىتى قاتارلىق جىددىي ئەھۋاللارغا تاقابىل تۇرۇشقا توسقۇنلۇق قىلدى. بەزى ئاھالىلەر مەجبۇرىي كارانتىن قىلىندى، بەزى شەھەرلەردە قاتتىق ساغلاملىق سىياسىتى ئاھالىلەرنىڭ نورمال خىزمىتىگە توسقۇنلۇق قىلغانلىقتىن، نامايىشلار يۈز بەردى. نارازىلىق 2022-يىلى 11-ئايدا يۇقىرى پەللىگە چىقىپ، نامايىشچىلار كوچىلارغا چىقىپ «يۇقۇمنى نۆلگە چۈشۈرۈش» سىياسىتىنى توختىتىشنى تەلەپ قىلدى. بۇ خىتايدا كەم ئۇچرايدىغان پۇقراۋى سىياسى نارازىلىق ئىدى.

كېشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان بۇرۇلۇش 2022-يىلى 12-ئايدا يۈز بەردى. ئەينى ۋاقىتتا شى جىنپىڭ ھۆكۈمىتى تۈيۇقسىز بارلىق چەكلىمىلەرنى بىكار قىلدى. ئەمما، بىر نەچچە يىلغا سوزۇلغان قامالنىڭ ئىقتىسادىي تەسىرى يەنىلا ساقلىنىپ قالدى، بولۇپمۇ ئىستېمالچىلارنىڭ ۋە كارخانىچىلارنىڭ ئىشەنچى تۆۋەنلەپ كەتتى.

خۇسۇسىي مائارىپ

خىتاي ۋىرۇسى ۋاباسى ئەڭ ئېغىرلاشقان مەزگىلدە، خىتايدىكى خۇسۇسىي ئوقۇتۇش شىركەتلىرى قاتتىق ئالقىشقا ئېرىشكەنىدى. گەرچە 150 مىليارد دوللارلىق قىممەتكە ئىگە بۇ ساھە ياش-ئۆسمۈرلەرنىڭ ھەر يىلى 6-ئايدىكى ئالىي مەكتەپ ئىمتىھانىدا ئۇتۇق قازىنىش ئىستىكىدىن تولۇق پايدىلانغان بولسىمۇ، شى جىنپىڭ ھۆكۈمىتى بۇ ساھە ئاتا-ئانىلارنىڭ «ئۇنۇمبرىستېت ئۇنۇانىغا ئېرىشەلمىگەن بالىلار ھاياتتا مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمايدۇ» دېگەن ئەندىشىسىنى سۈيىئىستېمال قىلدى، دەپ قارىدى.

2021-يىلى 6-ئايدا، ھۆكۈمەت تۈيۇقسىز تاپاۋەت تېپىدىكى دەرس تەكرارلاش كۇرسلىرىنى چەكلىدى، ھەتتا ئۇلارنىڭ ئۆز مۇلازىمىتىنى تەشۋىق قىلىشىنىمۇ مۇئەييەن دەرىجىدە چەكلىدى. لېكىن، تۇغۇت نىسبىتى تارىختىكى ئەڭ تۆۋەن نۇقتىغا چۈشۈپ قالغان بۇ مەزگىلدە، بالا تەربىيەلەش تەننەرخىنى

تۆۋەنلىتىش ۋە مائارىپ شىركەتلىرىنىڭ پايدا نىسبىتىنى تەڭشەشنى مەقسەت قىلغان بۇ چەكلىمە نۇرغۇن شەخسىي مائارىپ شىركەتلىرىنى قەرزگە بوغدى. خىتايدىكى ئەڭ چوڭ مائارىپ شىركىتى قايتا تەشكىللەش جەريانىدا ئاتمىش مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئىشتىن بوشاتتى-دە، بۇ ئەسلىدىلا پەۋقۇلئاددە چوڭ بولغان ئىشسىزلار توپىنى تېخىمۇ زورايتىۋەتتى.

بۇ چەكلەش ئاخىرىدا پايدا كۆزلەيدىغان دەرس تەكرارلاش كۇرسلىرىنى توسۇپ قالالمىدى. شەخسىي ئوقۇتقۇچىلارنىڭ قارا بازىرى شەكىللىنىپ، ئاتا-ئانىلارنىڭ بالىلىرىنىڭ ئالىي مەكتەپكە كىرىش ئىمتىھانىدىكى نەتىجىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئېھتىياجىغا ماس كەلدى ۋە بۇنىڭ باھاسى تېخىمۇ يۇقىرى بولدى.

ئىنگىلىزچىدىن ھېكمەتيار ئىبراھىم تەرجىمىسى

مەنبە:

https://time.com/6576849/china-social-policies-negative-economic-effects/

گۈلىستان

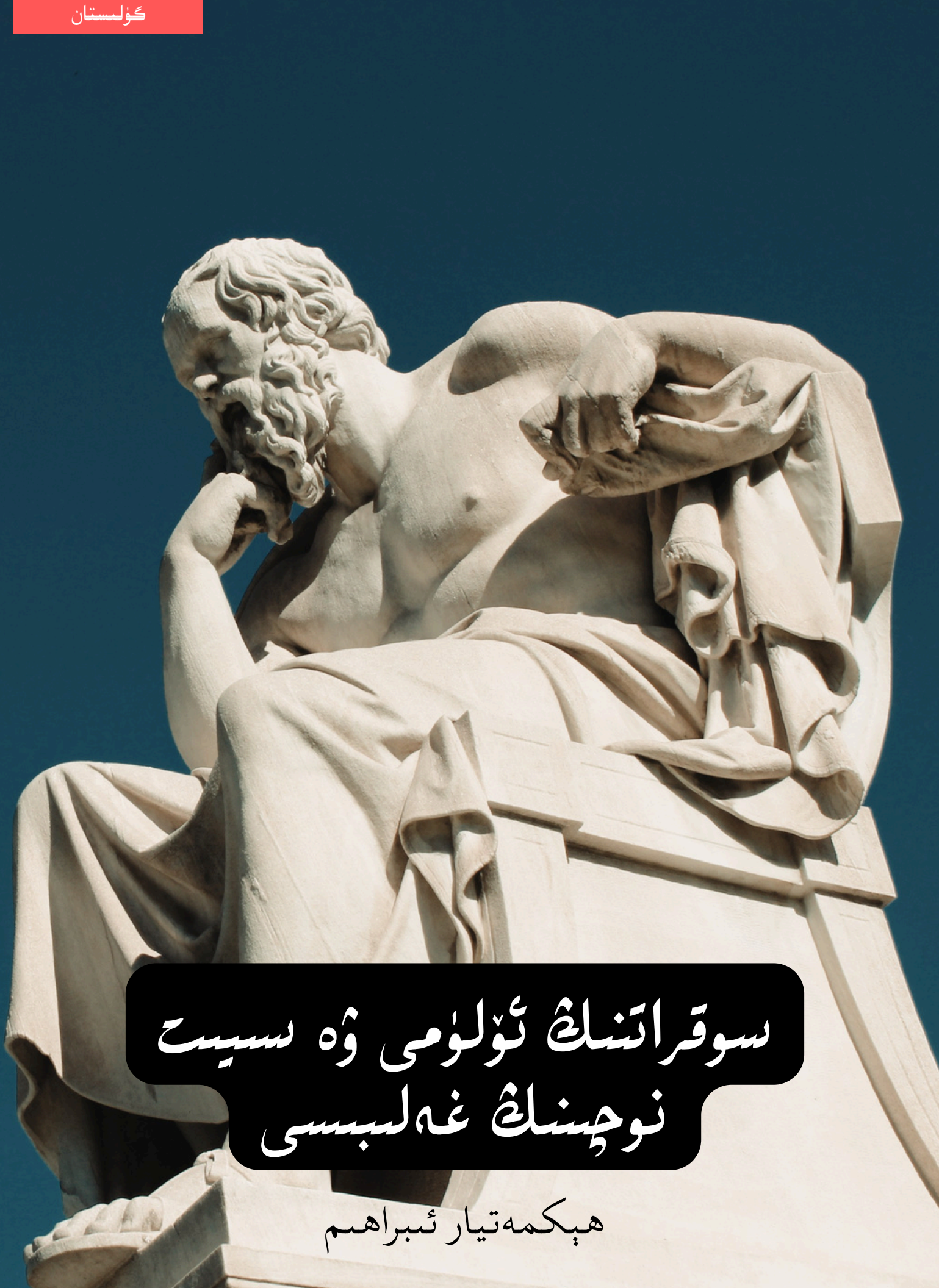

سوقراتنىڭ ئۆلۈمى ۋە سىيرىق نوچىنىڭ غەلىبىسى

هېكمەتيار ئىبراھىم

سوقراتنىڭ ئۆلۈمى ۋە سىيت نوچىنىڭ غەلىبىسى

ھېكمەتيار ئىبراھىم

ھەر قايسى دەۋرلەردە چىقىقان قەھرىمانلار ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ يارىشىق، بېزەكلىرى ھېسابلىنىدۇ. پەيغەمبەرلەر، ھەكىملەر، ھەقىقەتپەرۋەر ئۆلىمالار ئىنسانىيەت تارىخىدىكى نۇرلۇق چىراقلاردۇر. بەئەينى چىراق قاراڭغۇ-زۇلمەتنى يوق قىلغاندەك، بۇ زاتلارمۇ ئىنسانلارنىڭ ئېڭىدىكى ۋە ھايات يولىدىكى زۇلمەتلەرنى يوقىتىدىغان نۇرلۇق چىراق، جۇلالىق مەشئەلدۇر. ئۇلار مەۋجۇت بولمىغان ئىنسانىيەت تارىخىنى تەسەۋۋۇر قىلىش قورقۇنچلۇقتۇر، ئۇلار مەۋجۇت بولمىغان ئىنسانىيەت تارىخى قاراڭغۇ-زۇلمەتلىكتۇر. ھەققانىيەتچى قوماندانلار ۋە مۇتەپەككۇرلار، ئادالەتلىك پادىشاھ-سۇلتانلار، دەۋرىنىڭ قاراڭغۇ تەرەپلىرىنى قامچىلاپ، ئۆز دەۋرىدە شەكىللەنگەن ناباپ سىستېمىلارغا، رەزىللىكلەرگە، ئادالەتسىزلىك ۋە ئەخلاقسىزلىقلارغا قارشى چىققان پەيلاسوپلار ئىنسانىيەتنىڭ قاراڭغۇ تارىخىدا يورۇقلۇق پەيدا قىلغان، ئادالەتسىزلىك ئالدىدا ھەققانىيەتنى جەۋلان قىلغان جەڭچىلەردۇر.

سوقرات ئەنە شۇنداق ھەققانىيەت جەڭچىلىرى جۈملىسىدىندۇر. سوقرات قاراڭغۇ ئىنسانىيەت تارىخىنى ئۆزىنىڭ مەردانە ئۆلۈمى ئارقىلىق يورۇتقان گىرىك پەيلاسوپىدۇر. ئۇ بىزدىن 2500 يىل بۇرۇن ياشىغان.

بىز بۇ يەردە سوقراتنىڭ ھاياتى، ئىدىيە-تەلىماتلىرى ھەققىدە توختىلىپ ئولتۇرماقچى ئەمەس. ئۇنىڭ ئۇستىگە، سوقراتنىڭ ئىدىيە تەلىماتلىرىمۇ پەلسەپە ساھەسىدىكىلەرنىڭ ئايىقى چىقماس تالاش-تارتىشلىرى بىلەن تولغان. پەلسەپىنى تەتقىق قىلىدىغانلار سوقراتنىڭ دەپ قارالغان ئىدىيە، تەلىماتلىرىنىڭ زادى سوقراتقا تەۋەمۇ ياكى ئۇنىڭ شاگىرتى ئەپلاتونغا تەۋەمۇ؟ مەسىلىسىدىمۇ كۆپ ئىختىلاپلاشقان. چۈنكى، سوقرات ئۆزى كىتاپ يېزىپ قالدۇرمىغان.

كوچا-كويلاردا يالاڭئاياق مېڭىپ يۈرىدىغان، ئۆز دەۋرىدىكى ئىنسانلاردىن تامامەن پەرقلىق تەپەككۇر ۋە دۇنيا قارىشىغا ئىگە بولغان بۇ مۇتەپەككۇر دائىملا ئىنسانلارنىڭ يەكلىشىگە دۇچ كەلگەن. سوقراتنىڭ ئەڭ يارقىن تەرىپى — ئۇنىڭ ئېقىمغا ئەگىشىپ ماڭماسلىقى، سىياسەتچىلەرنىڭ ياكى ئاۋامنىڭ پىكىر يۈرگۈزۈشىگە بويسۇنماسلىق؛ قائىدە-پىرىنسىپقا ئايلىنىپ كەتكەن، ھەممە كىشى شەرتسىز قوبۇل قىلىپ بولغان دۇنيا قاراشلىرىغا پۈتۈنلەي ئاغدۇرمىچىلىق ۋە شۇبھە بىلەن مۇئامىلە قىلىشى قاتارلىقلاردۇر.

ئۇنىڭ تېخىمۇ بەك يارقىن تەرىپى بولسا ئادالەتسىزلىك قىلىشنى ئادالەتسىزلىككە ئۇچراشتىنمۇ بەك ئازاپلىق ئىش، دەپ قارىشىدۇر. يەنى سوقرات «ئادالەتسىزلىك قىلىدىغان زالىم كىشىلەر ئۇنىڭ زۇلۇم ۋە ئادالەتسىزلىكىگە ئۇچرىغان كىشىلەردىنمۇ بەك بىچارىدۇر» دەپ قارىغان. سوقرات يەنە «جاھالەت \ قارا قورساقلىق پۈتكۈل يامانلىقلارنىڭ مەنبەسى. جاھالەت يوق بولمىسا يامانلىقلار تۇغىمەيدۇ» دەپ قارىغان.

سوقرات باشقا بىلىمدانلارنىڭ ئەكسىچە دادىلانە ھالدا «مەن ھېچنەرسە بىلمەيمەن» دەپ جاكارلىغان. سوقرات ھېچقاچان بىلىملىك ئالىم، ھەممىنى بىلىدىغان ھۆكۈما تونىغا ئورنىتۇالمىغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، سوقرات ئوردىدىكى بىلىملىك ئالىملارغا، دۆلەتنى ئىدارە قىلىۋاتقان سىياسەتچى، پادىشاھ، ۋەزىر-ۋۇزۇرالارغا خوش-خوش دېيىشنى راۋا كۆرمىگەن. ئۇلارنىڭ ئۆز ئالدىغا بېكىتىۋالغان قانۇن-سىستېمىلارغا ھۆرمەت كۆرسىتىشنى پۇقرالىق بۇرچى قاتارىدىمۇ كۆرمىگەن.

سوقرات خەلقنى، بولۇپمۇ ياشلارنى قارا قورساقلىقتىن ۋە ئاڭسىزلىقتىن قېچىشقا تەشەببۇس قىلغان. قائىدە-نىزاملارغا سوئال قويۇشقا «كۆشكۈرتكەن.» ئىنسانىنىڭ قەدىر-قىممىتىنىڭ مەنپەئەتپەرەس كىشىلەر تۇزۇۋالغان قائىدە-نىزاملاردىن كۆپ ئۇستۇنلىكىنى تەشەببۇس قىلغان.

بىردىن كۆپ باتىل ئىلاھقا، خەلقنىڭ ھەممىسى چوقۇنۇۋاتقان ئاتىنا تەڭرىلىرىگە چوقۇنۇپ، ئىبادەت قىلىشقا قارشى چىقىشى سەۋەبلىك «دىنسىزلىق» جىنايىتى بىلەن ئەيىپلەنگەن.

مال-دۇنيا ۋە نام-شۆھرەتنىڭ كىشىلەر ئورتاق رەۋىشتە چوڭ كۆرۈپ، قوغلاشقىنىدەك ئۇنداق ئۇستۇن نەرسىلەر ئەمەسلىكىنى تەرغىپ قىلغان.

سوقرات يۇقىرىقىدەك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن جەمئىيەتتىكى ھوقۇقدار، مەنسەپدارلار تەرىپىدىن بارغانچە تەھدىت دەپ قارىلىشقا باشلىغان. سوقرات بولسا ئۆزىنىڭ «تەڭرىنىڭ ئىنسانلارنىڭ پايدىسى ئۈچۈن ئەۋەتكەن ھەقپەرۋەر كىشى» ئىكەنلىكىنى ئېيتقان. ھەر قانداق شەكىلدە زۇلۇم ۋە ھەر قانداق شەكىلدىكى ئەخلاقسىزلىقنى ئىنسانلارغا ماس كەلمەيدىغان، ئىنسانلارنى ھايۋانلاشتۇرىدىغان جىنايەتلەر دەپ قارىغان.

سوقراتنىڭ «جىنايىتى» مۇقىملاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا جىنايەت ئارتىش سوتى ئاچقان سوت گۇرۇپپىسىدىكىلەر سوقراتقا مۇنۇ جازالاردىن بىرىنى تاللاش ئىختىيارىنى بەردى: (1) ئاتىنادىن قېچىپ كېتىپ سۈرگۈندە ياشاش ئۈچۈن ئۇلاردىن رۇخسەت سوراش؛ (2) ئىشلىگەن «جىنايەتلىرى» سەۋەبلىك كاتتىلاردىن ئۆزرە سوراش؛ (3) ئۆلۈم جازاسىنى تاللاش.

سوقرات ئىككىلەنمەي ئۆلۈمنى تاللىدى. ئۇنىڭ شاگىرتلىرى ۋە يېقىنلىرى ئۇ سولانغان تۇرمىگە كىلىپ، ئۇنىڭغا قېچىپ كېتىشى ئۈچۈن ئارقا يول تەييارلاپ قويغانلىقىنى؛ قېچىپ كېتىپ جېنىنى قۇتقۇزۇپ قېلىشنى كۆچەپ تەرغىپ قىلسىمۇ، سوقرات زالىملارنىڭ ئالدىدىن قېچىپ كېتىشنىڭ ئورنىغا، ئۆزى توغرا بىلگەن يولدا ئۆلۈشنى تاللىدى.

سوقرات ئۆزىنىڭ «دۆلەت ئالدىدا ئۆتكۈزگەن خاتالىقلىرى ئۈچۈن كەچۈرۈم سورىسا، ئۆلۈم جازاسىدىن كەچۈرۈم قىلىنىدىغانلىقىدەك شانلىق چىقىش يولى»غا مەنسىتمەسلىك بىلەن كۈلۈپ قويۇپ،

ئۆزى ھەق دەپ ماڭغان يولىدىن كەينىگە داجمىدى. «ئەقىدەمدىن يېنىشىم ئۆلۈمدىن يامان» دېگىنىچە ئۆلۈمگە بېشىنى تۇتتى.

بەئەينى سوقرات ئۆلۈمنى ئۆزى خالاپ تاللىغاندەك، قەشقەر دىيارىدىن چىققان پالۋانمۇ سىيت نوچىمۇ ئۆلۈمنى ئۆزى خالاپ تاللىدى. ئۆزىنى ئۆلۈمگە ئۇزىتىپ قويماقچى بولغان جاللاتلار پالۋانمۇ ئۆلۈم شارابى ئىچكۈزمەكچى بولۇپ ئالدىغا كەلگەندە، سىيت نوچى ئۆلۈمگە ئارقىسىنى قىلمىدى، بەئەينى ئالدىغا كەلگەن ئىتلارغا قاچمىغان يولۇاستەك.

سوقرات ئۆز دەۋرىدىكى جاھالەتنى، زۇلۇمنى ۋە ئەخلاقسىزلىقنى تىلى ئارقىلىق قامچىلىغان بولسا، سىيىت نوچى ئۆز دەۋرىدىكى مۇشتۇمزۇر، زومىگەر، مۇتەھەملەرنى مۇشت-پەشۋالىرى ئارقىلىق «قامچىلىدى».

ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ كاتتا پەيلاسوپلىرىدىن بىرى ھېسابلانغان سوقراتنىڭ ئۆزى خالاپ ئۆلۈمنى تاللىشىنىڭ ئەينىسى ئۇيغۇر تارىخىدىكى مەشھۇر شەخس سىيىت نوچىدىمۇ كۆرۈلدى. ئۇ ھېيلىگەر باسقۇنچى خىتاينىڭ ھېيلە ئىشلىتىدىغانلىقىنى پەملىيەلەشكە ئەقلى يەتمەيدىغان نادانلاردىن ئەمەس ئىدى. ئەمما، ئۆزىگە تاپشۇرۇلغان ئامانەتنى — ئۆزىنىڭ ئۆلۈم خېتىنى — خىيانەت قىلماستىن — ئىچىدە نېمە باردۇ دەپ ئوقۇپ باقماستىن، قەشقەر دوتىيىگە ئۆزى كۆتۈرۈپ ئېلىپ باردى. پالۋانمۇ دۇشمەننىڭ بېغىغا كۆز تىكمەيدىغان، دۇشمەنگە دوست كۆرىنىپ تۇرۇپ، دۇشمەننىڭ ئىتىغا بولسىمۇ چالما ئېتىشنى نامەرتلىك دەپ بىلگەن زات ئىدى. «دۇشمەن بولغانكىن ماڭا نامەرتلىك قىلىشى مۇمكىن، نامەرتكە مەنمۇ يارىشىقىدا مۇئامىلە قىلىپ، ماڭا تۇتقۇزغان بۇ مەكتۇپنى بىر ئوقۇپ ياكى ئوقۇتۇپ كۆرەي» دەپ، شۇ بويىچە ئىش كۆرۈشنى ئەركەككىكە، پالۋانلىققا ۋە مەردانىلىككە قىلىنغان خىيانەت دەپ بىلگەن ئىدى. سىيىت نوچى «توشقاندەك مىڭ يىل ياشىغاندىن، يولۋاستەك بىر كۈن ياشا» پەلسەپىمزنى ئۆز جېنى بەدىلىگە بىزگە تەۋەررۈك قىلىپ قويۇپ كەتتى.

سىيىت نوچى خەلق ئارىسىدا تىكلىگەن يۇز ئابرۇيىنى ئىشقا سېلىپ يۇرت چوڭلىرىدىن، بايلاردىن، ھوقۇقدار-دوتەيلەردىن ئۆزىنى قۇتقۇزۇپ قېلىشى ئۇچۇن ئېغىز ئاچسا بولاتتى. ھەتتا، قەشقەر دوتىيى سىيىت نوچىنىڭ ئۆزىگە بىر ئېغىز يالۇۇرۇشى سەۋەبلىك ئالىدىغان خۇشاللىقى، سىيىت نوچىنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈشتىن ئالىدىغان خۇشاللىقىدىن ئارتۇق بولغان بولاتتى دېسەك خاتالاشقان بولمايمىز. چۇنكى، بارچە نامەرتلەر، بارچە زالىملار ھەققانىيەت ئىگىلىرىنى، مەرت ئەزىمەتلەرنى ئۆزىگە يالۇۇرۇشقا، ئۆزىگە تىزلاندۇرۇشقا شۇنچىلىك خۇمارىكى، زالىملارغا پارچە خەلق تىزلانسا، ئەمما بىر مەرت ئەزىمەت تىزلانمىسا، ئۇنىڭغا بارچە خەلقنىڭ تىزلىنىشىدىن ئالغان شاتلىقى، ئاشۇ بىر ئەزىمەتنىڭ ئۆزىگە تىزلانماسلىقىدىن تارتقان ئازابىغا دال بولالمايدۇ. تارىختىن كۇنىمىزگىچە بولغان بارلىق قان ئىچەر زالىملارنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى مانا بۇ.

تارىختا ئۆتكەن قەھرىمانلارنىڭ كۆپىنچىسىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى ئۆلۈمدىن قورقماسلىق ئىدى. سىيىت نوچىمۇ ئەنە شۇلارنىڭ جۇملىسىدىن. سىيىت نوچى بەزى قەدەملەرنى خاتا باسقان بولۇشى ئېنىق. ئەمما، بىر قەدەمنى خاتا باسقانلىقىنى سەزگەن ھامان، ئىككىنچى قەدەمنىمۇ خاتا بېسىشقا —

ئۆلۈمنى تاللاشنىڭ ئورنىغا، دوتەيگە يالۋۇرۇش، يۇرت كاتتىلىرىغا زارلىنىش، باشقىلارنىڭ ئالدىدا تىرناق تاتىلاپ خار بولۇش خاتالىقىغا قەدەم ئالمىدى.

دۇشمەنگە تىزلانماسلىق، زالىمغا چاپانچىلىق قىلماسلىق، ئۆز شەرىپىنى قوغداش يولىدا گېزى كەلسە ئۆلۈمدىنمۇ يانماسلىق ئىنسانىيەتنىڭ بۇيۇك پەيلاسوپى سوقراتنىڭمۇ، شۇنداقلا ئۇيغۇرلارنىڭ مەشھۇر قەھرىمانى سىيت نوچىنىڭمۇ ئورتاق ئالاھىدىلىكىدۇر.

سىيت نوچى ئۆزىنى تۇتقىنى كەلگەن چىرىكلەرنىڭ كۆزىنى غەلەت قىلىپ، ياكى ئىككى مۇشت بىلەن ئوڭدا چۈشۈرۈۋېتىپ باشقا يۇرتقا قېچىپ كەتسە، ۋەياكى تاجاۋۇزچىنىڭ مالاي ئامبال، ھوقۇقدارلىرىدىن يوشۇرۇنۇپ ياشىسا، ئەينى دەۋرنىڭ شەرت-شارائىتلىرىنى نەزەرگە ئالغاندا، بۇ تامامەن مۇمكىن ئىش ئىدى. ئەمما، سىيت نوچى «نوچى» دېگەن لەقەمگە مۇناسىۋەتلا ئېرىشىپ قالغان ئەمەس. نۇرغۇن ئىنسانلار جۈرئەت قىلالمايدىغان ئىشلارغا جۈرئەت قىلالىشى بىلەن، زۇلۇمغا ۋە ناھەقچىلىككە ھەممەيلەن سۈكۈت قىلىۋاتقان چاغدا كۆكرەك كېرىپ ئوتتۇرىغا چىقىشى بىلەن، ئارقا تېرىكى كۆچلۈك مۇشتۇمزورلارنى تۆمۈردەك مۇشتى بىلەن تىك موللاق چۈشۈرۈۋېتىشى بىلەن «نوچى» بولغان. ئۇيغۇر خەلقىمىزمۇ بىكاردىن بىركارغا مۇناسىۋەتلا بىر ئەخمەقكە، ياكى ئاڭسىز ھالدا چېلىشىپ-مۇشتلىشىپ، باشقىلاردىن نوچىلىق تالىشىپ يۈرىدىغان بىر لۇكچەككە «نوچى» دەپ لەقەم قويىدىغان خەلق ئەمەس. ئۇنىڭ زالىمنىڭ ئالدىدىن قاچماسلىقى، ئۆلۈمدىن قورقۇپ زالىمغا يالۋۇرماسلىقى، جېنىنى قوغداپ قېلىش يولىدا ئۆزى ھەق دەپ بىلگەن مىزانلارغا خىلاپ ھەرىكەت قىلماسلىقى ۋە بۇ شەكىلدە مەردانىلەچە ئۆلۈشى — ئۇنىڭ نوچىلىقىغا تېخىمۇ نوچىلىق قوشتى.

سىيت نوچىنىڭ ئۆلۈمى بىر جەھەتتىن پاجىئە، بىر جەھەتتىن غەلىبىدۇر. خۇددى سوقراتنىڭ ئۆلۈمىگە ئوخشاش. سوقرات ئۆز جېنى بەدىلىگە ئۆزى ھەق دەپ بىلگەن يولدىن قايتماسلىقنى ئىنسانىيەتكە تەۋرۈك قىلىپ قويۇپ كەتتى. سىيت نوچى بولسا، شەرەپسىز ئۆلۈم ئەلچىلىرىگە ئۇشتۇمتوت تۇتۇلۇپ قالغاندا، ئۇلاردىن يارەدم، مەدەت سوراشنىڭ ئورنىغا، مەردانىلەرچە كۆكرەك كېرىپ تۇرۇپ ئۆلۈمنى تاللاشنى مەرتلىكىنىڭ، ئەركەكلىكىنىڭ ۋە نوچىلىقنىڭ بەلگىسى قىلىپ قالدۇرۇپ كەتتى.

مېنى ئاتساڭ ئۇستاڭ ئات، نا ئۇستاڭ يېقىن كەلمە،

سول كۆسۈمگە چەنلەپ ئات، جا ئۇستاڭ يېقىن كەلمە...

مىسلىسىز ئويغىنىش

ئۇيغۇرلار: ئاپەتتىن ئىلگىرىكى قەشقەر

روبېرت گېرخارد

ئۇيغۇرلار: ئاپەتتىن ئىلگىرىكى قەشقەر

روبېرت گېرخارد

(بۇ ماقالە «دىپلومات» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان)

1998-يىلى، فوتوگراف كېۋىن بۇبرىسكى (Kevin Bubriski) شەرقىي تۈركىستانىنىڭ قەدىمىي شەھىرى قەشقەردىكى ئۇيغۇرلار بىلەن بىر مەزگىل بىللە تۇرغانىدى. ئۇ ئەينى چاغدا تارتقان سۈرەتلەر شەھەرلىرى ۋە كۈلتۇرى خىتاي رەئىسى شى جىنپىڭنىڭ باستۇرۇشى سەۋەبلىك مەڭگۈلۈك ئۆزگەرتىۋېتىلگەن بىر خەلقنىڭ هايات كارتىنىسى ئىدى.

ۋەيران قىلىنىشتىن ئىلگىرىكى قەشقەر كونا شەھىرى

شەرقىي تۈركىستاندا تەخمىنەن 12 مىليون ئۇيغۇر ياشايدىغان بولۇپ، بۇلارنىڭ زور كۆپچىلىكى مۇسۇلمانلاردۇر. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىنىڭ تىلى بار بولۇپ، ئۇلار كۈلتۈر جەھەتتە خىتايلارغا قارىغاندا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كىشىلەرگە تېخىمۇ يېقىن (ئەمەلىيەتتە، ئۇيغۇرلارنىڭ خىتايلار بىلەن ھېچبىر كۈلتۈرەل ئورتاقلىق يوق، ت).

نەچچە ئون يىلدىن بۇيان، خىتاي رەھبەرلىرى شەرقىي تۈركىستانداكى ئۇيغۇرلارنى ئاجىزلاشتۇرۇش ئۈچۈن شاپاشلاپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئومۇمىي نوپۇستا ئىگىلىگەن نىسبىتىنى تۆۋەنلىتىش ئۈچۈن، خىتايلارنى بۇ جايغا كۆچمەن بولۇشقا ئىلھاملاندۇردى. نەتىجىدە، ھازىر ئۇيغۇرلار رايون نوپۇسىنىڭ يېرىمىغمۇ يەتمەيدىغان بولۇپ قالدى.

لېكىن، شى جىنپىڭ 2013-يىلى ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىپ، كۆچمەن مۇستەھكەملىگەندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەزىيىتى تېخىمۇ ناچارلاشتى.

ۋەيران قىلىنىشتىن ئىلگىرىكى قەشقەر كونا شەھىرى، سۈرەت 1998-يىلى تارتىلغان، بۇ ماقالىدىكى سۈرەتلەرنىڭ ھەممىسىنى كېۋىن بۇبرىسكى تارتقان.

شەرقىي تۈركىستان كەڭ كۆلەملىك نازارەت ماكانىغا ئايلىنىپ، ئۇيغۇرلار ساقچىلارنىڭ دائىملىق نازارىتى ئاستىدا ياشايدىغان بولدى. ئۇلارنىڭ ھەربىتى ئىز قوغلاپ تەكشۈرۈلدى، تېلېفونلىرى ئاختۇرۇلدى ۋە ئىنتايىن ئاز ساندىكى كىشىلەرنىڭ بۇ يەردىن ئايرىلىشىغا رۇخسەت قىلىندى. دۆلەت سىرتىدىكىلەر بىلەن ئالاقىلىشىش، قۇرئان كەرىم يۈمشاق دېتالىنى چۈشۈرۈش ياكى مەسچىتكە بېرىپ نامار ئوقۇش قاتارلىق ئىشلارنى قىلغانلار ئېغىر ئاۋارىچىلىققا دۇچ كەلدى. بەزى ئۇيغۇرلار مەجبۇرىي تۇغماس قىلىۋېتىش، مەجبۇرىي ئەمگەك ۋە ئائىلىلەرنىڭ پارچىلىنىشى قاتارلىق قىسمەتلەرگە دۇچ كەلدى.

ئاپپاق خوجا مەسجىدى، سۈرەت 1998-يىلى تارتىلغان

2018-يىلى، شەرقىي تۈركىستاندىكى بىر مىليوندىن ئارتۇق ئۇيغۇرنىڭ ھۆكۈمەت تەرىپىدىن ئاتالمىش «قايتا تەربىيەلەش لاگېرلىرى» دەپ ئاتالغان تۈرمىلەرگە تاشلانغانلىقى مۆلچەرلەندى. بۇ

لاگېرلار 2017-يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، كېيىنكى يىللاردا ــ شۇنچە قاتتىق چەكلىمىلەرگە قارىماستىن ــ شەرقىي تۈركىستاندا يۈز بەرگەن ئىشلار توغرىسىدا خەۋەرلەر ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلىدى. ئامېرىكا دۆلەت ئىشلىرى كاتىپى ئانتونىي بىلىنكېن 2021-يىلى خىتايىنىڭ ئۇيغۇرلارنى ئاشقۇنلارچە باستۇرۇشىنى «ئىرقىي قىرغىنچىلىق ۋە ئىنسانىيەتكە قارشى جىنايەت» دەپ ئاتىدى. بىر قانچە دۆلەت خىتايغا ئۇيغۇرلارغا قاراتقان مۇئامىلىسى سەۋەبلىك جازا يۈرگۈزدى ھەمدە بۇ مەزكۇر ئەيىبلەشنى ئىزچىل رەت قىلىپ تۇرۇۋاتقان خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ خۇيىنى تۇتقۇزدى.

قەشقەر كەپتەر بازىرىدىكى ئۇيغۇر بالا، سۈرەت 1998-يىلى تارتىلغان

شى جىنپىڭ تەختكە چىقىشتىن، باستۇرۇش ۋە جازا لاگېرلىرى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، ئامېرىكالىق فوتوگراف كېۋىن بۇبرىسكى 1998-يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى پايتەختى قەشقەردە بىر مەزگىل تۇرغانىدى. بۇبرىسكى ماڭا مۇنداق دېدى: «مەن ھۆججەتلىك فىلىم ئىشلىگۈچى ۋە دوستۇم روبېرت گاردنېردىن قەشقەر ھەققىدە مەلۇماتقا ئىگە بولغانىدىم. ئۇ ئۆزىنىڭ جون م. كوتزېنىڭ «ياۋايىلارنى ساقلاش» رومانى ئاساس قىلىنغان تۈنجى توقۇلما فىلىمنى سۈرەتكە ئېلىش ئۈچۈن قەشقەرگە

بارغانىكەن. كېيىن، ئۇ مەزكۇر فىلىمنى تاماملىيالماپتۇ. ئەمما، ئۇ مەن بىلەن قەشقەر توغرىسىدا قىزغىن پاراڭلاشتى ۋە مېنى ئۇ يەرگە بېرىشقا ئىلھاملاندۇردى. مەن بۇ يەردە بىر ھەپتە خىزمەت قىلىش پۇرسىتىگە ئېرىشتىم. مەن (خىزمەتتىن سىرت) يەنە بىر نەچچە ھەپتە تۇردۇم ۋە بۇ يەرگە كەلگىنىمدىن تولىمۇ خۇشال بولدۇم. مەن ھەمىشە خاسىلبلاد (Hasselblad) ماركىلىق ئىككى ئاپپاراتامنى يېنىمغا ئېلىپ، قىزىقارلىق مەزمۇنلارنى ئىزدەيتتىم.»

قەشقەر كوچىسىدىكى ئۇيغۇر ساقچىلار، سۈرەت 1998 ـ يىلى تارتىلغان

بۇبرىسكى فوتوگرافلىق بىلەن تۇنجى قېتىم 14 يېشىدا ئۇچراشقان بولۇپ، ئۇ ئاشۇ چاغدا رەسىملەرنى يۇيۇشقا ۋە بېسىپ چىقىرىشقا باشلىغان. ئۇ «ھايات» ژۇرنىلىدا كۆرگەن سۈرەتلەرنىڭ، بولۇپمۇ دېيۇند دوگلاس دانكانىنىڭ (David Douglas Duncan) ۋېيتنام ئۇرۇشىنى خاتىرىلىگەن ئەسەرلىرىنىڭ ۋە «ئادەمنىڭ ئائىلىسى» ناملىق كىتابتىكى سۈرەتلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان.

گەرچە 1998-يىلى ئۈيغۇرلار ئۈچۈن راھەتسىز، شىددەتلىك ئۆزگىرىش مەزگىلى بولسىمۇ، شۇنداقلا خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى دىن، تىل، كۆلتۈر ۋە شەخسىي ئەركىنلىكىكە رەھىمسىزلەرچە زەربە بېرىش ھەرىكىتى باشلىنىش ئالدىدا تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، ئۈيغۇرلارنىڭ ئېگىز قۇملۇقتىكى بۇ كۆلتۈرەل مەركىزى يەنىلا ھاياتىي كۈچكە تولغاندى.

قەشقەر كەپتەر بازىرىدىكى ئۈيغۇر بالا، سۈرەت 1998-يىلى تارتىلغان

بۇبرىسكى يەنە مۇنداق دەيدۇ: «1980-ۋە 90-يىللاردا تىبەتكە قىلغان نۇرغۇن قېتىملىق زىيارەتلىرىم مېنىڭ ئۈيغۇرلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە كۆلتۈرەل ئەھۋالىنى چۈشىنىشىمدە ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناندى. 1998-يىلى، مەن تىبەتلەرنىڭ دالاي لامانىڭ ئاۋازى ۋە مەۋجۇتلۇقى ئارقىلىق جاھان ئەھلىنىڭ دىققىتىنى تارتىۋاتقانلىقىنى، ئۈيغۇرلاردا بۇنداق ياڭراق ۋە تەسىردار سۆز ساھىبى يوقلۇقىنى ھېس قىلدىم. شۇنىڭ بىلەن، سۈرەتلەر تېخىمۇ كۆپ كىشىلەرنى قەشقەر ۋە ئۈيغۇرلارنىڭ كۆلتۈرەل بايلىقلىرىدىن ھەمدە ئۇلار ۋە ئۇلارنىڭ كۆلتۈرى دۇچ كەلگەن تەھدىتتىن خەۋەردار قىلىشى

مۇمكىن، دەپ ئويلىدىم-دە، 1998-يىلى قەشقەرگە بېرىپ سۈرەتكە تارتىشنىڭ تەخىرسىزلىكىنى ھېس قىلدىم.»

بۇبرىسكىنىڭ سۈرەتلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ كۈلتۇرەل، ئىقتىسادىي، ئائىلىۋى، دىنىي ۋە مەنىۋى ئەنئەنىلىرى خاتىرىلەنگەن. بۇبرىسكى 25 يىل ئىلگىرى شاھىت بولغان ۋە سۈرەتكە تارتقان قەشقەر ۋە ئۇنىڭ خەلقىنىڭ ھاياتىي كۆچى، گۈزەللىكى ۋە قەيسەرلىكى ئەمدىلىكتە ئەسلىگە كەلتۈرگىلى بولمايدىغان تەرزدە ئۆزگىرىپ كەتكەچكە، ئۇ تارتقان سۈرەتلەرنىڭ قىممىتى تېخىمۇ گەۋدىلەندى.

بامدات نامىزىدىن كېيىن، ھېيتگاھ مەسجىدىنىڭ ئالدى، سۈرەت 1998-يىلى تارتىلغان

شى جىنپىڭ دەۋرىدە، خىتاي كەڭ كۆلەملىك يوقىتىش ھەرىكىتى قوزغاپ، مەسچىت، قەبرىستانلىق، بازار ۋە ئۇيغۇرلار ئۆچۈن كۈلتۇرەل ئەھمىيەتكە ئىگە باشقا ئورۇنلارنى ۋەيران قىلدى. ئۇزۇندىن بۇيان ئۇيغۇر كۈلتۇرىنىڭ مەنبۇى مەركىزى بولۇپ كەلگەن قەشقەر ئالاھىدە زەربىگە ئۇچرىدى. 2020-يىلىغا بارغاندا، قەشقەرنىڭ كونا شەھىرى ئاساسىي جەھەتتىن چېقىۋېتىلدى، ھەقىقىي كۈلتۇرەل ئامىللىرىدىن مەھرۇم قىلىندى ۋە ئۇنىڭ ئورنىغا تەسەۋۋۇرنىڭ مەھسۇلى بولمىش، سايياھەتچىلەر ئۆچۈن ياساپ چىقىلغان مەنزىرىلەر يارىتىلدى. دائىرىلەر بۇنىڭ بىخەتەرلىك ئېھتىياجى ئىكەنلىكىنى ئىلگىرى سۈرگەن بولسىمۇ، ئەمما نۇرغۇن كىشىلەر ئۇيغۇر كۈلتۇرىگە كەڭ كۆلەمدە زەربە بېرىش ئارقا كۆرۈنۈشىدە بۇ باھانىنى قوبۇل قىلغىلى بولمايدۇ، دەپ قاراشتى.

ئۇيغۇر مەكتەپ باللىرى، سۈرەت 1998-يىلى تارتىلغان

«مەن ئۇ يەردە تۇرغان ۋاقتىمدا، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كۆرۈنەرلىك جىددىيلىك ۋە بىئاراملىق بار ئىدى. ئاشۇ كۈنلەردە، ماڭا ئىككى ئۇيغۇر يىگىت ھەمراھ بولغانىدى، ئۇلار مېنى ۋە ئاپپاراتىمنى ئاۋارىچىلىقتىن ساقلاشقا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلەتتى. مېنىڭ تىبەتتىكى مول تەجرىبىلىرىم قەشقەردە قانداق قىلىپ ئېھتىيات بىلەن ئىش قىلىش توغرىسىدا ياخشى تەجرىبە بولغانىدى. 1998-يىلى، ھەممە يەردە ئېگىز، ئەينەكلىك ئىمارەتلەر سېلىنغانىدى ۋە شۇنىڭدىن كېيىنكى بىر يىلدا تۆمۈر يول قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. ئۇيغۇرلار ئۆز جەمئىيىتىنىڭ چەتكە قېقىلىۋاتقانلىقىدىن چوڭقۇر ئەندىشىلەنمەكتە ئىدى.»

ۋەيران قىلىۋېتىلىشتىن ئاۋۋالقى قەشقەر كونا شەھىرى، سۈرەت 1998-يىلى تارتىلغان

«ئۇيغۇرلار: ئاپەتتىن ئىلگىرى قەشقەر»گە، بۇبرىسكى تارتقان سۈرەتلەرگە قەشقەرلىك شائىر ۋە پائالىيەتچى تاھىر ھامۇت ئىزگىلىنىڭ نەسر ۋە شېئىرلىرى، شۇنداقلا درۇ گلادنېينىڭ (Dru Gladney) تارىخىي ماقالىسى قىستۇرۇلغان بولۇپ، بۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ قىسمىتىنى چۈشىنىش جەھەتتە تېرەنلىك ۋە ئىزاھات بىلەن تەمىنلەيتتى. ئەسەردىكى تېكىستلەر ھەم ئېنگلىزچە، ھەم ئۇيغۇرچە بېرىلگەن.

قەشقەردىكى چالغۇ ئەسۋابلىرى ياساش ۋە سېتىش دۇكىنى، سۈرەت 1998-يىلى تارتىلغان

«مېنىڭچە كىتابتىكى بارلىق يازما مەزمۇنلارنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىش ناھايىتى مۇھىم. گەرچە نۇرغۇن ئۇيغۇرلار (شەرقىي تۈركىستاندا ئىكەنلىكى سەۋەبلىك) كىتابنى سېتىۋالالمىسىمۇ، ئەمما ئۇيغۇر مۇھاجىرلىرى ياشاۋاتقان تۈركىيە، قازاقىستان قاتارلىق جايلاردا، ئېنگلىز تىلى ئىشلىتىدىغانلار كەمدىن كەم ئۇچرايدۇ. مېنىڭچە ئۇيغۇر تىلىنى كۆلتۈرەل ئېتىراپ قىلىش ۋە قوغداشنىڭ كىچىك بىر قىسمى سۈپىتىدە نامايەن قىلىش كېرەك.»

قەشقەر ھايۋانات بازىرىدىكى ئۇيغۇر بوۋاي، سۈرەت 1998-يىلى تارتىلغان

قەشقەر قوش بازىرىدىكى ئۇيغۇرلار، سۈرەت 1998-يىلى تارتىلغان

بۇبرىسكى بۇ سۈرەتلەرنىڭ شەرقىي تۈركىستان بىلەن قەشقەرنىڭ ئۆتمۈشتىكى ھالىتىنىڭ قانداق ئىكەنلىكى ھەمدە خىتاينىڭ سىياسەتلىرىنىڭ جاھان ئەھلىنى زادى نېمىلەردىن مەھرۇم قىلغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات بېرەلىشىنى ئۈمىد قىلىدۇ. يوقىتىلغان نەرسىلەرنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇۋالغىلى بولمايدۇ، ئەمما بۇ مۇھىم خاتىرىلەر ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتىنىدىكى ئۇيغۇر كۈلتۈرى ۋە ئەنئەنىسىنىڭ گۈۋاھچىلىرىدۇر. بۇبرىسكىنىڭ كىتابى قالتىس سەنئەت ۋە ۋىجدان ئەسىرى بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ سۆيۈملۈك شەھىرى قەشقەرنىڭ ئەنئەنىۋى ھاياتى ۋە جەلپكارلىقىنى ساقلاپ كەلگەن بىر دەۋرنىڭ نامايەن قىلىدۇ.

قەشقەر خەلق مەيدانى ۋە ئۇيغۇر بالا، سۈرەت 1998-يىلى تارتىلغان

«مەن كۆرۈرمەنلەرنىڭ بۇ سۈرەتلەر ئارقىلىق قەدىمىي شەھەر چېقىلىشتىن بۇرۇن ھەمدە كۈلتۈرەل ۋە مەنىۋى ھاياتقا بۇ قەدەر ئېغىر چەكلىمە قويۇلۇشتىن ئىلگىرى قەشقەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلىنى ھېس قىلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن. تاھىر ۋە تەرجىمانىنىڭ ماقالىسىدە، ئۇلار سۈرەتلەرنى كۆرگەندە ھېس قىلغان كۈچلۈك سېغىنىش پۈرىقى بار. مەن بۇ سېغىنىش ياكى يوقىتىش ھېسسىياتىنى باشقىلارنىڭمۇ ھېس قىلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.»

ئىنگلىزچىدىن ئۆتكۈر ئالماس تەرجىمىسى

مەنبە:

https://thediplomat.com/2024/01/the-uyghurs-kashgar-before-the-catastrophe/

قىتان دۆلىتىدە ئۇيغۇرلار ۋە ئۇيغۇر كۈلتۈرى

يۈسۈپجان ياسىن

قىتان دۆلىتىدە ئۇيغۇرلار ۋە ئۇيغۇر كۆلتۈرى

يۈسۈپجان ياسىن

(تۈركچىدىن ھ.ئىبراھىم تەرجىمىسى)

قىتانلار (قارا خىتايلار) 10-ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تاكى موڭغۇل تاجاۋۇزىغىچە شەرقىي ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا زور كۆچكە ئىگە بولغان، شۇنداقلا تۈرك تارىخىغا كۆچلۈك جەھەتتىن تەسىر كۆرسەتكەن قەۋم ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار ئەسىرگە يېقىن داۋاملاشقا بۇ دەۋرلەردە قىتانلارنىڭ سىياسىي، ئەسكىرىي ۋە كۆلتۈرەل ھاياتىدا ئوتتۇرىغا چىققان يۈكسىلىشلەر ئۇيغۇرلار بىلەن يېقىندىن مۇناسىۋەتلىكتۇر. بۇ ماقالىدە قىتان دۆلىتىنىڭ قۇرۇلىشى ۋە يۈكسىلىشىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئويىنىغان رولى ۋە قىتان كۆلتۈرىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىدا ئۇيغۇر كۆلتۈرىنىڭ تەسىرى تەپسىلىي بايان قىلىنىدۇ.

«يېڭى تاڭنامە: شىمالىي تۈرۈكلەر تەزكىرىسى» ناملىق خىتايچە تارىخىي مەنبە خاراكتېرلىك ئەسەردە، تۇڭغۇسلاردىن كېلىپ چىققان، ئۇزۇن زامان سىيانپى تاغ ئېتەكلىرىدە ياشىغانلىقى تۈپەيلىدىن «سىيانپى» دەپ ئاتالغان قەۋمنىڭ «يۇ ۋېن» (宇文) دېگەن تارمىقىدىن كەلگەن بىر قەۋم، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە لياۋ خې ۋادىسىگە كۆچكەندىن كېيىن «قىتان» (契丹) دەپ ئاتالغان.(1) تارىخشۇناسلارنىڭ كۆپچىلىكى مىلادى 389-يىلىدىن باشلاپ ئوتتۇرىغا چىققان «قىتان» كەلىمىسىنىڭ «ساپ تۆمۈر» ياكى «خەنجەر» مەنىسىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان.(2)

389-يىلى شىمالىي ۋېي دۆلىتىنىڭ، 479-يىلى ئاۋارلارنىڭ تەھدىتىگە دۇچ كەلگەن قىتانلار — سەككىز قەبىلىدىن تەركىپ تاپقان، ئاق ئاتىنى توتېم قىلغان قەبىلىلەر بىرلىكى ھاسىل قىلغان.(3) بۇ خىل قەبىلىلەر بىرلىكىنى ئەسىرلەپ داۋام قىلغان قىتانلار مۇقان قاغان دەۋرىدە (553-572) كۆك تۈركلەرنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىغا كىرگەن بولۇپ، «ئىركىن» ئۇنۋانى بېرىلگەن بىر باشچى تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنغان.(4) كۆك تۈركلەر ئاجىزلاشقاندا قىتانلار تاڭ ئىمپېراتورلۇقىغا باغلانغان بولسىمۇ، پات-پات تاڭ دۆلىتىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ تۇرغان ئەھۋاللار كۆرۈلگەن. قاپاغان قاغان (691-716) دەۋرىدە قايتىدىن كۆك تۈرك دۆلىتىگە باش ئەگكەن قىتانلار، 765-يىلىدىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىغا كىرگەن. قىتانلارنىڭ ئۇيغۇرلارغا بېقىندى بولۇشى 842-يىلىغا قەدەر داۋاملاشقان

بولۇپ، قىتانلار بۇ دەۋر ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ قويلىرىنى بېقىپ بېرىدىغان پادىچىلار ئىدى.(5) ئۇيغۇر دۆلىتى تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن تۇدۇنلار قىتانلارنىڭ دۆلەتكە تاپشۇرىدىغان باج ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى.(6) قىتانلار ئۇيغۇرلارغا بېقىندى بولغان بۇ دەۋرلەردە قىتانلارنىڭ قولىدا ئۇيغۇر قاغانى تەرىپىدىن بېرىلگەن تامغا بار بولۇپ، بۇ تامغىغا قىتانلارنىڭ باشچىلىرى ئىگە بولالايتتى ۋە ئۆز قەبىلىلىرىنى ئۇيغۇر قاغانىغا ۋاكالىتەن باشقۇراتتى. بۇ مەزگىللەردە، ئۇيغۇر خەلقىدىن بىر تۈركۈمى قىتانلار دىيارىغا كۆچمەن بولغان بولۇپ، قىتانلار بىلەن ئارىلىشىپ ياشىغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، قىتانلار ئۇيغۇرلاردىن دۆلەت تەشكىلاتى، قانۇن، تىل، يېزىق، دىن، سەنئەت، تىببابەت، مىمارلىق، زىرائەتچىلىك، باغۋەنچىلىك قاتارلىق كۆپ خىل ساھەلەردە بەك كۆپ ئىشلارنى ئۆگەنگەن. بۇ ۋەجىدىن، قىتانلار ئۇيغۇرلارغا ھەر قاچان چوڭقۇر ھۆرمەت ئىلكىدە مۇئامىلە قىلاتتى.(7) شۇنى بايان قىلىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ئۇيغۇرلار بىلەن قىتانلارنىڭ مۇناسىۋىتى ئىلگىرىكى چاغلاردا ناھايىتى ياخشى بولغانلىقىغا قارىماي، ئۇيغۇر دۆلىتى يېقىلغاندىن كېيىن، قىتانلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ بېسىمى سەۋەبىلىك، ئۇيغۇرلار ئىلگىرى ئۆزلىرىگە ئەۋەتكەن تۇدۇنلارنى ئۆلتۈرگەن. قىتانلار ئۆلتۈرگەن تۇدۇنلارنىڭ سانى 800 دىن ئېشىپ كەتكەن.(8) خىتاي مەنبەلىرىدىن ئېرىشكەن مەلۇماتلىرىمىزغا كۆرە، تاڭ دۆلىتى مەخپىي پىلانلاش ۋە بېسىم ئىشلىتىش ئارقىلىق بۇ قانۇنلۇق ۋەقەنى تۇغدۇرغان بولسىمۇ، بۇ ۋەقە قىتانلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى بەربات قىلالمىغان. بۇ ۋەقەدىن كېيىنمۇ ئىككى مىللەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر ياخشى داۋاملاشقان بولۇپ، نۇرغۇن ئۇيغۇرلار قىتانلارنىڭ دۆلىتىگە سېغىنغان. كېيىن، قىتان دۆلىتىگە سېغىنغان بۇ ئۇيغۇرلار قىتان ھاكىمىيىتى ئاستىدىكى ئون يات قەبىلە ئارىسىدىن ئورۇن ئالغان. لياۋ شىڭ زوڭنىڭ 34 قەبىلە ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن ئەسىرىدە ئۇيغۇرلاردىن تەشكىل تاپقان قەبىلە خىتايچە شۆ تې (薛特) دەپ خاتىرىلەنگەن.(9)

يۇقىرىدا بايان قىلىنغىنىدەك، ئۇچ ئەسىر ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدا ياشىغان قىتانلار ھەممىلا جەھەتتىن ئۇيغۇر كۇلتۇرىنىڭ چوڭقۇر تەسىرىگە ئۇچرىغان. ھەتتا «ئالتىنچى ئەسىردىلا قىتانلار ئۆرپ-ئادەت جەھەتتىن كۆك تۈركلەر بىلەن ئومۇمەن ئوخشاش ھالەتكە كەلگەن.»(10) ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتىغا ئائىت ئۇنۇانلارنى ۋە ھاكىمىيەت شەكىللىرىنى قوبۇل قىلغان قىتانلار ئۇيغۇرلاردىن ئۆگەنگەن سىياسىي بىلىملىرى سايىسىدە دۆلەت بولۇپ شەكىللىنىش پۈرسىتىگە ئىگە بولغان. 10-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قىتانلارنىڭ قەبىلە بىرلىكىگە باش بولغان ۋە تۈركچە «تۆرە» ئۇنۇانى بېرىلگەن بىر قەبىلىنىڭ رەئىسى يالۇغ ئاباۋجى 907-يىلى ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلىپ قىتان دۆلىتىنىڭ ئاساسىنى قۇرغان.(11) ئىلىم ساھەسىدە قىتان دۆلىتىنىڭ خان جەمەتىنى تەشكىل قىلغان يالۇغ جەمەتىنىڭ ئۇيغۇر قاغانلىرى چىقىدىغان ياغلاقار جەمەتى بىلەن مۇناسىۋىت بار ئىكەنلىكى، شۇنداقلا يالۇغ نامى «ياغلاقار» نامىنىڭ باشقا شەكىلدە ئاتىلىشى، دەپ قارالغان.(12) خىتايچە يې لۈ (耶律) دەپ يېزىلىدىغان بۇ نامنىڭ «ئىللە» دەپ ئوقۇلىدىغانلىقىنى تەشەببۇس قىلىدىغانلارمۇ بار. ئەلۋەتتە، بۇلار كۆنىمىزدە چوڭقۇر تەتقىق قىلىنىشى كېرەك بولغان ھالقىلاردىن بىرى. يالۇغ جەمەتى بىلەن

ئۇيغۇرلارنىڭ شۇلۇغ جەمەتى ئارىسىدا قۇدا-بادجىلىق ۋە قانداشلىق مۇناسىۋىتى قۇرۇلغان بولۇپ، ئىمپىراتورلارنىڭ ئانىسى كۆپىنچە شۇلۇگ جەمەتىدىن كېلىپ چىققان.(13) خىتايچە تارىخىي مەنبەلەردىن «يېڭى بەش دەۋر تارىخى» ۋە «لياۋ دۆلىتى تارىخى» نامىلىق ئەسەرلەردىن مەلۇم بولىشىچە، شۇلۇگ جەمەتىدە يېتىشكەنلەر قىتان دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشىدا، ئەسكىرىي سەپەرلەردە ۋە ھاكىمىيەتنىڭ مۇستەھكەملىنىشىدە ۋە كۇلتۇرەل جەھەتتە يۈكسىلىشىدە مۇھىم خىزمەتلەرنى كۆرسەتكەن. دېمەك، قىتان دۆلىتىنىڭ ئاساسى ئۇلارنىڭ شۇلۇگ جەمەتى بىلەن قۇدا-باجىلىق مۇناسىۋىتى ئورنىتىشىدىن كېيىن سېلىنغان. شۇنداقلا، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدىن كېلىپ چىققان نۇرغۇنلىغان كىشىلەر قىتانلارنىڭ ساريىدا، دۆلەت ئورگانلىرىدا ۋە ئەسكىرىي تەشكىلاتىدا مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. «لياۋ دۆلىتى تارىخى، داۋزوڭ تەزكىرىسى» دە، 1163-يىلى قىتان دۆلىتىدە ھەر قايسى مەنسەپلەردە خىزمەت قىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ سانى 300 دىن ئاشقان.(14) قىتانلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتىدا تۇركىلەرگە ئائىت بولغان قاغان، خاتۇن، تېكىن، ئىركىن، ئۇگە، تاركان، ئېلتەبىر، سانغۇن، تارىم، بىرۇك قاتارلىق ئۇنۋانلارنىڭمۇ ئىشلىتىلگەنلىكى مەلۇمدۇر. قاغان تۇرىدىغان ساراي تۇركچە «ئوردا» دېيىلگىنىدەك(16)، شىمالدا ياكى غەربتە بىنا قىلىنغان ئىككى قىتان سارىيىمۇ تۇركىلەردىن ئۆرنەك ئېلىنغان.(16) بۇلار تەبئىي رەۋىشتە قىتان دۆلىتىنىڭ بىر تۈرك دۆلىتىدەك يول تۇتقانلىقىنىڭ ئالامەتلىرى ھېسابلىنىدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، قىتان دۆلىتىنىڭ ئۇزۇن زامان مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدا ئۇيغۇرلار مۇھىم رول ئوينىغان.

قىتان دۆلىتىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سۆزى چىقىقان ئىكەن، ئەڭ ئاۋۋال ئۇيغۇرلارنىڭ شۇلۇگ جەمەتىدىن سۆز ئېچىش كېرەك بولىدۇ. خىتاينىڭ ئەنئەنىۋىي تىياتىرى ۋە خەلق ھېكايىسى ھېسابلانغان «ياڭ ئائىلىسىنىڭ قەھرىمانلىرى» نامىلىق ئەسەردە «شياۋ» فامىلىلىك بىر ئايال مەۋجۇت. تارىختا «چېڭ تىيەن خاتۇن» دەپ بىلىنگەن بۇ خانىش ۋە ئوغلى لياۋ شېڭ سوڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەۋردە (083-1031)، قىتان دۆلىتى ئەڭ كۈچەيگەن دەۋرلەر ئىدى. قىتان دۆلىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان 200 يىلدىن ئارتۇق زاماندا بۇ خاتۇنغا ئوخشاش دۆلەتنىڭ بارچە ھوقۇقىنى ئۆز قولىدا تۇتقان ئۈچ خاتۇن بار ئىدى. بۇلار يۇقىرىدا بىز تىلغا ئالغان چېڭ تىيەن، چۇن چىن ۋە چىن ئەي خاتۇنلاردىن ئىبارەت. «شياۋ» فامىلىسىنى قوللانغان بۇ خاتۇنلار قىتان ئەمەس، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادى ئىدى.(17) بۇ جەھەتتە خىتاي يىلنامىلىرىدىكى «لياۋ تارىخى خاتۇنلار تەرجىمھالى» نامىلىق ئەسەردە مۇنداق دېيىلگەن: «تەيسۇنىڭ خاتۇنى چۇن چىن شۇلۇگ جەمەتىدىن كەلگەن. ئۇنىڭ ئەجدادى نوشىن دېگەن ئۇيغۇر ئىدى.» «لياۋ دۆلىتى تارىخى يىراق تۇغقانلار تىزىملىكى» دە «شۇلۇگ ئەسلى ئويغۇرلاردىن بولغان نوشىن ئىسىملىك بىر كىشىنىڭ نەۋرىسىدۇر» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن سىرت، خىتاي مەنبەلىرىدە نوشىن ياشىغان زېمىن ۋە شۇلۇگ خاتۇنىنىڭ جەمەت شەجەرىسى بىرمۇ-بىر بايان قىلىنغان.(18) بۇنىڭغا بىنائەن، 878-يىلى تۇغۇلغان شۇلۇگ بەلكىم قىتانلار دىيارىغا تۇدۇن بولۇپ ئەۋەتىلگەن نوشىن ئىسىملىك بىر دۆلەت خادىمىنىڭ نەۋرىسى بولۇشى مۇمكىن.(19)

بۇ مەنبەلەردىن ئوچۇق رەۋىشتە كۆرۈلگىنىدەك، شۇلۇگ ياكى چۈن چىن، ئۇيغۇر دۆلىتى دەۋرىدە مۇھىم مەرتىۋە ئېگىسى بولغان، ئۇيغۇر دۆلىتى يېقىلغاندىن كېيىنمۇ قىتانلار ئارىسىدىكى نوپۇزىنى ئۇزۇن زامانلار ساقلاپ قالغان نەسەبلىك بىر ئائىلىدىن كەلگەن. نوپۇزى ئارقىلىق قىتانلارنىڭ ئىدارىي ۋە ئەسكەرىي ھاياتىغا يېتەكچىلىك قىلغان شۇلۇگ ئائىلىسىگە ھۆكۈمدار يالۇغ دېگۈاڭ تەرىپىدىن «شياۋ» فامىلىسى بېرىلگەن. قىتانلارنىڭ خان جەمەتىدىن بولغان يالۇغ ئائىلىسى ئىلگىرى بالى ۋە يىش نەسەبىدىن كەلگەنلەر بىلەن ئۆيلىنەتتى. كېيىن، يالۇغ ئاباۋجىنىڭ شۇلۇگ خاتۇن بىلەن ئۆيلىنىشىدىن كېيىن قۇدا-باجىلىق مۇناسىۋىتىگە يېڭى بىر ئائىلە قېتىلغان. 947-يىلىدىن كېيىن «شياۋ» فامىلىسى شۇلۇگ فامىلىسىنىڭ ئورنىنى ئالغان. بۇنىڭ بىلەن، قىتان تارىخىدا بالى، يىش ۋە شۇلۇگ ئائىلىسى «شياۋلۇلار» دەپ ئاتالغان. بۇ خىل ئاتاش ئەنئەنە ھالىغا كەلگەن.(20)

ئۇيغۇر نەسلىدىن كەلگەن شۇلۇگ ئائىلىسىگە مەنسۇپ شەخسلەرنىڭ قىتان تارىخىدا ئوينىغان مۇھىم رولى ۋە كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى تارىخىي مەنبەلەردە تەپسىلىي بايان قىلىنغان. تارىخىي مەلۇماتلارغا كۆرە، 14 يېشىدا يالۇغ ئاباۋجى بىلەن توي قىلغان شۇلۇگ خاتۇن ئوتتۇرىغا قويغان پىلانلار قۇرۇلۇش دەۋرىدىكى قىتان دۆلىتى دۇچ كەلگەن ئېغىر قىينىچىلىقلارنىڭ ھەل قىلىنىشىدا مۇھىم رول ئوينىغان. سەككىز قەبىلىدىن تەشكىل تاپقان بولۇشىغا قارىماستىن كۈچلۈك دۆلەت بەرپا قىلىش يولىغا قاراپ ماڭالمىغان قىتانلار ئارىسىدا، 9-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا تۆرە قەبىلىسى تېز سۈرئەت بىلەن كۈچىيىشكە باشلىغان. تۆرە قەبىلىسىگە باش بولغان يالۇغ ئاباۋجى 10-ئەسىرنىڭ بېشىدا سانى 400 مىڭغا يەتكەن قوشۇن بەرپا قىلىش ئارقىلىق قىتانلارنى بىر بايراق ئاستىغا توپلاشقا مۇيەسسەر بولغان. بىراق باشقا يەتتە قەبىلە ئاباۋجىغا قارشى بىرلەشكەن. ئاباۋجى بۇ ئىتتىپاقداشلارنىڭ ئۆزىگە قارشى ھۇجۇملىرىنى كۆپ قېتىم مەغلۇپ قىلىشىغا قارىماستىن، ئۇلارنىڭ تۈيۇقسىز قىلغان ھۇجۇملىرىنىڭ قارشىسىدا چارىسىز قالغان ۋە بۇ ئىتتىپاقداش دۈشمەننىڭ تەلەپلىرىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولغان. بۇنداق بىر جەددىي ۋەزىيەتتە شۇلۇگ خاتۇن تەرىپىدىن قىلىنغان «تۈز زىياپىتى» نامىدىكى بىر مۇراسىم سايىسىدە، ئاباۋجى ئۆزى دۇچ كەلگەن مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش بىلەن ئىتتىپاقداش قەبىلىلەرنىڭ كۈچىنى يوق قىلغان.(21) بۇ ھادىسە 915-يىلى يۈز بەرگەن. بۇ تەرىقىدە ئاباۋجى ئاخىرقى توسالغۇلارنى يوق قىلىپ، كېيىنكى يىلى خانبالىق شەھىرىدە قىتان دۆلىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن، ئاباۋجى شۇلۇگ جەمەتىدىن كەلگەنلەرگە دۆلەت ئىدارىسىدە مۇھىم ۋەزىپىلەر بەرگەن. بۇ جەھەتتە ج. خولمگرەن مۇنداق دېگەن: «قىتان قەبىلىلىرىنىڭ باشچىلىق ئورنىنىڭ ساقلاپ قېلىنىشى ئۇچۇن لياۋ دۆلىتىنىڭ قۇرغۇچىسى تەي سۇ (907-926) قوللانغان مۇھىم تەدبىرلەردىن بىرى ئۇيغۇر خاتۇنلار ۋە ئۇلارنىڭ ئۇرۇق-تۇغقانلىرىنىڭ ئەسكىرىي كۈچىنى كۈچلەندۈرۈش بولغان. لياۋ تەيسۇ ئۇيغۇرلارنىڭ شياۋ جەمەتى بىلەن بولغان ھەمكارلىقىدىن پايدىلانغانلىقى ئۈچۈن، ئۆز قەبىلىسى ۋە باشقا قەبىلىلەر ئۈستىدىن ھۆكۈمدارلىق قىلىشىنى ۋە ھوقۇق ئورگانلىرىنىڭ قۇرۇلۇشىنى ۋۇجۇدقا چىقارغان.(22) چۈنكى، دۆلەت چېگرالىرىنىڭ كېڭىيىشىمۇ شۇلۇگ جەمەتىدىن كەلگەن ئەسكىرىي شەخسلەرنىڭ

قولغا كەلتۈرگەن مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئارقىلىق ۋۇجۇدقا چىققان. 921-يىلى ئاباۋجى ئىمپېرىيە ۋە ئەسكىرىي ئورگانلارنى يېڭىدىن بەلگىلىگەندە، شىمالىي ۋە جەنۇبىي ساراي تەشكىل قىلىپ، دۆلەتنىڭ ئىمپېرىسىنى بۇ ئىككى سارايغا باغلىغان. شىمالىي سارايىنىڭ ۋەزىرلىك ئورنىنى شۇلۇگ جەمەتىگە بەرگەن. شىمالىي ساراي دۆلەتنىڭ شىمالىي رايونىدا ياشايدىغان بەش قەبىلىنى ئىدارە قىلاتتى. جەنۇبىي سارايىنىڭ ۋەزىرلىك ماقامى بولسا ئاباۋجىنىڭ كىچىك ئىنىسى سۈنىگە بېرىلگەن. بۇ ساراي جەنۇبىي رايونلاردا ياشايدىغان ئۇچ قەبىلىنى ئىدارە قىلىشقا مەسئۇل بولغان. ھاكىمىيەت ئاستىغا ئېلىنغان باشقا قەبىلىلەر بولسا سەككىز قەبىلە بىلەن بىر قاتاردا باشقۇرۇلغان.

ئىنتايىن ئەقىللىق ئايال ھېسابلانغان شۇلۇگ خاتۇن دۆلەتنىڭ ئىمپېرىيىسىدە ۋە ئۇرۇشلاردا ئېرىگە ئوخشاش مۇھىم رول ئوينىغان. ئۇنىڭ تەۋسىيەسى بىلەن خەن يەن ۋېي ئىسىملىك خىتاي يالۇغ ئاباۋجىنىڭ باش مەسلىھەتچىسى بولغان. ئۇ ئۆزى تاللىغان 20 مىڭ كىشىلىك ئالاھىدە قوشۇن سانى 30 مىڭدىن ئارتۇق بولغان پىشى قىسىمى بىلەن بىرلىكتە ئاۋانگارت ئەسكىرىي بىرلىكلەر تەشكىللىگەن، شۇنداقلا خاسسا قوشۇنى شۇلۇگ خاتۇنىنىڭ بىۋاستە قوماندانلىقى ئاستىدا بولغان.(24) ئۇرۇشلاردا غەلىبە قازىنىش ئارقىلىق يارىملىق قوماندان بولۇپ يېتىشىپ چىققان شۇلۇگ خاتۇن يالۇغ ئاباۋجى غەرپتە تاغۇتلارغا قارشى قوشۇن تارتقان پەيتلەردە ئوردا قوروقچىسى بولغان. دەل مۇشۇ پەيتتە ئوردىغا ھۇجۇم قىلغان ئىككى دۈشمەن قەبىلىنى ئېغىر مەغلۇپ قىلغان. بۇنىڭ نەتىجىسىدە خەلق ئارىسىدا كاتتا شەرەپ قازانغان. بۇ سەۋەبلىك، خىتاي مەنبەلىردە ئۇنىڭ ئىدارىي ۋە ئەسكىرىي قابىلىيەتلىرى ناھايىتى گۈزەل شەكىلدە تەسۋىرلەنگەن. مەسىلەن «دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتىكى پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» ناملىق ئەسەردە «شۇلۇگ خاتۇن بەكمۇ جاسارەتلىك، غايىسىدىن يانمايدىغان ۋە پىلان-لايىھەگە ئۇستا ئايال ئىدى. ئاباۋجى دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ۋە ھەربىي يۈرۈش قىلىش جەھەتلەردە ئۇنىڭ بىلەن مەسلىھەتلىشەتتى» دېيىلگەن. «لياۋ دۆلىتى تارىخى: جۇغرافىيە تەزكىرىسى» ناملىق ئەسەردە «تەي سۇننىڭ ھەممە تەرەپنى ئىدارىسى ئاستىغا ئېلىپ، بوخەيلەرنى تىنجىتىشتا شۇلۇگ خاتۇن كاتتا خىزمەت كۆرسەتكەن» دېيىلگەن. يالۇغ ئاباۋجىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ئۆزى خالىغان شاھزادىلەرنى تەختكە چىقىرىش ھوقۇقىنى قولىدا تۇتقان شۇلۇگ خاتۇن «ۋالىدە سۇلتان» كىملىكى بىلەن ئىدارىي ۋە ئەسكىرىي ئىشلەردا ناھايىتى توغرا قارارلارنى چىقىرىپ، دۆلەتنىڭ ئاساسىنى پۇختىلىغان. تەختكە چىققان يېڭى خانمۇ ئۇنىڭ ئەمرىگە بويسۇنغان. 926-يىلىدىن كېيىن قىتان دۆلىتىنىڭ بىردىنبىر ھۆكۈمدارى ھالىتىگە كەلگەن شۇلۇگ خاتۇن، 953-يىلى 75 يېشىدا ۋاپات بولغان.

يۇقىرىقىدا بايان قىلىنغىنىدەك، شۇلۇگ خاتۇنىنىڭ قېرىنداشلىرىدىن تىلۇ ۋە ئاگۇچىمۇ تۆرە قەبىلىسىنىڭ كۈچىيىشىدە، قىتان دۆلىتىنىڭ قۇرۇلىشىدا مۇھىم تۆھپىلەرنى قوشقان. ئاباۋجى چىققان بارچە سەپەرلەرگە بىللە چىققان تىلۇ ۋە ئاگۇچى ئۇرۇش مەيدانىدا قوماندانلىق ۋەزىپىسىنى يۈرگۈزەتتى. باشقا قوماندانلارغا قارىغاندا بۇ ئىككىسىنىڭ كۆرسەتكەن ئەسكىرىي غەلىبىلىرى ۋە تۆھپىلىرى تېخىمۇ چوڭ ئىدى. ئاباۋجىنىڭ بارچە ۋەزىرلەر ئارىسىدا تىلۇ «كۈچلۈك بىلەك» لەقىمى بىلەن ئاتىلاتتى.

ئاگۇچى بولسا «قەھرىمان، جاسارەتلىك ۋە مەرگەن قوماندان» دەپ تەرىپلىنەتتى.(25) بۇ سەۋەبلىك، ئۇلار تەرتىپ بويىچە شىمالىي سارايىنىڭ ۋەزىرلىك ماقامىغا چىققان. قىتان دۆلىتىنىڭ قۇرۇلىشىدىن ۋەيران بولۇشىغىچە بولغان مۇددەتتە پەقەتلا ئاگۇچىنىڭ ئەۋلادىدىن 17 كىشىنىڭ شىمالىي سارايدا باش ۋەزىرلىك ماقامىغا ئۆتكەن ۋە ئۇمۇمىي ۋەزىر سانىنىڭ ئۇچتىن بىرىنى تەشكىل قىلغان.(26) بۇلارنىڭ ئارىسىدا ئاگۇچىنىڭ بەشىنچى ئەۋلاد نەۋرىسى شياۋ شياۋ مۇ ھەققىدە مەلۇمات بېرىشىمىز زۆرۈر. نۇرغۇن قېتىم ھەربىي يۈرۈش ئۇيۇشتۇرغان ۋە قولغا كەلتۈرگەن بۇيۇك غەلىبىلەر سەۋەبلىك شۆھرەت قازانغان شياۋ شياۋ مۇ دۆلەتنىڭ نوپۇسىنى ئېنىقلىغۇزۇپ، ھاشار ۋە باج سېلىمىسىنى بەرپا قىلغان. شياۋ شياۋ مۇ خەلقنىڭ تىنچ ۋە ھۇزۇرلۇق ھايات كەچۈرۈشىنى رويابقا چىقارغان، شۇنداقلا جەنۇب (خىتاي) بىلەن شىمال (قىتانلار) ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تەرەققىي قىلدۇرغان. بۇ سەۋەبلىك ئۇنىڭغا «دۆلەتنىڭ ئالتۇن ۋەزىرى» ئۇنۋانى بېرىلگەن.(27)

بۇنىڭدىن سىرت، مۇشاۋىر، بىلگە خان، دىۋان بېگى، ۋالىي، قوماندان قاتارلىق مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن ئۇيغۇرلارمۇ بولغان. بۇ ھوقۇقدار ئۇيغۇرلارنىڭ ھەممىسى قىتان دۆلىتى مۇنەۋەرز بولغانغا قەدەر ئوخشاش ماقامدا داۋام قىلغان. ئۇزۇن زاماندىن بېرى داۋام قىلىپ كەلگەن نوپۇزى بىلەن بىرگە، سىياسىي ۋە ئەسكىرىي ئىستېداتلىرى سەۋەبلىك يالۇغ ئائىلىسى بىلەن بىرلىكتە دۆلەت ئىدارە قىلىش نوپۇزىغا ئىگە بولغان شۇلۇگ جەمەتىنىڭ بۇيۇك بىر ئائىلە ئىكەنلىكى توغرىسىدا خىتاي مەنبەلىرىدىن (新五代史) مەلۇماتقا ئېرىشەلەيمىز. تەي سۇڭ «خاتۇنىنىڭ نەسەبى قەدىمىي بىر دەرەخنىڭ يىلتىزىدەك چوڭقۇردۇر، ئۇنىڭغا تېگىش قىلغىلى بولمايدۇ» دېگەن. قىتان دۆلىتىدە فامىلىسى «شياۋ» غا ئۆزگەرتىلگەن ئۇچ ئائىلە ئىچىدە، شۇلۇگ ئائىلىسى باش كۆتۈرۈپ، ئۇستۇن نوپۇزغا ئېرىشكەن. «لياۋ دۆلىتى تارىخى، خاتۇنلار تەزكىرىسى» دە ئىسمى تىلغان ئېلىنغان ئون خاتۇننىڭ ئىچىدە توققۇزىنىڭ شۇلۇگ جەمەتىدىن كەلگەنلىكى قەيت قىلىنغان. بۇ خاتۇنلارنىڭ ئىچىدە زەكىي ۋە ئەسكىرىي بىلىمى ئۇستۇن چېكىڭ تىيەن خاتۇن چېكىڭ سوڭ خاقانغا ۋاكالەتەن 27 يىل دۆلەت ئىدارىسىنى قولىدا تۇتقان. ئۇرۇشلاردا ئالدىنقى سەپلەردە ئورۇن ئالغان خاتۇن خىتايلارنى ئۆزىنەڭ ئېلىپ ئىدارىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن نۇرغۇنلىغان ئىسلاھاتلار ئېلىپ بارغان. خىتاي مەنبەلىرىدە ئۇ «ئىنتايىن ئەقىللىق، ماھىر ئىستراتېگىيىچى، ئىنسانلاردىن پايدىلىنىشنى ياخشى بىلىدىغان ۋە كىشىلەرگە پىداكار مۇئامىلە قىلىدىغان خاتۇن» دەپ تەرىپلەنگەن. خولمگرەن شۇلۇگ خاتۇن ۋە چىڭ تىيەن خاتۇن توغرىسىدا مۇنداق دېگەن:«تەي سۇڭنىڭ ئۇيغۇر نەسلىدىن كەلگەن خوتۇنى يىڭ تىيەن، بەشىنچى قاغان چېكىڭ سوڭنىڭ ئۇيغۇر خاتۇنى چېكىڭ تىيەن قاتارلىق ئىككى خاتۇن قىتان دۆلىتىدە ئىنتايىن يۇقىرى ھوقۇق-مەنسەپكە ئىگە ھېسابلىناتتى. قىتان دۆلىتى خان جەمەتىگە باغلىق 12 ئوردىنىڭ ئىككىسى ئۇلارنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدا ئىدى. ئۇيغۇر خاتۇنلار ئەسكىرىي يۈرۈشلەردە كۆپ قېتىم كۈچ كۆرسەتكەن. بۇ خىل ئەھۋال خىتايدا ھۆكۈم سۈرگەن ھەر قانداق بىر دۆلەتنىڭ تارىخىدا ھېچقاچان كۆرۈلۈپ باققان ئەمەس.»(28) «لياۋ دۆلىتى تارىخى» ناملىق ئەسەردە مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «قىتان دۆلىتىدە يالۇغ

ئائىلىسى بىلەن شۇلۇگ ئائىلىسىنىڭ كۆچى تەڭداش هالەتكە كەلگەن ۋە ئىككى ئائىلە ئۆزئارا كۆچلۈك مۇناسىۋەت ئورناتقان. مەزكۇر ئىككى قىتان قاغان بۇ ئىككى ئۇيغۇر خاتۇنلار بىلەن بىرلىكتە دۆلەتنى ئىدارە قىلغان.»(29) بۇ يەردە ئوچۇق بىر شەكىلدە بايان قىلىنغىنىدەك، قىتان دۆلىتى ئەڭ كۆچەيگەن چاغلاردا شەرقتە كورىيەدىن غەربتە ئالتاي ۋە تەڭرى تېغىغىچە، شىمالدا ئورخۇن ۋە سېلىنگا دەريا ۋادىسىغىچە، جەنۇبتا سېرىق دەريا غىچە كېڭەيگەن، ئۇيغۇرلاردىن كېلىپ چىقىقان يالۇغ ۋە شۇلۇگ ئائىلىسى تەرىپىدىن ئورتاق ئىدارە قىلىنغان بىر دۆلەت دەپ قارىلىدۇ.

قىتانلارنىڭ ئىچ ئاسىيادا هۆكۈم سۈرگەن ئۇيغۇر دۆلىتى بىلەن قانداق مۇناسىۋەتلەردە بولغانلىقى توغرۇلۇق خىتاي مەنبەلىرىدە بەزى مەلۇماتلار مەۋجۇت. خىتاي مەنبەلىرىگە كۆرە، 1008، 1010، 1026 يىللىرىدا كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلىتىگە ئۇچ قېتىم هۇجۇم قىلغان قىتانلار بىلەن ئىچ ئاسىيادىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئىقتىسادىي ۋە كۇلتۇرەل مۇناسىۋەتلەر ياخشى راۋاجلانغان. قىتان دۆلىتىنىڭ پايتەختىگە ساياھەت قىلغان بىر خىتاي، شەھەرنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار نوپۇسىنىڭ كۆرىنەرلىك دەرىجىدە ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالغان. بۇ خىتاينىڭ بايانىغا كۆرە، بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ هەممىسى تىجارەت ئارقىلىق تۇرمۇشىنى قامدىغان.(30) دىققەت تارتىدىغان بىر نۇقتا بارکى، ئىچ ئاسىيادىن قىتان دۆلىتى پايتەختى شاڭ جىڭغا بېرىپ تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان ئۇيغۇر تىجارەتچىلەر يەرلەشكەن بىر رايونمۇ شەكىللەنگەن. ئۇ دەۋردە «ئۇيغۇرلار مەھەللىسى» دەپ ئاتالغان بۇ رايون شاڭ جىڭنىڭ جەنۇبىي دەرۋازىسىنىڭ شەرق تەرىپىگە تۇغرا كېلەتتى. بۇ مەھەللىگە يەرلەشكەن ئۇيغۇر تىجارەتچىلەر ئىچ ئاسىيادىن يېمىش، قەھرىۋا، ئۇنچە، خۇشپۇراق بۇيۇملىرى، ئامونياك، پاختا ۋە يۇڭدىن توقۇلغان تۇرلۇك مالىلار ۋە مەلۇم دەرىجىدە قورال-ياراقلار ئېلىپ كېلەتتى.(31) دەل بۇ دەۋردە مېۋىچىلىك ۋە زىرائەتچىلىكىنى ئۇيغۇرلاردىن ئۆگەنگەن قىتانلار كېيىن شىمالىي پايتەخت ئەتراپىدا تاۋۇز تېرىشقا باشلىغان.(32) بۇنىڭدىن سىرت، قىتانلار ئۆزى تېرىغان پۇرچاقنى «ئۇيغۇر پۇرچىقى» دەپ ئىسىم قويغان.(33)

ئۇيغۇر خاتۇنلار قىتانلارغا دۆلەت ئىدارىسىدىلا تەسىر كۆرسىتىپ قالماي، كۇلتۇر ساھەسىدىمۇ زور تەسىر كۆرسەتكەن. ئاساسى ئۇيغۇر يېزىقىغا تايانغان ۋە «سانى ئاز، مۇكەممەل هەرپلىك يېزىق» دەپ تەرىپلەنگەن «قىتان كىچىك يېزىقى»نىڭ قوللىنىلىشقا باشلىنىشىدا قىتان دۆلىتىدە يۇقىرى شۆهرەت قازانغان بىر ئۇيغۇر كىشى رول ئوينىغان. ئۇ ئىدارى ۋە كۇلتۇرەل جەهەتتىن قىتان دۆلىتىدە نۇرغۇن ئىسلاهاتلارنى ئېلىپ بارغان. دۆلەت قۇرۇلغان دەسلەپكى يىللاردىن ئېتىبارەن ئىشقا كىرىشكەن بارلىق هاكىمىيەت شەكىللىرىنى ئومۇمەن ئۆزگەرتكەن چىڭ ئەي كۆڭزىچىلىق، بۇددىزىم، تاۋچىلىق قاتارلىق دىنلارنىڭ دۆلەتتە تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىشى ۋە تەڭداش مۇئامىلە كۆرۈشى سىياسىتىنى ئۆزگەرتىپ، پەقەتلا بۇددىزىمغا ئېتىقاد قىلىش سىياسىتىنى يۈرگۈزگەن. بۇنىڭ بىلەن، بۇددىزىم قىسقا بىر زاماندا قىتان دۆلىتىدە هاكىم دىن ئورنىغا كەلگەن.(34) يالۇغ خوڭ چىنىڭ (1055-1101) خاتۇنى شياۋ گۇەن يىن ناتىق، سەنئەتچى ۋە مۇزىكانت سۈپىتىدە نام قازانغان. ئۇنىڭ خىتايچە يازغان ئەسەرلىرىدىن

«كۆكۆل هويلىسىغا قايتىش»، «ئۆتمۈشنى خاتىرىلەش» ۋە «قولدىن كەتكەن نام» ئىسىملىك ئۇچ شېئىرى كۈنىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. يالۇغ يەن شىغا (1101-1125) ياتلىق بولغان ۋە سىياسىي، تارىخىي، ئەدەبىيات بىلىملىرىگە پىششىق بولغان شياۋ شې شىنىڭ خىتايچە يازغان «مەجۇىيات» ۋە «تارىخ مەدھىيىسى» ناملىق ئىككى شېئىرىدا سىياسىي تەنقىدلەرگە ئورۇن بېرىلگەن.(35)

ئىلگىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئوقۇغۇچىسى بولغان ۋە بىر قانچە ئەۋلاد كېيىن خىتايلىشىپ راۋۇرۇس ئاجىزلاشقان قىتانلار مانجۇرىيەدىكى جۇرجىتلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان.(36) 1125-يىلى دۆلىتى يىقىلغان قىتانلارنىڭ كۆپ قىسمى جۇرجىتلارنىڭ ئىدارىسى ئاستىغا كىرگەن. بۇ يىللاردىن كېيىن جۇرجىتلار ئارىسىدا ياشىغان، خىتايچە يىلاشى (移 喇氏) دەپ ئاتالغان يالۇغ ئائىلىسى 14-ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدا خىتاينىڭ شىمالىدا بۇيۇك بىر سىياسىي كۈچ بولۇپ ئوتتۇرىغا چىققان مانجۇ قەۋمىنىڭ مۇھىم ئېتنىك مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ. كۈنىمىزدە مانجۇلار ۋە شۇنىڭدەك ئارىسىدا مەۋجۇت بولغان يىلاشى ۋە يى لا لى شى (伊拉里氏) جەمەتلىرى يالۇغ ئائىلىسىنىڭ ئاخىرقى ئەۋلادلىرى دەپ قارىلىدۇ. قىتان دۆلىتى يىقىلغاندىن كېيىن خان جەمەتىدىن كەلگەن يالۇغ تاشىن بىر قىسىم قىتانلارنى ئېلىپ غەربكە كۆچكەن. تارىختا بۇلار «قارا خىتاي» (قارا قىتان) دەپ ئاتالغان. قارا خىتايلار دەسلىپىدە تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى ئىمىلدا بارگاھ قۇرۇپ، ئۆزىنى كۈچلەندۈرۈۋالغان يالۇغ تاشىن 1133-يىلى شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ مۇھىم شەھەرلىرىدىن بىرى بولغان بالاساغۇن شەھىرىگە باستۇرۇپ كېلىپ، شەھەرنى قولغا چۈشۈرۈپ قارا خىتاي دۆلىتىنى قۇرغان. كېيىن، قوچۇ ئۇيغۇر دۆلىتىگە، 1141 يىلىدىن كېيىن خارەزىمشاھلارغا ۋە قاراخانىيلارغا تەھدىت سالغان قارا خىتايلارنىڭ ئوردىسىدا ۋە دۆلەت تەشكىلاتىدا قانچىلىك ئۇيغۇرلارنىڭ ئورۇن ئالغانلىقى ھەققىدە قولىمىزدا مەلۇمات يوق. تارىخىي مەنبەلەردە پەقەتلا «قارا ئىغاچ بۇيرۇق» ھەققىدە مەلۇمات بار. دەسلەپكى دەۋرلەردە ئۇيغۇرلار دۆلىتىدە داۋا-دەستۇر ئىشلىرىدا ھۆكۈم يۈرگۈزگەن ئەمەلدار بولغان قارا ئىغاچ بۇيرۇق، گۇرخاننىڭ دەۋىتى بىلەن قارا خىتاي دۆلەت سارىيىدا ھۆكۈمدارلارنىڭ بالىلىرىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى بولغان.(37) 1218-يىلى مۇڭغۇللار قارا خىتايلار دۆلىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغان. 1220-يىلى ئوتتۇرا ئاسىياغا كەلگەن ۋۇ گۇ سۈننىڭ (乌古孙) مەلۇماتىغا كۆرە، ئۇ زامانلاردا قارا خىتايلاردىن بەك ئاز كىشى قالغان. قارا خىتايلاردىن قېلىپ قالغان بۇ ئاز سانلىق كىشىلەر ئۇيغۇر ئۆرپ-ئادەتلىرىگە ئەگىشىپ، ئۇيغۇرچە كىيىملەرنى كىيىشكە ئادەتلەنگەن.(38) ئاقىۋەتتە، دەسلىپىدە موغولىستاندا، كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيادا بۇيۇك تارىخىي ۋەقەلەرگە شاھىد بولغان، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇرچە كىيىنىش يولىنى تۇتقان قىتانلار 13-ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدا ئۇيغۇرلارغا ئاسىملاتسىيە بولۇپ تۈگىگەن.

نەقىل مەنبەلىرى:

1. 宋祁、欧阳修:《新唐书》, 卷二一九,《北狄传》, 第6167 页、中华书局标点本、1975、北京. (Song-chi, Ou-Yang-xiu, Tang İmparatorluğunun Yeni Tarihi, C. 219, ‘‘Kuzey Türkler Monografi- si’’, s. 6167, 1975, Pekin, Zhong- Hua Kitapçılık Bürosu.)

2. 江应梁 主编 《中国民族史》(中), 第303 页, 1990 年, 北京, 民族出版社(Zhang- Ying –Lang, Çin'deki Milletler Tarihi,II, s. 303, 1990, Pekin, Milletler Yay.). Anver Baytur, Şincang'diki Millet- lerning Tarihi, s. 721, 1991, Bei- jing, Milletler Neşriyati.
3.Fan –Wen-Lian, Zhong-guo Omumi Tarihi, VI , s. 3, 1999, Ürümçi, Şincang Halk Neşriyati.
4.宋祁、欧阳修:《新唐书》, 卷二一九,《北狄传》, 第6167 页 , 中华书局标点本, 1975, 北京. (Song-chi, Ou-Yang-xiu, Tang İmparatorluğunun Yeni Tarihi, C. 219, ''Kuzey Türkler Monografisi'', s. 6167, 1975, Pekin, Zhong -Hua Kitapçılık Bürosu).
5. Özkan İzgi, Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi, s. 47. 1987, Ankara Üniversitesi Basımevi. 林斡,《中国古代北方民族通论》, 第 132页, 1998年, 内蒙古人民出版社(Lin-Gan, Eski Çin'deki Şimali Milletler hakkında Genel Düşünceler, s. 132, 1998, Hohhot, İç Moğolistan Halk Neşriyati).
6. 司马光 :《资治通签》, 卷 二四六, 第7967页, 1963年, 北京, 中华书局(Si-Ma-Guang, Devlet Yöneti-mine Faydalı Umumi Örnekler, C. 246, s. 7967, 1963, Pekin, Zhong-Hua Kitapçılık Bürosu). 杨圣敏 校注《资治通签突厥回纥史料校注》, 第288页, 1992年, 天津古籍出版社(Yang-Sheng –Men Mu- kayese ederek yayına hazırlayan Devlet Yönetimine Faydalı Umumi Örnekler'deki Göktürk ve Uygur Tarihine Ait Tarihi Kayıtların Mukayesesi ve İzahlar, s. 288, 1992, Tian -Zhin Eski Eserler Yayınevi).
7. B. Ögel, Türk Kültürünün Gelişme ÇağlarıI, s. 115, 1971, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi.
8. Yang-Sheng-Min, Kedimki Uygurlar, s. 276, 1998, Ürümçi, Şincang Halk Neşriyati.
9. 李桂乏:《辽金简史》, 第 45 页, 2000 年, 福州, 福建人民出版社. (Li- Gui-Fan, Liao ve Zhin Devleti-nin Kısaca Tarihi, s. 45, 2000, Fu-Zhou, Fu-Zhian Halk Yay.).
10 宋祁、欧阳修:《新唐书》,卷二一九《北狄契丹传》, 第 6167 页(Song-chi, Ou-Yang-Xiu, Tang İmparatorluğunun Yeni Tarihi, C. 219, ''Kuzey Türkler Monografisi'', s. 6167)
11 Enver Baytur, Şincang'diki Milletlerning Tarihi, s. 728, 1999, Bei -jing, Milletler Neşriyati,
12 Ahmet Sülayman, Orhun Uyğur Hanlikining Kiskiqe Tarihi, s. 246, 2005, Ürümçi, Şincang Halk Neşriyati,
13 萧之行 :《回鹘后裔在辽朝共国任事》, 林斡校注 ,《突厥与回鹘历史论文集》, 第784 页, 1987年, 中华书局出版 (Xiao –Zhi –Xing, ''Uygur Soyundan Gelenlerin Kitan Devletinin Kuruluşunda Yaptığı Katkılar'' , Lin- Gan yayına Hazırlayan Göktürk ve Uygur Tarihine Ait Makaleler Kitabı, s. 784, 1987, Pekin, Zhong-Hua Kitapçılık Bürosu) .
14 王日蔚:《契丹与回鹘关系考》, 林斡校注,《突厥与回鹘历史论文集》, 第989页(Wang- Ri- Wei, ''Kitanlar İle Uygurların Münasebeti Üzerine İncelemeler'', Lin- Gan, Haz. Göktürk ve Uygur Ta- rihine Ait Makaleler Kitabı, s. 989).
15 江应梁主编 :《中国民族史》(中), 第335 页(Zhang- Ying –Lang, Çin'deki Milletler TarihiII, s. 335).
16 扬富学:《回鹘文献与回鹘文化》, 第 442 页, 2003 年, 北京, 民族出版社(Yang- Fu-Xue, Uygur Vesikaları ve Uygur Kültürü, s. 442, 2003, Pekin, Milletler Yay.
17 箫之兴:《回鹘后羿在辽朝共国任事》, 林斡校注:《突厥与回鹘历史论文集》, 第783页(Xiao –Zhi –Xing, ''Uygur Soyundan Gelenlerin Kitan Devletinin Kuruluşunda Yaptığı Katkılar'' , Lin- Gan Haz. Göktürk ve Uygur Tarihine Ait Makaleler, s. 783).
18 脱脱等:《辽史》, 卷七一《后妃传》, 第 1199页, 卷三七《地理传》, 第446页, 中华书局标点本, 1974, 北京(Tuo-Tuo, Liao Devleti Tarihi, 71.cilt, ''Hatunlar Monografisi'', s.1199, 37.cilt, ''Coğraf- ya Monografası'', s. 446, 1974, Pekin, Zhong-Hua Kitapçılık Bürosu).
19 扬富学:《回鹘文献与回鹘文化》, 第 445 页(Yang- Fu-Xue, Uygur Vesikaları ve Uygur Kültürü, s. 445).

20 篠之兴:《回鹘后羿在辽朝共国任事》, 林斡校注:《突厥与回鹘历史论文集》第784页(Xiao –Zhi – Xing, ‘‘Uygur Soyundan Gelenlerin Kitan Devletinin Kuruluşunda Yaptığı Katkılar’’ , Lin- Gan haz. Göktürk ve Uygur Tarihine Ait Makaleler Kitabı, s. 784).

21 吕思勉:《中国民族史》, 第85 页, 1987 年, 中国大百科全书出版社, 上海(Lu-Si-Mian, Çin Milletleri Tarihi, s. 85, 1987, Pekin, Çin Ansiklopedi Yay.).

22 葛雾莲著, 扬富学译《榆林窟回鹘画像及萧氏对辽朝佛教艺术的影响》 ,《昭乌达蒙族师专学报》, 第16 卷1期, 1995年, 第5页(Ge-Wu-Lian, ‘‘Yu-Lin Magarasındaki Uygur Resim ve Heykelleri ve Xiao Ailesinin Liao Devletinin Buddizm Sanatına Gösterdiği Etkiler’’(Yang-Fu-Xue tarafından Çinceye çevirilmiş), Zhao -Wu-Da Moğol Pedagoji Koleji Bilimsel Dergisi, C. 16, S. 1, 1995, s. 5)

23 Fan-Wen-lian, age., s. 41-42.

24 Geyretcan Osman, Uygur Klassik Edebiyat Tarihi, s. 101, 2001, Ürümçi, Şin cang Halk Neşriyati.

25 篠之兴:《回鹘后羿在辽朝共国任事》, 林斡校注,《突厥与回鹘历史论文集》第784页(Xiao –Zhi – Xing, ‘‘Uygur Soyundan Gelenlerin Kitan Devletinin Kuruluşunda Yaptığı Katkılar’’ , Lin- Gan haz. Göktürk ve Uygur Tarihine Ait Makaleler Kitabı, s. 784).

26 李红侠:《两民族关系上看回鹘对契丹的影响》,《辽宁科技大学学报》、2001年, 第二期, 第74页 (Li-Hong-Xia, ‘‘İki Kavmin İlişkilerinden Uygurların Kitanlara Gösterdiği Etkilere Bir Bakış’’ , Liao-Ning Teknoloji Üniversitesi Bilimsel Dergisi, 2000, S. 2, s. 74.).

27 篠之兴:《回鹘后羿在辽朝共国任事》、林斡校注,《突厥与回鹘历史论文集》 , 第787页Xiao –Zhi – Xing, ‘‘Uygur Soyundan Gelenlerin Kitan Devletinin Kuruluşunda Yaptığı Katkılar’’ , Lin- Gan haz. Göktürk ve Uygur Tarihine Ait Makaleler Kitabı, s. 787).

28 雾莲:《榆林窟回鹘画像及萧氏对辽朝佛教艺术的影响》、《昭乌达蒙族师专学报》、第16卷1期, 1995年, 第5页 (Ge-Wu-Lian, ‘‘Yu-Lin Magarasındaki Uygur Resim ve Heykelleri ve Xiao Aile- sinin Liao Devletinin Buddizm Sanatına Gösterdiği Etkiler’’(Yang-Fu-Xue tarafından Çinceye çevrilmiş), Zhao -Wu-Da Moğol Pedagoji Koleji Bilimsel Dergisi, C. 16, S. 1, 1995, s. 5).

29 脱脱等:《辽史》, 卷六七《外戚表》, 第1027 页(Tuo-Tuo, Liao Devleti Tarihi, C. 67, ‘‘Uzak Akra-balar Monografisi’’, s. 1027).

30 B. Ögel, age., s. 117

31 B. Ögel, age., s. 116, Liu-Zi-shiao, Uygur Tarihi, Uygurca, I, s. 232, 1986, Pekin, Milletler Neşri-yati, Lin –Gan, Gao-Zi-hu, Kedimki Uygurlar Tarihi, Uygurca, s. 275, 2000, Ürümçi, Şincang Halk Neşriyati.

32 胡峤:《陷北记》, 叶隆礼:《契丹国志》, 卷二五, 第238页, 1985年,上海古籍出版社(Hu-Chıao, ‘‘Kuzeyde Tutuklanış Hatıratı’’, Ye- Long –Li, Kitan Devleti Monografisi, C. 25, 238, 1985, Shang- Hai, Eski Eserler Yay.).

33 洪皓: 《松漠纪闻》 卷下, 《辽海丛书》, 第一册, 第210页, 1985年, 辽沈书社(Hong-Hao, ‘‘Bozkır-larda Duyduğum Şeyler -Devamı’’, Liao Hai Mecmuası, I, s. 210, 1985, Liao-Shen Kitaçılığı). 叶 隆礼:《契丹国志》, 卷二七, 第256页(Ye- Long –Li, Kitan Devleti Monografisi, 27.cilt, 256),

34 扬富学:《回鹘文献与回鹘文化》, 第 448 页(Yang-Fu-Xue, Uygur Vesikaları ve Uygur Kültürü, s. 448.)

35 Geyretcan Osman, age., s. 103-104.

36 Jean-Paul Roux, Türklerin tarihi (Fasifik’ten Akdeniz’e 2000 yıl), s. 168, 2004, İstanbul, Kabalcı Yay.

37 B. Ögel, Çingizhan’ın Türk müşavirleri, s. 69, 2002, Istanbul, İQ kültürsanat Yay.

38 V.V. Barthold, Yettesu Tarihi Oçerikliri, s. 68, 2000, Ürümçi, Şincang Halk Neşriyati.

KAYNAKLAR

BARTHOLD, V.V. (2000), Yettesu Tarihi Oçerikliri, s. 68, Ürümçi, Şincang Halk Neşriyatı.
BAYTUR, Anver (1991), Şincangdiki Milletlerning Tarihi, s. 721, Bei jing, Mil- letler Neşriyatı.
Fan –Wen-lian (1999), Zhong-Guo Omumi Tarihi, C. 6, s. 3, Ürümçi, Şincang Halk Neşriyatı.
İZGİ, Özkan (1987), Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi, s. 47. Ankara Ün. Basımevi.
Liu-Zi-Shao (1986), Uygur Tarihi, s. 232, Pekin, Milletler Neşriyatı.
Lin –Gan, Gao-Zi-hu, Kedimki Uygurlar Tarihi, s. 275, 2000, Ürümçi, Şincang
Halk Neşriyatı.
OSMAN, Geyretcan (2001), Uygur Klassik Edebiyat Tarihi, s. 101, Ürümçi, Şin cang Halk Neşriyatı.
ÖGEL, Bahattin (1971), Türk Kültürünün Gelişme Çağlarıl, s. 115, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi.
ÖGEL, Bahattin (2002), Çingizhan'ın Türk Müşavirleri, s. 69, Istanbul, İQ Kül- türsanat Yay.
ROUX Jean-Paul (2004), Türklerin Tarihi (Fasifik'ten Akdeniz'e 2000 yıl), s. 168, Ankara, Kabalcı Yay.
SÜLAYMAN, Ahmet (2005), Orhun Uyğur Hanlikining Kiskiqe Tarihi, s. 246, Ürümçi, Şincang Halk
Neşriyatı.
Yang-Sheng-Min (1998), Kedimki Uygurlar, s. 276, Ürümçi, Şincang Halk Neşriyatı.
宋祁, 欧阳修 :《新唐书》, 卷二一九,《北狄传》, 第6167 页, 中华书局标点本,1975, 北 京
江应梁 主编 《中国民族史》(中), 第303 页, 1990 年, 北京, 民族出版社. 林斡:《中国古代北方民族通论》, 第 132页, 1998年, 内蒙古人民出版社。 司马光 :《资治通签》, 卷 二四六, 第7967页, 1963年, 北京, 中华书局.
杨圣敏校注《资治通签突厥回纥史料校注》, 第288页, 1992年, 天津古籍出版社.
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ ? 327 李桂乏:《辽金简史》, 第 45 页, 2000 年, 福州, 福建人民出版社.
王日蔚 :《契丹与回鹘关系考》, 林斡校注,《突厥与回鹘历史论文集》, 第989页, 1987 年, 中华书局出版.
萧之行 :《回鹘后裔在辽朝共国任事》, 林斡校注,《突厥与回鹘历史论文集》, 第784 页, 中华书局出版
扬富学 :《回鹘文献与回鹘文化》, 第 442 页, 2003 年, 北京, 民族出版社.脱脱等 :《辽史》、卷七一《后妃传》, 第 1199页, 卷三七《地理传》, 第446页, 中华书
局标点本, 1974, 北京.
吕思勉 :《中国民族史》, 第85 页, 1987 年, 中国大百科全书出版社, 上海.
葛雾莲著,扬富学译《榆林窟回鹘画像及萧氏对辽朝佛教艺术的影响》、《昭乌达蒙族 师专学报》、第16 卷1期, 1995年第5页.
胡峤 :《陷北记》, 叶隆礼:《契丹国志》, 卷二五, 第238页, 1985年, 上海古籍出版社.
洪皓:《松漠纪闻》 卷下, 《辽海丛书》, 第一册, 第210页, 1985年, 辽沈书社.
李红侠:《两民族关系上看回鹘对契丹的影响》,《辽宁科技大学学报》, 2001年, 第二 期, 第74页.

مىسلىسىز ئويغىنىش

ماراكەش زىيارىتىدىن ئالغان بەزى تەسىراتلىرىم

دوختۇر مەمەت ئېمىن

ماراكەش زىيارىتىدىن ئالغان بەزى تەسىراتلىرىم

دوختۇر مەمەتئىمىن

ماراكەش ئۇيغۇرلارغا ئۇنچە ناتونۇش بولمىغان بىر مۇسۇلمان دۆلىتى بولۇپ، ئىدىرىس ھەسەنىنىڭ بۇ دۆلەت تەرىپىدىن تۈتۈلۈشى ماراكەشنىڭ ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى تونۇشلۇقلۇق دەرىجىسىنى بىر پەللە يۇقۇرى كۆتەرگەن ئىدى. ئۇنداقتا بىز بۇ دۆلەت بىلەن قانچىلىك تونۇشمىز؟

ئىنگلىزچىدە «Morocco» دەپ ئاتالغان بۇ دۆلەتنىڭ ئىسمى ئىسپانچىدىن كەلگەن بولۇپ، ئىسپانلار بۇ دۆلەتنى ئۇنىڭ بۇرۇنقى پايتەختى بولغان ماراكەشنىڭ نامى بىلەن «Marruecos» دەپ ئاتىغان ئىكەن. بۇ دۆلەتنىڭ ئەرەبچە ئاتىلىشى «ئەلمەملەكەتىل مەغرىبىيە» (المملكة المغربية) بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇيغۇرچىدىكى مەنىسى كۈن پېتىش ياكى غەربىتكى دۆلەت بولىدىكەن. (ئەرەبچە قىسقارتىلىپ مەغرىب <المغرب> دەپ ئاتىلىدۇ.) تۈركلەر ئۇنى فاس دەپ ئاتايدىكەن. («ماراكەش» — مەغرىب دېگەن بۇ دۆلەتنىڭ تۆتىنچى چوڭ شەھىرىنىڭ ئىسمى. ماراكەش دۆلىتى ئافرىقا قىتئەسىدىكى بەشىنچى چوڭ ئىقتىسادىي كۈچتۇر.ـ ت)

ماراكەشنىڭ پايتەختى رابات بولۇپ، ئۇ ماراكەشتە يەتتىنچى چوڭ شەھەر ھېسابلىنىدىكەن. نوپۇسى بىر مىليوندىن ئاشىدىكەن.

ماراكەشنىڭ نوپۇسى 37 مىليون بولۇپ، ئۇلارنىڭ 67 پىرسەنتى ئەرەپ، 31 پىرسەنتى بەربەرلەر ئىكەن. ماراكەشتا ئەرەپ، فىرانسۇز ۋە بەربەر تىلىنى (ئەمازىغ تىلىنى) قوللىنىدىكەن. دۆلەت ئورۇنلىرىنىڭ ۋېۋىسكىسىدا ئاساسەن يۇقىرىقى ئۈچ خىل يېزىق بار ئىكەن. ئىنگلىزچە ئىسىم قوللىنىدىغان يەرلەر ئاساسەن يوق دېيەرلىك ئىكەن. كوچا ئىسىملىرى، سودا-سېتىق ئورۇنلىرىنىڭ ۋېۋىسكىسى ۋە سودا ئېلانلىرى ئەرەپ تىلى بىلەن فىرانسۇز تىلىدا ئىكەن. ماراكەشلىكلەرنىڭ مەدەنىيىتى ئاساسەن ئەرەپ، بەربەر، فىرانسۇز ۋە ئافرىقا مەدەنىيىتى بىلەن يۇغۇرۇلغان ئارلاشما مەدەنىيەت بولۇپ، باشقا ئەرەپ دۆلەتلىرىدىن پەرقلىق ئىكەن.

ماراكەشتىكى ئەڭ چوڭ شەھەر كاسابالانكا (Casablanca) بولۇپ، نوپۇسى 4 مىليۇندىن ئاشىدىكەن. كاسابالانكا (Casablanca) شەھەرىدىكى ئەڭ موھىم قۇرۇلۇشنىڭ بىرى ھەسەن 2 مەسچىتى بولۇپ، ئۇ ئافرىقىدىكى ئەڭ چوڭ مەسچىت، دۇنيادىكى 14-چوڭ مەسچىت ھېسابلىنىدىكەن. ئۇنىڭ مۇنارى 210 مېتىر (689 ئىنگلىز چىسى) كېلىدىغان بولۇپ، دۇنيادىكى ئىككىنچى ئېگىز مۇنار ھېسابلىنىدىكەن. ئۇ، ماراكەش پادىشاھى ھەسەن 2 نىڭ يېتەكچىلىكىدە، فرانسىيەلىك بىناكار مىشىل

پىنساۋ تەرىپىدىن لايىھەلەنگەن بولۇپ، 1993-يىلى ماراكەشنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن كەلگەن قول ھۈنەرۋەنلىرى تەرىپىدىن ياسالغان ئىكەن. مەسجىد ئىچىدە 25 مىڭ، سىرتىدا 80 مىڭ بولۇپ جەمئىي 105 مىڭ ئادەم بىرلا ۋاقىتتا ناماز ئوقۇيالايدىكەن.

ماراكەش شەھىرى، ماراكەشدىكى 4-جى چوڭ شەھەر بولۇپ، نوپۇسى 1 مىليۇندىن ئاشىدىكەن. ماراكەش شەھىرى 1070- يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ماراكەش دۆلىتىدىكى تۆت قەدىمىي پايتەختنىڭ بىرى بولغان ئىكەن. كۇتۇبىييە مەسچىتى (جامع الكتبيۃ) ماراكەشتىكى ئەڭ چوڭ تارىخى مەسچىت بولۇپ، ئۇ 1147-يىلى ئەلموھاد خەلىپىسى ئابدۇلمۇمىن ماراكەشنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىنلا قۇرۇلغان ئىكەن. مېچىت مۇنارىنىڭ ئېگىزلىكى 77 مېتىر (253 ئىنگلىز چىسى) بولۇپ ، ئۇ ماراكەش شەھەرىدىكى مۇھىم تارىخى يادىكارلىق ھېسابلىنىدىكەن. ماراكەش شەھەرىدىكى يەنە بىر تارىخى ئورۇن بىن يۈسۈف مەدرىسى بولۇپ، ئۇ 14-ئەسىردە سېلىنغان ئىكەن. بىن يۈسۈف مەدرىسى ئىلگىرى شىمالىي ئافرىقىدىكى ئەڭ چوڭ ئىسلام مەكتىپى ھېسابلىنىدىغان بولۇپ، ھازىر يۇنېسكو دۇنيا مەدەنىيەت مىراسلىرى تىزىملىكىگە كىرگۈزۈلگە موھىم تارىخىي مىراسلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدىكەن.

يۇقارقى شەھەرلەردىن باشقا فاس ماراكەشنىڭ ئىككىنچى چوڭ شەھىرى بولۇپ، نوپۇسى 1.5 مىليۇن ئەتراپىدا ئىكەن. فاس شەھىرى 8- ،9- ئەسىرلەردە قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇ ماراكەش دۆلىتىنىڭ مەنىۋىي ۋە مەدەنىيەت پايتەختى ھېسابلىنىدىكەن. ئۇ «غەربنىڭ مەككىسى» ۋە «ئافرىقانىڭ ئافىناسى» دەپمۇ ئاتالىدىكەن.

ئامېرىكا 1776 - يىلى مۇستەقىل بولغاندا، ماراكەش خانلىقى تۇنجى بولۇپ ئامېرىكانىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلغان، شۇنداقلا ئامېرىكا بىلەن ئەڭ بۇرۇن دىپلوماتىك دوستلۇق كېلىشىمى تۈزگەن ۋە ئۇ كېلىشىم ھازىرغا قەدەر دەۋام قىلغان ئىكەن. 1884- يىلى ئىسپانىيە ماراكەشنىڭ دېڭىز ياقىسىدىكى رايونلىرىنى، 1912- يىلى فىرانسىيە پۈتۈن ماراكەشنى ئۆزلىرىنىڭ قوغدايدىغان رايۇنى قىلىپ بېكىتىپ، ماراكەشنى ئۆزلىرىنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرۋالغان ئىكەن.

ماراكەش خانداناللىقىنىڭ ئاخىرقى سۇلتانى مۇھەممەد V ماراكەشنىڭ فرانسىيە ۋە ئىسپانىيەدىن مۇستەقىل بولۇشىنى قولغا كەلتۈرۈشتە مۇھىم رول ئوينىغان بولۇپ، ماراكەش شەھىرى ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن ماراكەشنىڭ مۇستەقىللىق ھەرىكىتىنىڭ مەركىزى بولغان ئىكەن. 1943-يىلى 1- ئاينىڭ 22- كۈنى، مۇھەممەد V ئامېرىكا پرىزىدېنتى فرانكلىن روزۋېلىت ۋە ئەنگلىيە باش مىنىستىرى ۋىنستون چېرچىل بىلەن ئايرىم كۆرۈشكەن ئىكەن. ئاشۇ قېتىملىق كەچلىك زىياپەتتە روزۋېلىت، سۇلتان مۇھەممەدكە «مۇستەملىكىچىلىك مەسلىسىدە، ئۇرۇشتىن كېيىنكى ئەھۋال ئۇرۇشتىن بۇرۇنقى ئەھۋالدىن پۈتۈنلەي پەرقلىق بولىدۇ» دەپ ۋەدە بەرگەن ئىكەن. ئۇ ئۇچۇرشۇشقا سۇلتانىنىڭ 14 ياشلىق ئوغلى ۋە ماراكەشنىڭ كەلگۈسىدىكى پادىشاھى ھەسەن ئىككىنچىمۇ قاتناشقان بولۇپ، روزۋېلت ئۇنىڭغا «بۇنىڭدىن ئون يىل كېيىن دۆلىتىڭىز مۇستەقىل بولىدۇ» دېگەن ئىكەن.

1947-يىلى، مۇھەممەد V تارىخىي نۇتۇق سۆزلەپ، ماراكەشنىڭ مۇستەقىللىقىنى ۋە ماراكەشنىڭ ئەرەب دۇنياسى بىلەن بولغان ئالاقىسىنى تەكىتلىگەن ئىكەن. 1953-يىلى، فرانسىيە دائىرىلىرى مۇھەممەد V نى تەختتىن چۈشۈرۈپ، ئۇنى كورسىكاغا سۈرگۈن قىلغان، كېيىن ئۇنى ماداغاسقارغا يۆتكىگەن ۋە ئۇنىڭ ئورنىغا، ئۇنىڭ نەۋرە ئاكىسى مۇھەممەد بىن ئەرەفەنى سۇلتان قىلىپ بىكىتكەن ئىكەن. مۇھەممەد V نىڭ فرانسىيە ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن سۈرگۈن قىلىنىشى، ماراكەش خەلقىنىڭ فرانسىيەگە قارشى ھەرىكەتلەرنىڭ كۈچىيىشىگە سەۋەب بولغان بولۇپ، نەتىجىدە فرانسىيە ھۆكۈمىتى مۇھەممەدنىڭ قايتىپ كېلىشىگە رۇخسەت قىلغان ۋە 1956-يىلى ئۇ ماراكەشنىڭ مۇستەقىللىقى ئۈچۈن مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا فرانسىيە ۋە ئىسپانىيە بىلەن سۆھبەتلەشكەن. كېيىنكى يىلى، يەنى 1957-يىلى ئۇ مۇستەقىل ماراكەش دۆلىتىنىڭ پادىشاھى بولغان. مۇھەممەد (V) 1961-يىلى 51 يېشىدا ۋاپات بولغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا چوڭ ئوغلى ھەسەن ئىككىنچى تەختكە ئولتۇرغان.

ماراكەش گەرچە 1956-يىلى فرانسىيەنىڭ مۇستەملىكىسىدىن قۇتۇلۇپ، مۇستەقىللىق ئېلان قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ھازىرغا قەدەر ماراكەشتە فرانسىيە ۋە فرانسۇزلارنىڭ تەسىر خېلىلا كۈچلۈك ئىكەن. مېھمانخانىلاردا ئەرەپ تىلى بىلەن فرانسۇز تىلى ئورتاق قوللىنىلىدىكەن.

ماراكەشنىڭ 2023-يىللىق نورمالاشتۇرۇلغان كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان يىللىق ئوتتۇرچە كىرىمى 3979 دوللار بولۇپ، دۇنيادا 123-قاتاردا تۇرىدىكەن. سودا-سېتىق ۋە تىجارەت ئورۇنلىرى سودا-تىجارەتتە ئۆزىنىڭ پۇلىدىن باشقا ياۋرونى ئاساس قىلىپ ھېسابات قىلىدىكەن. ماراكەشنىڭ پۇلى دىرھەم بولۇپ، تەخمىنەن ئون ماراكەش دىرھىمى بىر دوللارغا توغرا كېلىدىكەن. ماراكەشتە ئەڭ تۆۋەن ئايلىق مائاش 500-400 دوللار ئەتراپىدا ئىكەن. ئوتتۇرىچە ئايلىق مائاش 2000-1600 دوللار ئەتراپىدا ئىكەن.

پۇتۇن ماراكەشتە ئۆبەر چەكلەنگەن ئىكەن. تاكسىدا پۇل ھېسابلاش سائىتى يوق ئىكەن. گەرچە تاكسىلارنىڭ مۇساپىگە قاراپ بىر تۇتاش باھا ئۆلچىمى بولسىمۇ، ئەمما چەتەللىكلەرنى كۆرگەن تاكسى شوپۇرلىرى يەنىلا قالايمقان باھا قويىدىكەن. كۆپىنچە ئەھۋالدا شەھەر ئىچىدە تاكسىلار 30 دىرھەم بىلەن 80 دىرھەم ئەتراپىدا بولىدىكەن. شەھەر ئىچىدىن ئايدۇرۇمغا 100 دىرھەمدىن 150 دىرھەم ئارىسىدا ئالىدىكەن. تاكسىلاردا ئادەم بېشىغا قاراپ پۇل ئالىدىغان ئىشلارمۇ بارىكەن.

ئالاھىدە تەكىتلەپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغىنى بىر ئىش، بەربەرلەر (ئامازىيە) دەپ ئاتالغان خەلق ماراكەش نوپۇسىنىڭ 31% ئىگىلەيدىكەن. مېنىڭ ئۇلار توغرىسىدا ھېچقانداق مەلۇماتىم يوق ئىكەن. بەربەرلەر شىمالىي ئافرىقىنىڭ يەرلىك خەلقى ھېسابلىنىدىكەن. ئۇلارنىڭ نوپۇسى 36 مىليون بولۇپ، كۆپىنچىسى ماراكەشتىن باشقا ئالجىرىيە، لىۋىيە، تۇنىس، نىگېرىيە ۋە فرانسىيە قاتارلىق دۆلەتلەرگە تارقالغان ئىكەن. كۆپ قىسمى مۇسۇلمان ئىكەن. بەزىلەر بەربەر دېگەن سۆزنىڭ كەمتىش مەنىسى بار دەپ قارىغاچقا، ئۇلارنى ئامازىغ دەپ ئاتايدىكەن. ئۇلار ئۆزلىرىنى ئەرەپلەر تەرىپىدىن ئېغىر دەرىجىدە ئاسىملاتسىيە قىلىنغان دەپ قارىغاچقا، 1970-يىللاردىن ئېتىبارەن ئۆزلىرىنىڭ مىللىي كىملىكىنى

ئەسلىگە كەلتۈرۈش ھەركىتىنى باشلىغان ئىكەن. ئۇلار غەرچە ئۆزلىرى ياشاۋاتقان دۆلەتلەردە پەقەت ئۆز كىملىكى ۋە مەدەنىيىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى، تىل، يېزىق ۋە ئىجتىمائىي جەھەتتىكى ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنى تەلەپ قىلغان. ئەمما زېمىن دەۋاسى ياكى مۇستەقىللىق تەلەپ قىلمىغان بولسىمۇ، ئۇلار بىلەن ھۆكۈمەتلەر ئارىسىدىكى زىددىيەتلەر جىددىيلىشىپ، ئۇلارنىڭ بالىلىرىغا ئۆز تىلىدا مىللىيچە ئىسىم قويۇش چەكلەنگەن ئىكەن. لىبىيا قاتارلىق بەزى دۆلەتلەردە ئۇلارنىڭ مىللى كىملىكى پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىنىپ، مەكتەپلەردە ئۇلارنىڭ تىلىدا سۆزلىشى چەكلەنگەن ئىكەن.

بىز ھازىرغا قەدەر پۈتۈن دۇنيا بىزنى ۋە بىزنىڭ دەردىمىزنى بىلىپ كەتكەندەك، پۈتۈن دۇنيا ئۇيغۇرلارنىڭ دەردىگە دەرمان بولۇشى كېرەكتەك، ئۆزىمىز ئومۇمىي يۈزلۈك ھەركەتكە كەلمىسەكمۇ، ئۇلار ئۆزلىكىدىن قوزغىلىپ، ئۆز مەنپەئەتلىرىدىن ۋاز كېچىپ، بىز ئۈچۈن بىر ئىشلارنى قىلىپ بېرىشى كېرەكتەك خىيالىلاردا بولىدۇق. ئۇمۇتنى پۈتۈنلەي باشقىلارغا باغلاپ، بەزىلىرىمىز مۇسۇلمان قېرىنداشلاردىن ئۇمۇت كۈتكەن بولساق، بەزىلىرىمىز تۈرك قېرىنداشلاردىن ئۇمۇت كۈتتۇق. يەنە بەزىلىرىمىز غەربىتىن ئۇمۇت كۈتتۇق. ئىشلار، كۈتكەن ئۇمىدىمىز بويىچە بولمىغاندا ھەممىسىدىن قاقشىدۇق. دۇنيانىڭ ئادالىتىدىن، غەربىنىڭ ئىنسانلىقىدىن، مۇسۇلمانلار ۋە تۈركلەرنىڭ قېرىنداشلىقىدىن كۆڭلىمىز يېرىم بولدى، ئۇمۇتسىزلەندۇق. خۇددى دۇنيادا بىز بىلمەيدىغان خەلق ۋە دەرتمەنلەرنىڭ كۆپلىكىگە ئوخشاش، بىزنى ۋە بىزنىڭ دەردىمىزنى بىلمەيدىغانلارنىڭ كۆپلۈكىنى تونۇپ يەتمىدۇق. ئەلۋەتتە، بىز دەۋانى خەلقارا ئاڭلىتىشىمىز، خەلقارانىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈشكە تىرىشىشىمىز كېرەك، ئەمما ئۇمۇتنى پۈتۈنلەي باشقىلارغا باغلىۋالماسلىقىمىز كېرەك. بولمىسا كۆزلىگەن مەقسەتكە يېتەلمەيلا قالماستىن، بەلكى روھي كەيپىياتىمىز ئېغىر زەربىگە ئۇچىراپ، چۈشكۈنلىشىشكە گىرىپتار بولۇشىمىز مۇمكىن. ئادالەتسىزلىك يۈز بەرگەندە، ئۇنىڭغا قارشى ئاۋاز چىقىرىشىمىز، خاتا سىياسەتلەرنى تەنقىت قىلىشىمىز كېرەك. ئەمما ئورۇنسىز شىكايەت ۋە قاقشاشلار يالغۇز بىزنى ھەقسىز ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويماستىن، بەلكى بىزنىڭ روھي ساغلاملىقىمىزغا ئېغىر سەلبىي تەسىر كۆرسىتىشى مۇمكىن.

مەدەنىيىتىمىزدە ئىسلام

باشقىچە كۆز قاراش

مۇھەممەد ئارىفى

باشقىچە كۆز قاراش

دوكتور مۇھەممەد ئارىفى

ئىنسانلار مىجەز خاراكتېر ۋە تەقى-تۇرۇق جەھەتلەردە پەرىقلەنگىنىدەك، كۆز قاراش، چۈشەنچە ۋە ئىش-ھەرىكەتلىرى جەھەتلەردىمۇ پەرقلىقتۇر. بىرسىنىڭ توغرا ئىشقا قارشى چىققىنىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭغا نەسىھەت قىلىپ خاتالىقىنى تۈزىتىشكە تىرىشقىنىڭدا، ئەگەر ئۇ سېنىڭ نەسىھىتىڭنى قوبۇل قىلمىسا، ئۇنىڭ ئىسمىنى دۈشمەنلىرىڭ تىزىملىكىگە يازما.

ئىش-ھادىسىلەرگە مۇمكىنقەدەر ئىجابىي نۇقتىدىن قارا.

دوستلىرىڭدىن بىرسىنىڭ بىر خاتالىقىنى تۈزەتكىنىڭدە، ئۇ بۇنى قوبۇل قىلمىسا، ئۇنىڭ بىلەن بولغان دوستلۇقۇڭنى دۈشمەنلىككە ئۆزگەرتمە. ئۇ سېنىڭ ئىنكاسىڭغا نىسبەتەن نازاكەتلىك ۋە يۇمشاق ئىپادە بىلدۈرۈشكە داۋام قىلىپ، خاتالىقىنىمۇ داۋاملاشتۇرۇۋېرىشى مۇمكىن، ئەمما خاتالىقىنى تېخىمۇ كۈچەيتمەسلىكى مۇمكىن. كۆنىلاردا «ماڭا بولغان سۆيگۈڭ داۋام قىلسۇن» دەيدىغان گەپ بار. بەزى يامانلىقلار باشقا بەزى يامانلىقلاردىن كېچىكراقتۇر. ئىنسانلارغا بۇ خىل ئىجابىيلىق بىلەن مۇئامىلە قىلساڭ، ھېچكىمگە ئاچچىقلانمىسالىڭ — خۇشال ياشايسەن.

ئائىشە رەزىيەللاھۇ ئەنھا مۇنداق دېگەن: «رەسۇلۇللاھ سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللەم ھېچقاچان ئۆزى ئۈچۈن ئىنتىقام ئالغان ئەمەس. رەسۇلۇللاھ سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللەم ئاللاھ يولىدا جىھاد قىلىشتىن باشقا چاغدا، قولى بىلەن ھېچكىمنى — نە ئايالىنى، نە خىزمەتچىسىنى — ئۇرغان ئەمەس. ھېچكىم رەسۇلۇللاھ سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللەمدىن بىرەر ئەزىيەت ياكى زىيان كۆرگەن ئەمەس. رەسۇلۇللاھ پەقەت ئاللاھنىڭ ھەقىقى دەپسەندە قىلىنغان ئەھۋاللاردىلا ئاللاھ ئۈچۈن ئىنتىقام ئالغان.» (مۇسلىم)

رەسۇلۇللاھ سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللەم پەقەت ئاللاھ ئۈچۈنلا غەزەپلىنەتتى، ئۆزى ئۈچۈن غەزەپلەنمەيتتى.

مەسىلەن، كىچىك ئوغلىڭىز سەھەرلەردىن بىرىدە يېنىڭىزغا كېلىپ، خىراجەت ئۈچۈن سىزدىن بىر نەچچە سوم پۇل سورىدى. سىز پورتمالىڭىزغا قاراپ پورتمالىڭىزدا پەقەت بەش يۈز سوملۇق پۈتۈن پۇل بارلىقىنى بايقىدىڭىز ۋە شۇ پۇلنى بالىڭىزغا بېرىپ «بۇنىڭدىن ئىككى سومنى خەجلەپ، ئاشقىنىنى

قايتۇرۇپ كەل» دېدىڭىز. بۇ گەپنى ئۇنىڭغا قايتا-قايتا جېكلىدىڭىز. بالىڭىز مەكتەپتىن قايتىپ كەلگىنىدە بالىنىڭ سىز بەرگەن بەش يۈز سومىنىڭ ھەممىسىنى خەجلۈەتكەنلىكىنى بىلدىڭىز. خوش، بۇ خىل ئەھۋالدا قانداق قىلىسىز؟ بالىغا قايسى شەكىلدە ئاچچىقلىنىسىز؟ بەلكىم بالىنى ئۇرۇشىڭىز، بالىغا قوپال مۇئامىلە قىلىشىڭىز ياكى ئۇنىڭغا بىر نەچچە كۈن خىراجەت بەرمەسلىكىڭىز مۇمكىن.

ئەگەر ئەسىر نامىزىنى مەسجىدتە ئوقۇپ ئۆيگە قايتقىنىڭىزدا ئۇنىڭ نامازنى مەسجىدتە ئوقۇمىغىنىنى، كومپيۇتېردا ئويۇن ئويناۋاتقانلىقىنى كۆرسىڭىز، باشتىكى بەش يۈز سوم ئۈچۈن ئاچچىقلانغانىدەك ئاچچىقلىنامسىز؟ جەزم قىلمەنكى، بەش يۈز سوم ئۈچۈن ئاچچىقلىنىشىڭىز بالىنىڭ ئەسىر نامىزى ئۈچۈن مەسجىدكە بارمىغىنىدىن نەچچە ھەسسە ئېغىر بولىدۇ ھەم ئۇزاقراق داۋاملىشىدۇ.

رەسۇلۇللاھ سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللەم ئاللاھنىڭ ھەق-ھوقۇقلىرى دەپسەندە قىلىنغان چاغدىلا غەزەبلىنەتتى. (يەنى، ئەگەر غەزەپلىنىدىغان ئىش بولسا، رەسۇلۇللاھ بالىنىڭ كېيىنكى ئىشىغا — مەسجىدكە بارمىغىنىغا غەزەپلەنگەن بولاتتى.) رەسۇلۇللاھ ئۆزىنىڭ نەسىھىتى قوبۇل قىلىنمىغاندا سۈكۈت بىلەن مۇئامىلە قىلاتتى. چۈنكى، كىشىنى ھەقكە مۇۋاپىق قىلىش ئاللاھنىڭ ئىلكىدىدۇر.

رەسۇلۇللاھ سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللەم قوشۇن باشلاپ شام چېگرىسىدىكى تەبۈكقا كەلدى. ۋىزانتىيە دۆلىتىگە يېقىنلاشتى. دەھىيە ئەلكەلبىنى ۋىزانتىيە ئىمپېراتورى ھىراكلۇسقا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. دەھىيە ھىراكلۇسنىڭ ئوردىسىغا كىرىپ رەسۇلۇللاھ سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللەمنىڭ مەكتۇبىنى ئۇنىڭغا بەردى. ھىراكلۇس مەكتۇبىنى كۆرۈپ، ۋىزانتىيە پوپلىرىنى ۋە دۆلەت ئەركانلىرىنى چاقىرتتى. ئوردىنىڭ ئىشىكلىرىنى تاقاتقۇزدى ۋە مۇنداق دېدى:

بۇ كىشى (رەسۇلۇللاھ سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللەمنى دېمەكچى) سىلەر بىلگەن يەرگە چۈشكۈن قىپتۇ ۋە مېنى مۇنۇ ئۈچ ئىشتىن بىرىگە دەۋەت قىلىپ مەكتۇپ ئەۋەتىپتۇ:

يا ئۇنىڭ دىنىغا كىرىشمىنى، ياكى ئۆز دىنىمىزدا قېلىۋېرىشنى تاللىساق ئۇ ھالدا ئۆزىگە جىزىيە (ئولپان) تۆلىشىمىزنى، ياكى بۇلارنىڭ ھېچبىرىنى قوبۇل قىلمىساق جەڭ ئۈچۈن مەيدانغا چىقىشنى تەلەپ قىپتۇ.

ھىراكلۇس داۋامەن مۇنداق دېدى: ئاللاھ بىلەن قەسەمكى، قولۇڭلاردىكى ئىلاھىي كىتابتىن بىلگىنىڭلاردەك، ئۇ زېمىنىمىزنى مۇتلەق رەۋىشتە ھاكىمىيىتى ئاستىغا ئالىدۇ. كېلىڭلار، ئۇنىڭ دىنىغا كىرەيلى ياكى مۇشۇ ھالىتىمىزدە قېلىۋېرىپ، ئۇنىڭغا جىزىيە تۆلەيلى!

پوپلار ھىراكلۇسنىڭ ئېيتقانلىرىنى ئاڭلاپ، غەزەپتىن نەرە تارتىشقا باشلىدى. شۇ دەرىجىدىكى، ئۇلارنىڭ غەزىپىنىڭ قاتتىقلىقىتىن ئۈچىسىغا ئارتقان يەكتەكلىرى يەرگە دولىسىدىن سىيرىلىپ يەرگە چۈشۈپ كەتتى. ئۇلار ھىراكلۇسقا «سەن بىزنى خىرىستىيانلىقنى تاشلاپ، ھىجازدىن كەلگەن بىر بەدەۋىيگە قۇل بولۇشقا چاقىرىۋاتامسەن؟» دېيىشتى.

ھىراكلۇس ھەيرەتتە قالدى. ئۇلارغا بۇنداق تەكلىپ قويۇش بىلەن خەتەرلىك بىر ئىشقا تۇتۇش قىلغىنىنى تونۇپ يەتتى. بۇ پوپلارنىڭ نوپۇزى ئۇستۇن، تەرەپتارلىرى كۆچلۈك ئىدى. ھىراكلۇس ئۇلارنىڭ ئۆز يېنىدىن ئايرىلغاندىن كېيىن، خەلقنى ئۆزىگە قارشى چىقىشقا كۈشكۈرتىدىغانلىقىنى بىلەتتى. بۇ ۋەجىدىن، ھىراكلۇس «مەن يۇقىرىقىلارنى سىلەرنىڭ دىنىڭلارغا قانچىلىك سادىقلىقىڭلارنى بىلىپ بېقىش نىيىتىدە سۆزلىگەن ئىدىم» دېيىش ئارقىلىق ئۇلارنى تىنجىتتى.

ھىراكلۇس رەسۇلۇللاھ سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمنىڭ ئىسا ئەلەيھىسسالام ئالدىن خۇش خەۋەر بەرگەن پەيغەمبەر ئىكەنلىكىنى بىلەتتى. ئۇ بۇ جەھەتتە كۆڭلىنىڭ تەسكىن تېپىشىنى ئارزۇلاپ، تۇجىپ قەبىلىسىدىن بولغان ئەرەپلەردىن بىرىنى چاقىردى. ئۇ چاقىرتىپ كەلگەن ئەرەپ خىرىستىيان دىنىدا ئىدى. ھىراكلۇس ئۇنىڭغا «ماڭا ئانا تىلى ئەرەپ تىلى بولغان، ئېيتىلغان سۆزنى ياخشى ئېسىدە تۇتۇۋالالايدىغان بىرىنى ئېلىپ كەل. سەن ئېلىپ كەلگەن كىشىنى ماڭا يېزىلغان مەكتۇپنىڭ جاۋابى بىلەن قوشۇپ ئۇ پەيغەمبەرگە ئەۋەتىمەن» دېدى. تۇجىپ قەبىلىسىلىك كىشى قايتىپ بېرىپ، ئەرەپلەرنىڭ تەنۇھ قەبىلىسىگە تەۋە بىر كىشىنى باشلاپ كەلدى. ھىراكلۇس رەسۇلۇللاھقا يازغان جاۋاپ مەكتۇبىنى تەنۇھلۇق بۇ كىشىگە تۇتقۇزدى ۋە مۇنۇلارنى تاپىلىدى:

«مەكتۇپۇمنى پەيغەمبەرگە ئېلىپ بار، ئۇ سۆز قىلغاندا مۇنۇ ئۇچ ئىشقا دىققەت قىل. (1) ماڭا يازغان مەكتۇبى ھەققىدە بىرەر سۆز قىلامدۇ-يوق؟ (2) مەكتۇبىمنى ئوقۇغىنىدا «كېچە» دېگەن سۆزنى ئېيتامدۇ-يوق؟ (3) ئۇنىڭ دۇمبىسىگە قارا. دۇمبىسىدە ساڭا شۇبھىلىك بىلىنىشىدىغان بىرەر نەرسە بارمۇ-يوق؟»

تەنۇھلۇق ئەرەپ ئەلچى (ھىراكلۇسنىڭ مەكتۇبىنى ئېلىپ) شامغا قاراپ يولغا چىقتى، ئاقىۋەتتە تەبۇكقا يېتىپ باردى. رەسۇلۇللاھ سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللەم ساھابىلىرى ئارىسىدا تىزىنى تىكلىگەن ھالدا ئېقىن سۇ بېشىدا ئولتۇرغان ئىدى. ئەرەپ ئەلچى ئۇلارنىڭ يېنىغا كېلىپ «پەيغەمبىرىڭلار قېنى؟» دەپ سورىدى، ساھابىلەر «ئەنۇ ئاشۇ كىشى شۇ» دەپ رەسۇلۇللاھنى كۆرسەتتى. ئەلچى رەسۇلۇللاھنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئولتۇردى ۋە ھىراكلۇسنىڭ مەكتۇبىنى رەسۇلۇللاھقا بەردى. رەسۇلۇللاھ سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللەم مەكتۇپنى يېنىغا قويۇپ:

— ئۆزۈڭ كىم بولسەن؟ — دەپ سورىدى. ئۇ:

— مەن تەنۇھ قەبىلىسىدىن، — دېدى. رەسۇلۇللاھ ئۇنىڭغا:

— ئىسلامغا، توغرا دىنغا، بوۋاڭ ئىبراھىمنىڭ دىنىغا كىرسەڭ بولماسمۇ؟— دېدى.

رەسۇلۇللاھ ئۇنىڭ مۇسۇلمان بولۇشىنى ئارزۇلايتتى. ئۇنى مۇسۇلمان بولۇشتىن توسىدىغان باشقا چوڭ سەۋەپ يوق ئىدى. ئەمما، ئۆز دۆلىتىدىكىلەرنىڭ دىنىدىن ئايرىلماسلىق تۇيغۇسى ئۇنىڭ مۇسۇلمان بولۇشىغا توسالغۇ ئىدى. ئەلچى ئوچۇق قىلىپ مۇنداق دېدى:

— مەن بىر دۆلەتنىڭ ئەلچىسىمەن، ئۆز دۆلىتىمنىڭ دىنىغا مەنسۇپمەن. ئۇلارنىڭ يېنىغا قايتىپ بارغانغا قەدەر دىنىمنى ئۆزگەرتمەيمەن.

رەسۇلۇللاھ ئۇنىڭ بۇ قوپال جاۋابىغا خاپا بولۇپ يۈرمىدى، ئۇنىڭ قوپاللىقىنى توسالغۇغا ئايلاندۇرۇۋالمىدى. پەقەت كۆلۈمسىرەپ قويدى ۋە ئاللاھنىڭ «سەن ئۆزۈڭ ياخشى كۆرگەن كىشىنى توغرا يولغا ھىدايەت قىلالمايسەن. پەقەت ئاللاھلا ئۆزى خالىغان كىشىنى توغرا يولغا ھىدايەت قىلىدۇ» دېگەن ئايىتىنى ئوقۇدى. (سۈرە قەسەس 56) ئاندىن، سالماقلىق بىلەن مۇنۇلارنى ئېيتتى:

— ئى تەنۇھلۇق زات! مەن كىسراغا بىر مەكتۇپ يوللىغان ئىدىم، ئۇ مەكتۇبۇمنى يىرتىپ تاشلىدى. ئاللاھ ئۇنى ۋە سەلتەنىتىنى يوق قىلىدۇ. نەجاشىغا بىر مەكتۇپ يازغان ئىدىم، ئۇمۇ مەكتۇپۇمغا ئىجابىي جاۋاپ قايتۇرمىدى. ئاللاھ نەجاشىنىڭ سەلتەنىتىنىمۇ گۈمران قىلىدۇ. سېنىڭ ھۆكۈمرانلىقىڭغا بىر مەكتۇپ يازغان ئىدىم. ئۇ مەكتۇپۇمنى قولىغا ئالدى، يىرتىپ تاشلىۋەتمىدى. ھۆكۈمرانلىك ھايات ياشىغان مۇددەتتە خەلقى ئۇنىڭدىن زۇلۇم كۆرمەيدۇ، ئۇنىڭدىن داۋاملىق ياخشىلىق كۆرىدۇ.

ئەلچى بۇ پەيتتە ھىراكلۇسنىڭ تەۋسىيەلىرىنى ئېسىگە ئېلىپ ئۆزى-ئۆزىگە «ھۆكۈمدار ماڭا تەۋسىيە قىلغان ئۇچ ئىشتىن بىرى مانا بۇ» دېدى. رەسۇلۇللاھنىڭ ئېيتقانلىرىنى ئۇنتۇپ قېلىشتىن ئەنسىرىدى. نەتىجىدە، ئوقدىنىدىن بىر ئوق ئېلىپ، رەسۇلۇللاھنىڭ ئېيتقانلىرىنى قىلىچىنىڭ بىسىغا ئوقنىڭ ئۇچى بىلەن جىجاپ يېزىشقا باشلىدى. رەسۇلۇللاھ مەكتۇپىنى سول تەرىپىدە تۇرغان بىر ساھابىسگە بەردى. ئەلچى:

— ھۆكۈمدارىمىز ئەۋەتكەن مەكتۇپىنى سىلەرگە ئوقۇپ بېرىدىغان كىشىگىلار كىم؟— دەپ سورىۋىدى، ساھابىلەر:

— مۇئاۋىيە، — دېيىشتى.

مۇئاۋىيە رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ مەكتۇپنى ئوقۇشقا باشلاپ:

— ھىراكلۇس «مېنى كەڭلىكى ئاسمان بىلەن زېمىن ئارىسىدەك كەڭرى بولغان، تەقۋادارلار ئۈچۈن ھازىرلانغان جەننەتكە دەۋەت قىپسەن. ئۇنداقتا جەننەت قەيەردە؟» دەپ يېزىپتۇ،— دېدى. رەسۇلۇللاھ سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللەم جاۋابەن:

— سۇبھانەللاھ، كۈندۈز كەلگەندە كېچە قەيەردە؟ — دېدى.

ئەلچى رەسۇلۇللاھنىڭ «كېچە» كەلىمىسىنى ئىشلەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، بۇنى ھىراكلۇس تاپىلىغان ئىككىنچى ئىشنىڭ جاۋابى دەپ بىلدى. ئوقدىنىدىن بىر تال ئوق ئېلىپ، بۇنى قىلىچىنىڭ قىنىغا يېزىۋالدى. مۇئاۋىيە مەكتۇپىنى ئوقۇپ تۈگەتكەندىن كېيىن، رەسۇلۇللاھ سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللەم ئەلچىگە:

— شۇنداق، سەن بىر ئەلچى. يېنىمدا ساڭا ھەدىيە قىلغۇدەك بىرەر نەرسە بولغان بولسا، ئۇنى ساڭا ھەدىيە قىلغان بولاتتىم. شۇ پەيتتە بىز ئوزۇق-تۈلۈكلىرى بولمىغان مۇساپىرلارمىز. كۆرگىنىڭدەك، بىز قۇمنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرغان يولۇچىلارمىز، — دېدى.

بۇ پەيتە ئوسمان رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ سۆز ئېچىپ:

— ئى رەسۇلۇللاھ! ئۇنىڭغا مەن ھەدىيە بېرىمەن، — دېدى. ئاندىن تۇرۇپ يۈك-تاقلىرىنى ئېچىپ، بىر قۇر كىيىم ئېلىپ كەلدى. كىيىمنى ئەلچىنىڭ قۇچىقىغا قويدى. رەسۇلۇللاھ:

— بۇ كىشىنى قايسىڭلار كۈتۈۋالىدۇ؟— دېۋىدى، ئەنساردىن بىر ياش:

— مەن كۈتۈۋالاي، — دېدى.

ئەنسارى ياش ئورنىدىن تۇردى، ئەلچىمۇ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ تۇردى. ئەلچىنىڭ كاللىسى ھىراكلۇس تاپىلىغان ئۇچىنچى ئىش بىلەن مەشغۇل ئىدى. ئۇ بولسىمۇ رەسۇلۇللاھنىڭ ئىككى تاغاق سۆڭىكى ئارىسىدىكى پەيغەمبەرلىك مۆھۈرى ئىدى. ئەلچى بىر نەچچە قەدەم مېڭىشىغا، توساتتىن رەسۇلۇللاھنىڭ ئۇنىڭغا «كەلگىن، ئى تەنۇھ قەبىلىسىنىڭ كىشى» دېگىنىنى ئاڭلىدى. ئەلچى يۈگۈرگەن پېتى كېلىپ، رەسۇلۇللاھنىڭ ئالدىدا تۇردى. رەسۇلۇللاھ بەلۋىغىنى يېشىپ، يەكتىكىنى سالدى ۋە ئەلچىنىڭ كۆرۈۋېلىشى ئۈچۈن دۈمبىسىنى ئېچىپ:

— (سەن ئىزدىگەن نەرسە) مانا بۇ يەردە، ساڭا ئەمر قىلىنغانىنى ئورۇندىغىن، — دېدى.

ئەلچى كېيىن ھۆكۈمدارغا مۇنداق جاۋاپ ئېلىپ باردى:

«پەيغەمبەرنىڭ دۈمبىسىگە زەن سالدىم. تاغاڭ سۆڭىكىنىڭ ئارىسىدا تۇخۇمدەك مۆھۈر بارلىقىنى كۆردۈم.» (مۇسنەد ئەھمەد؛ سىيرەت ئىبنى كەسىر 4\27)

بىر پىكىر

مەقسەت — كىشىلەرنىڭ ئۆز خاتالىقلىرىنى تونۇپ يېتىشىدۇر. كىشىلەر ئۆز خاتالىقلىرىنى سېنىڭ كۆز ئالدىڭدا تۇزىتىشى شەرت ئەمەس. بۇ سەۋەبلىك، (نەسىھەتچىگە ئۇنىمسا) ئاچچىقلانما.

دوكتور مۇھەممەد ئارىفىنىڭ «ھاياتىنىڭ پەيزىنى سۈرۈڭ» ناملىق ئەسىرىدىن ھېكمەتيار ئىبراھىم تەرجىمىسى

ئۇيغۇر تەتقىقاتى

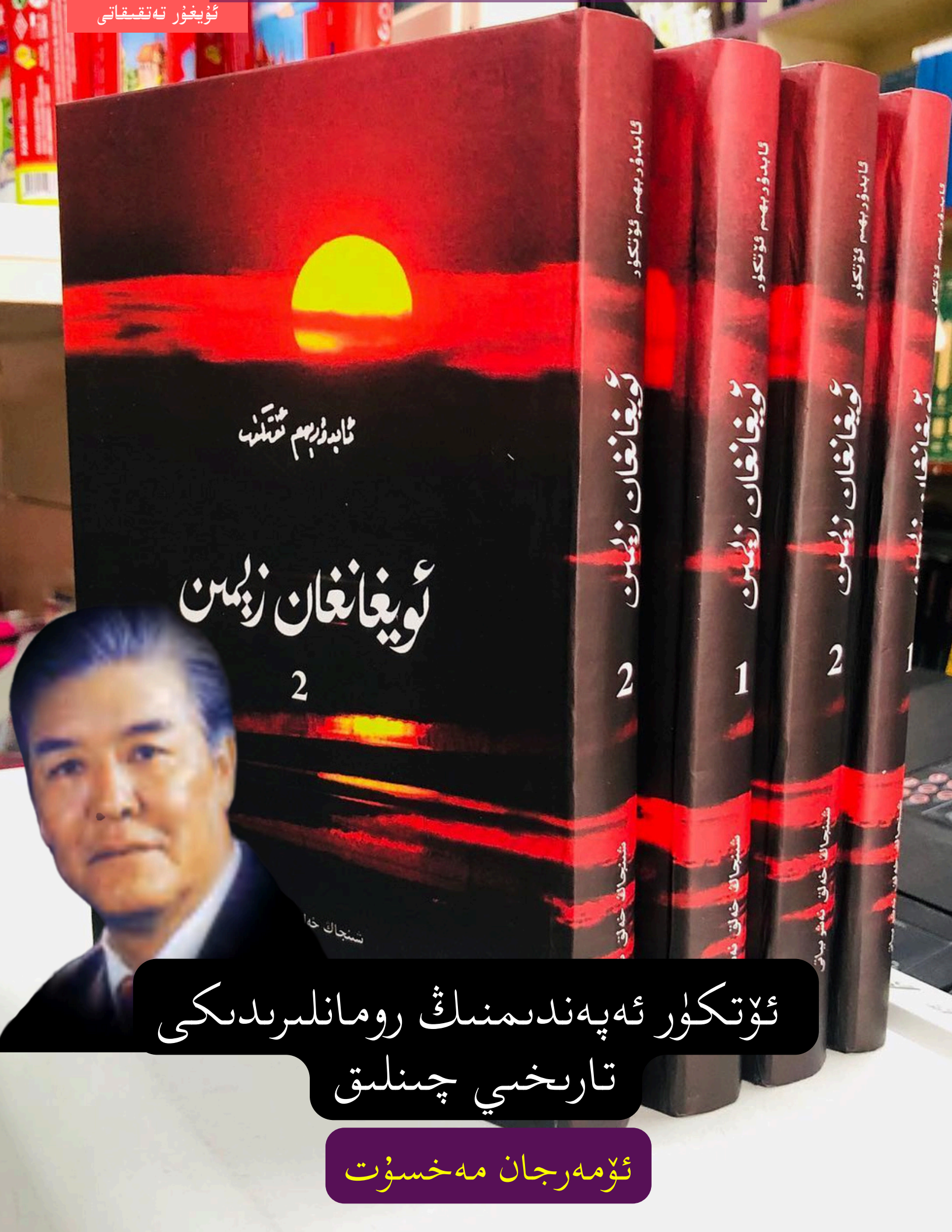

ئۆتكۈر ئەپەندىمنىڭ رومانلىرىدىكى تارىخىي چىنلىق

ئۆمەرجان مەخسۇت

ئۆتكۈر ئەپەندىمنىڭ رومانلىرىدىكى تارىخىي چىنلىق

ئۆمەرجان مەخسۇت

ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 80ـيىللىرىنىڭ بېشىدا خىتايدا باشلانغان ئىسلاھات قەدىمىنىڭ شاراپىتىدىن «بۇغداينىڭ باھانىسىدە قارىمۇقمۇ سۇ ئىچىپتۇ» دەپ، بۇ پۈرسەتتە بىر بۆلۈك ئۇيغۇر قەلەمكەشلىرىمىزمۇ جىددىي ھەرىكەتكە كەلدى. شۇ چاغلاردا «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» نىڭ تۇمانلىرى تېخى كۆكۈلدىن تاراپ بولمىغاچقا، ئەدەبىي قەدەمدە نېمە قىلىش كېرەكلىكى توغرىسىدا بىرلىككە كەلگەن پىكىر شەكىللەنمىگەن ئىدى. بىراق شەرقىي تۈركىستاننىڭ بىر قىسىم ۋىلايەتلىرىدە گېزىت-ژۇرناللاردا ھېكايە ۋە شېئىرلار قاتاپ كەتتى. ئۇلۇمچىدىمۇ «ئۇلۇمچى كەچلىك گېزىتى» چىقىرىلدى. ئارقىدىن «كۆڭۈلۈك» دېگەن ژۇرنال نەشر قىلىندى. كېيىن «ئەدەبىي تەرجىمىلەر» دەپ ئۆزگەرتىلدى. بۇ ژۇرنالدا خىتاي تىلىدىكى ئەسەرلەرنىڭ تەرجىمىسى ئاساس قىلىناتتى. «چەتئەل ئەدەبىياتى» دېگەن ژۇرنالمۇ خېلى ئۇزۇن بىر مەزگىل ناھايىتى بازار تاپقان ئىدى. رومانچىلىقتا شۇ يىللاردا قەيۇم تۇردى، تۇردى سامساق ئەسەرلىرى ۋە باشقا بىر نەچچە رومانلار نەشر قىلىنغان بولسىمۇ، بۇ رومانلارنىڭ ئاددىيلىق، مەزمۇنىدىكى جەلپكارلىقنىڭ ئاجىز بولۇشى، ھەتتا يازغۇچىنىڭ روھىي كىشەنىنىڭ تەسىرى قاتارلىق ئامىللار تۈپەيلىدىن بۇ رومانلارنىڭ جەمئىيەتتە قوزغىغان تەسىرى چەكلىك بولدى. ئۇستاز ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندىنىڭ «ئىز» رومانى مانا مۇشۇنداق بۇرۇختۇمچىلىق ئىچىدىن پارلاپ چىقىپ، نىشانىنى يورۇتۇپ، جەمئىيەتتە سىلكىنىش پەيدا قىلدى. بولۇپمۇ قەلەمكەشلەر ئىچىدە قايتا ئويلىنىش پەيدا قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى بىر قانچە ئون يىلدا ئۇيغۇر تارىخىغا، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە ئائىت يازمىلار، چەتئەل تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغان ئەسەرلەر ھەر خىل ژانىرلاردا ئېلان قىلىنىشقا باشلىدى. «شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى» تەھرىر بۆلۈمىدىكىلەرنىڭ ستاتىستىكا قىلىشچە، 2000 ـ يىللارغىچە ئۇيغۇر تارىخى ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە ئائىت رومانلار، تەرجىمە ئەسەرلەر 300 پارچىدىن ئېشىپتۇ. باشقا ماقالەـيازمىلارنى قوشقاندا مىڭدىن ئارتۇق ئىكەن

ئۇستاز ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر «ئىز» ۋە «ئويغانغان زېمىن» دېگەن تارىخىي رومانلىردا تۆمۈر خەلىپە ۋە خوجىنىياز ھاجىم باشچىلىقىدىكى خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى قوزغىلاڭلارنىڭ ئۇيغۇر كۆرەش تارىخىدىكى يېڭى بىر دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيىتىنى ئۇيغۇر خەلقىگە يەتكۈزدى. بۇ قوزغىلاڭلارنىڭ ئەڭ چوڭ ئالاھىدىلىكى قوزغىلاڭ باشچىلىرىدىن تارتىپ ئەسكەرلەرگىچە ئۇيغۇر ئىدى. بۇمۇ ئۇيغۇر يېقىنقى زامان تارىخىدا ئاز ئۇچرىغان خوجاـئىشانلار ياكى يات مىللەتلەرنىڭ كونتروللۇقىسىز ئېلىپ بېرىلغان

ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ ئىنقىلابى بولغان ئىدى. گەرچە بۇ قوزغىلاڭلار پاجىئەلىك مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، خىتاي مۇستەملىكىچىلىرگە قارشى قوراللىق كۈرەشنىڭ ئۇرۇقىنى چاچتى. مەيلى بىرىنچى جۇمھۇرىيەت ئىنقىلابىنى بولسۇن ياكى ئىككىنچى جۇمھۇرىيەت ئىنقىلابىنى بولسۇن بۇ دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ. كىتاپتا يېزىلغان بۇ باش قەھرىمانلار تارىختا ئۆتكەن ئىسمى بار-جىسمى بار ھەقىقىي ئادەملەردۇر. ئۇلار قازانغان زەپەرلەرمۇ، ئۆتكۈزگەن ئەجەللىك خاتالىقلىرىمۇ ھەقىقەت. بۇ ۋەقەلەر تارىخ سۈپىتىدە ئەمەس، تارىخىي رومان شەكلىدە يېزىپ چىقىلدى. ئۇستاز ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر: «ئىز» ناملىق تارىخىي رومانىنىڭ كىرىش سۆزىدە: «ئۇزۇمنىڭ ناتىۋانلىقىغا قارىماي شۇنداق گۈمبەز قوپۇرۇش نىيتىدە بىر قانچە يىللار ئىزدەندىم، ئۆگەندىم، يىغدىم ۋە يېزىشقا كىرىشتىم»، «تاش-توپا ياكى پۈلات-بىتوندىن ئەمەس، ئېقى قەغەز، قارىسى سىيا بىلەن قوپۇرۇلغان گۈمبەزلا، ھەرقانداق بوران-چاپقۇنلارغا بەرداشلىق بېرىپ، ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا قالىدىغان گۈمبەز بولالايتتى» دەيدۇ. بۇ رومانلاردا رېئال ۋەقەلىك ئاساسىي ئۇرۇندا تۇرىدۇ. رومانىنىڭ بەدىئىي قۇرۇلمىسى ئۇچۇن قوشۇلغان بەزى توقۇلما پېرسوناژلار شۇ تارىخىي رومانىنى پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىشقا پاكىت ۋە سەۋەب بولالمايدۇ. تارىخىي رومانلاردا يېزىلغان ھەر قانداق پاكىت، گۇۋاھلىقنى پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىشقا بىزدە ئىسپات بولۇشى كېرەك. پەقەت قانداقتۇر بىرلىرى ئوتتۇرغا قويۇپ قېلىپلىشىپ قالغان نەزەرىيەلەر بىلەنلا ھۆكۈم چىقىرىشقا ئالدىرماسلىق كېرەك.

مېنىڭ ئۆتكۈر ئەپەندىم يازغان تارىخىي رومانلارنى رېئال تارىخقا ئۇيغۇن دېيىش ئاساسىم تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچىدىن: مېنىڭ مومام تۇمۇر خەلىپە قوزغىلىڭىدا بالا ئالاقىچى بولغان ئىكەن. شۇ مەزگىلدە 13-12 ياشلاردىكى قىز ئىكەنتۇق. ئۇ چاغلاردا ئادەملەر ئاساسىي جەھەتتىن ساۋاتسىز بولغاچقا، قوزغىلاڭچىلار بىر-بىرىگە خەۋەر يەتكۈزۈشتە خەۋەر كۈچى ئارقىلىق سۆز يەتكۈزۈشكە تايىنىدىكەن. يىراقراق مەھەللىلەرگە ئاتلىق ئادەم تەيىنلەيدىكەن. يېقىنراق يەرلەرگە كىچىك بالىلارغا گەپ ئۆگىتىپ ئالاقىچىلىككە سالىدىكەن. مومام ناھايىتى ئايىغى چاققان قىز بولسا كېرەك، چوڭلار زوقلىنىپ «جەرەن»گە ئوخشىتارمىشكەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ لەقەم «جەرەن توختىخان» بۇلۇپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرغىچە ھەمرا بولدى. مومام 1978-يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. مەن كىچىكىمدىن مومام بىلەن بىر قورودا بولغاچقا مومامنىڭ «تۇمۇر خەلىپە» ۋە كېيىنكى «خوجىنىياز ھاجىم» توغرۇلۇق سۆزلەپ بەرگەنلىرى ھازىرمۇ ئىسىمدە تۇرىدۇ. ئۆتكۈر ئەپەندىمنىڭ بىزنىڭ جەمەت بىلەنمۇ ئالاقىسى قۇيۇق ئىدى.

ئىككىنچىدىن، ئۆتكۈر ئەپەندىم ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 40-يىللىرىدىلا جامائەتكە تۇنۇلۇشقا باشلىغان شەخسى بۇلۇپ، شۇ يىللاردىلا تۇمۇر خەلىپە ۋە خوجىنىياز ھاجىمدىن ئىبارەت بۇ تارىخىي شەخسلەرگە سىياھ ۋە قەغەز ئارقىلىق «گۈمبەز» تىكلەشنى كۆڭلىگە پۈككەن. ئۇ چاغلاردا ھەر ئىككى قېتىملىق دېھقانلار ئىنقىلاۋىنىڭ ئىشتىراكچىلىرى شاھىدلىرىدىن نۇرغۇنلىرى ھايات ئىدى. مەن چېغىمدا

مۇھىم شەخستىن ئۇچىنى تونۇيمەن. بۇ پېرسوناژلاردىن بىرى، ئۆتكۈر ئەپەندى «ئۇيغانغان زېمىن» تارىخى رومانىدا تىلغا ئالغان ئالتۇن سوپاخۇن دېگەن كىشى بۇلۇپ، رومانىدا ئۇ خوجىنىياز ھاجىممنىڭ مۇھاپىزەتچىلەر ئەترىتىنىڭ باشلىقى دېيىلگەن. بۇ كىشىمۇ خوجىنىياز ھاجىمم تۇتقۇن قىلىنغاندا ئۇنىڭ بىلەن بىللە شېڭ شىسەي تۈرمىسىگە تاشلانغان. ئالتۇن سوپاخۇن مىنىڭ مومام جەرەن توختىخانىنىڭ تۇنجى پەرزەنتى ئىبادەت دېگەن ھامماملىنىڭ ئېرى بولۇپ، ھامام تۇنجى تۇغۇتىدا ۋاپات بۇلۇپ كەتكەنلىكى ئۇچۇن ئارىسىدا بالا بولمىغان ئىكەن. لېكىن بۇ كىشى ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 70-60 يىللىرىدا كېيىنكى ئايالى بىلەن بىر نەچچە قېتىم مومامنى يوقلاپ ئۇرۇمچىگە كېلىپ، مومامنىڭ ئۆيىدە نەچچە كۈنلەپ تۇرۇپ كەتكەنلىكىنى بىلىمەن.

يەنە بىرى ھەمدۇللاھ ئاكا (ھەمدۇل قاۋان). بۇ كىشى خوجىنىياز ھاجىمغا ئەگىشىپ جەڭلەردە شەخسىي قوغدىغۇچىسى بولغان كىشى بۇلۇپ، كۆرۈنىشىدىنلا بەستى ھەيۋەتلىك، سۆزلىرى كەسكىن، ياسالمىلىقى يوق كىشى ئىدى. ئۇ ياش ۋاقتىدا ئىككى قولى بىلەن توپاقنى كۆتۈرگەن كۈچتۈگكۈر كىشى ئىكەن. ئاتامنىڭ ئاكا ئاغىنىسى ئىدى. 80-يىللارنىڭ بېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

ئۇچىنچى كىشى زىياۋۇدۇن. خىتايچە ئىسمى ئەي شى جوڭ (داڭلىق رىياسەتچى مەلىكە زىياۋۇدۇن) نىڭ دادىسى بۇلۇپ، بۇ كىشى خوجىنىياز ھاجىم مۇئاۋىن رەئىس بولغاندا، جاللات شېڭ شىسەي خوجىنىياز ھاجىمغا شەخسىي قوغدىغۇچىلىققا بەلگىلەپ بەرگەن جاسۇس ئىدى. ئەڭ ئېچىنىشلىق يېرى، بۇ نىقابلىق جاسۇس خوجىنىياز ھاجىمنىڭ ئىشەنچىگە ئېرىشىپ، ئۇنىڭغا كۈيئوغۇل بولۇۋالغان ئىدى. بۇ كىشى توغرۇلۇق ئۆتكۈر ئەپەندى مۇنداق يازىدۇ: «ھېلىقى سېپتا كىيىنىپ يۈرىدىغان ياش مەھرەم مېھمانخانا ئالدىدا گويا ھېچقانداق ئىش بولمىغاندەك پەرۋاسىز قاراپ تۇراتتى.» بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان «مېھمانخانا» دەل خوجىنىياز ھاجىمنىڭ تۇرالغۇسى بۇلۇپ، بۇ ھاجىم ۋە ئۇنىڭ قوغدىغۇچىلىرى قولغا ئېلىنغان چاغدىكى ئېچىنىشلىق مەنزىرە ئىدى. مەن بۇ كىشى بىلەن ئۇرۇمچىدىكى «لىتىللىق تۇز ئىشلەپچىقىرىش زاۋۇتى» دا تۆت يىل بىللە ئىشلىگەن ئىدىم. ئەڭ مۇھىمى 15 يىلدىن كېيىن مەلۇم سەۋەبلەر بىلەن بۇ كىشىنىڭ تارىخىدىن خەۋەردار بولۇپ قالدىم. ئىسمىدە قېلىشچە، بۇ كىشى 1995-يىلدىن كېيىن ئۆلدى. بۇلارنى تۇنۇشتۇرۇشتىن مەقسەت، ئۆتكۈر ئەپەندىم ھايات ۋاقتىدا ئۇخشاشلا نۇرغۇن مۇھىم شاھىدلارمۇ ھايات ئىدى دېمەكچىمەن.

ئۇچىنچىدىن، مەن كۆرگەن ئۆتكۈر ئەپەندى ئىنتايىن بىلىملىك، ئەستايىدىل، مەسئۇلىيەتچان، ناھايىتى گۈزەل ئەخلاققا ئىگە، ھۆرمەتلىك كىشى ئىدى. ئۆزىنىڭ تارىخىي رومانلارغا بەرگەن ئىزاھاتىغا ئۆزىنىڭمۇ تۇلۇق ئەمەل قىلىدىغانلىقىغا ئىشەنچىم كامىل. ھەممە يازغۇچىنىڭ بۇنداق ئۆز مەسئۇلىيىتىگە سادىق بۇلۇشى قىيىن. يەڭگىللىك بىلەن يېزىلغان ئەسەرمۇ يەڭگىللىك بىلەن ئەستىن كۆتۈرلۈپ كېتىدۇ.

ھەممىگە ئايان بولغىنىدەك، تارىخ ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ ئۇنتۇلۇشقا باشلايدۇ. تارىخ يۇز بەرگەن ئۇرۇن، ۋاقىت، ۋەقەلىڭ جەريانى قاتناشقۇچىلار، شاھىدلار ئالەمدىن ئۆتۈپ بۇ تارىخ ئەستىن كۆتۈرۈلگەن چاغدىلا تارىخچىلار ئاندىن قولىغا قەلەم ئالىدۇ. بۈگۈنكى كۈندە ئەڭ ئىشەنچلىك دەپ قارالغان «تارىخنامە» لەرنىڭ يېزىلغان ۋاقتىمۇ «تارىخ» يۇز بەرگەن ۋاقىتتىن نەچچە ئون يىلدىن، نەچچە يۇز، ھەتتا مىڭ يىللاردىن كېيىن بولغان.

تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ خاتىرلىنىشى تارىخىي ۋەقە يۇز بەرگەن دەۋردىن قانچىكى يىراقلاشسا، ئۇنىڭغا قوشۇلۇپ قالىدىغان پەرەز، گۇمان، ھەتتا ئويدۇرمىلارمۇ شۇنچە كۆپ بولىدۇ. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندىمۇ، ئۆتكۈر ئەپەندى يازغان تارىخىي رومانلار دەل ۋاقتىدا يېزىلغان ئىشەنچلىك تارىخىي ماتېرىيال بولالايدۇ. تارىخىي شەخسلەرگە باھا بەرگەندە تارىخىي شەخس ياشىغان زامان، ماكان ۋە ئىجتىمائىي مۇھىتنى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇ. ھەر قانداق ئادەمنىڭ دەۋر ئاتا قىلغان خىسلەت، ھېكمەت ياكى ئىللەتلەردىن تامامەن مۇستەسنا بولغان باشقىچە بىر ئادەم بولىشى مۇمكىنچىلىكتىن ئومۇمەن يىراق.

ئۆتكۈر ئەپەندى ھاياتىدا نۇرغۇن ئەگرى-توقاي يوللارنى بېسىپ ئۆتتى. «ئىز»، «ئىلى سۇلىرى» قاتارلىق شېئىرلىرى ئۇچۇن 10 يىل تۇرمىدە ياتتى. ئاتالمىش «مەدەنىيەت ئىنقىلاۋى»دا ئېغىر سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي بېسىم ئاستىدا تارتمىغان خورلۇقلىرى قالمىدى. لېكىن روھى سۇنمىدى. خىتاي ھۆكۈمىتى ئۇنىڭ بىراقلا كۆزدىن يوقىتىش ئۈچۈن ئايىغاقچىلىرى ئارقىلىق ئاتالمىش «تەشكىلات» قۇرۇش تەكلىپلىرىنى بەردى. ئۆيىگە ۋە ياغاچچىلىق ئىشخانىسىغا تەشۋىقات ۋاراقلىرىنى، مەخپىي خەتلەرنى كىرگۈزدى. مەرھۇم ئۇستاز ئۇزۇن يىللىق كۈرەش تەجرىبىسى بار زىيالىي بولغاچقا خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ قىلتاقلىرىغىمۇ دەسسىمىدى. كېيىنكى ئەمەلىيەت بۇنىڭ پۈتۈنلەي خىتاينىڭ ئويۇنى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. خىتاينىڭ سىياسىي ھاۋاسىدا ئازراق ئۆزگىرىش بولغان يىللىرى خىتاي ھۆكۈمىتى ئۆتكۈر ئەپەندىنىڭ ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئىچىدىكى تەسىردىن پايدىلىنىش ئۇچۇن ئۇنىڭغا ھەر خىل ئىلمىي ئاتاقلارنى، سىياسىي ئىمتىيازلارنى ھەدىيە قىلغان ئىدى. خىتاي ھۆكۈمىتى ئۇنى مۇشۇ يول بىلەن «باپلىماقچى» ئىدى. لېكىن بۇ تەجرىبىلىك ئوۋچى ھۆكۈمەتنى «باپلاپ» قويدى. خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ «ئىلتىپات» لىرى مىللەتكە خىزمەت قىلىش ئىرادىسىنى بوشاشتۇرالمىدى. ئۇنىڭ «ئايلىناي»، «توۋا دەپ تۇتتۇم ياقا»، «مەن ئاق بايراق ئەمەس» قاتارلىق شېئىرلىرى خىتاي زۇلمىغا قارشى ئىنتايىن قاپ-يۇرەكلىك بىلەن يېزىلغان شېئىرلار بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ مەرھۇمنى بېشىدا ئېلىپ كۆتۈرۈۋاتقىنىمۇ دەل ئۇنىڭ تەۋرەنمەس ئىرادىسى ۋە ئەل ئۇچۇن تۆككەن ئەجرىدۇر.

ئۆتكۈر ئەپەندىنىڭ «تاش-توپا ياكى پولات-بىتوندىن ئەمەس، ئېقى قەغەز، قارىسى سىيا بىلەن قوپۇرۇلغان گۈمبەزلا ھەرقانداق بوران-چاپقۇنلارغا بەرداشلىق بېرىپ، ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا قالىدىغان گۈمبەز بولالايتتى» دېگەن سۆزىنىڭ چوڭقۇر مەنىسىنى ئويلاپ بىر ئىش ئېسىمگە كېلىپ قالدى.

مەن 1961-1964 كىچە تولۇقسىزنى ئۇرۇمچى «شۆبە ئوتتۇرا مەكتەپ»تە ئۇقۇغان ئىدىم. قىش كۈنلىرى چۈشلۈك دەم ئېلىشتا ئالقانچىلىك ئىككى تاختايغا ئىككى تالدىن سىمنى مۇقىملاشتۇرۇپ ياسۈالغان ياغاچ چانىمىز بىلەن «يەنئەن» يولىدا تېيىلىپ ئويناپتۇق. بىر كۈنى قىزىقچىلىقتا «شىنجاڭ رادىيو ئىستانسىسى» نىڭ ئارقا تەرىپىگىراق كېلىپ قاپتۇق. بىز ئۈچ بالا ئىدۇق. ئارىمىزدىن بىرەيلەن «مۇشۇ يەردە خوجىنىياز دېگەن ئادەمنىڭ گۈمبىزى بار» دېدى. مەن مومامدىن خوجىنىيازھاجى توغرۇلۇق ھېكايىلەرنى ئاڭلىغان بولغاچ، كۆزۈپ باقماقچى بولدۇق. ھاجىمنىڭ گۈمبىزى بار يەر ئىنتايىن ۋەيرانە بۇلۇپ، قەۋرىستانلىقمۇ كىچىككىنە يەردە قالغان ئىدى. (بۇ چاغلاردا ھۆكۈمەت قەبرىلەرنى، گۈلسايي قەبرىستانلىقىنى قانۇنلاشتۇرغان ئىدى.) گۈمبەز ئانچە چوڭمۇ ئەمەس، ھەيۋەتلىكمۇ ئەمەس ئىدى. گۈمبەزنىڭ ئىچىنىڭ دېئامېتىرى بىر غۇلاچچە كېلەتتى. ئېگىزلىكىمۇ ئانچە ئېگىز ئەمەس بولۇپ، شۇ چاغدىكى بويىمىز بىلەن قولىمىزنى كۆتۈرسەك تۇرۇسقا يەتكەن ئىدى. گۈمبەزنىڭ ئىچىگە ھەر خىل توم-ئىنچىكلىكتە يېزىلغان خەتلەر توشۇپ كېتىپتۇ. شېئىرلارمۇ، ھەسرەتلىك جۈملىلەرمۇ، قەبرىنى يوقلاپ كەلگەنلىك ئىسپاتى ئۈچۈن يېزىلغان ئىسىملارمۇ بار ئىدى. مىنىڭ تەبىئىتىم قورقۇنچاقمۇ ياكى ھىسياتچانمۇ خەتلەرنى ئۇقۇغانسېرى خۇددى گۈمبەز ئىچىدە مىڭلارچە كۆز ماڭا قاراپ تۇرغاندەك مېنى سۇر بېسىشقا باشلىدى. ئاستالا سىرتقا چىقىۋالدىم. ئېنىق ۋاقتى ئېسىمدە يوق، 2000 - يىللاردىن كېيىن بۇ يەرگە ئىككى قەۋەتلىك ساقچىخانا سېلىندى. ھاجىمنىڭ قەبرىسى توغرۇلۇق ھەر خىل گەپلەر چىقتى. بۇ گەپلەرنىڭ ئىچىدە بىر ئاز ئەملىيەتكە ئۇيغۇن كۆرگىنىم، خوجىنىياز ھاجىمنىڭ تۇغقانلىرى مىيىتنىڭ سۆڭەكلىرىنى قۇمۇلغا يۆتكەپ كەتكەنمىش. قۇمۇلدا ھاجىمغا مەقبەرە تىكلەنمىگىنىگە قاراپ، ھۆكۈمەت بەلكىم قەبرە قاتۇرماسلىق شەرتى بىلەن يول قويغان بولۇشى مۇمكىن دەپ پەرەز قىلدىم. كېيىنكى ھۆكۈمەت ئۇزى ئېھتىيات قىلىدىغان ئادەملەرنىڭ روھىنىڭ تىرىلىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، مىيىتنىڭ ئىزىنى قالدۇرماسلىق ئۇزاق تارىختىن ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كىلىۋاتقان سىياسى ئۇدۇمدۇر .

تۆمۈر خەلىپە ۋە غوجىنىياز ھاجىمنىڭ تاش-كېسەكتىن قوپۇرۇلغان گۈمبەزلىرىدىن ھېچقانداق ئەسەر قالمىغان بولسىمۇ، ئۇستاز ئابدىرھىم ئۆتكۈرنىڭ قەلىمى بىلەن ئۇلار ئۈچۈن ئېقى قەغەز، قارىسى سىياھ بىلەن گۈمبەز قاتۇرۇلۇپ، ئۇيغۇر تارىخىدىن مەڭگۈلۈك ئورۇن ئالدى. دېمەك ھەر ئادەم «ئېقى قەغەز، قارىسى سىياھ بىلەن يېزىلىدىغان تارىخنى ئۆزى يازىدۇ. كىچىككىنە مەنپەئەت ئۈچۈن بۇلۇڭلاردا تىترەپ ياشىغانلار، يەپ-ئىچىشنىلا تۇرمۇشتىكى بىردىن-بىر خوشاللىق دەيدىغان پۇچەك ئىنسانلارغا ئۆلگەندىن كېيىن ھەر قانچە ھەشەمەتلىك قەبرە قاتۇرۇلغىنى بىلەنمۇ، يىللارنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ ئۇ قەبرە پەقەت ئادەملەر دەسسەپ ئۆتىدىغان تاش-كېسەككە ئايلىنىپ كېتىدۇ، خالاس.

2024-يىلى، يانۋار ئېيىدا يېزىلدى.

ئۆ. ئالماس تەھرىرلىدى

كۆڭۈل ۋە تەن

تَۆۋَ ئاددىي ئۇسۇل ئارقىلىق تەخمۇ ياخشى ئادەتنى قانداق شەكىللەندۈرىمىز

جېيمىس كلىر

تۆت ئاددىي ئۇسۇل ئارقىلىق تېخىمۇ ياخشى ئادەتنى قانداق شەكىللەندۈرىمىز

(بېشى ئالدىنقى سانىدا)

جېيمىس كلىر

(*ئەسكەرتىش: بۇ بۆلەك جېيمىس كلىرنىڭ «قالتىس ئادەتلەر» (Atomic Habitis) ناملىق دۇنياۋى مەشھۇر ئەسىرنىڭ تەرجىمىسىدۇر. «قالتىس ئادەتلەر» ناملىق بۇ كىتاپ ژۇرنىلىمىز تەرىپىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنىۋاتىدۇ. تەرجىمە ۋە نەشرىياتچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارنىڭ بۇ ئەسەرنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىمەن دەپ ئەمگەك تەكرارلىقى سادىر قىلماسلىقىنى ئالاھىدە ئەسكەرتىمىز.)

1898-يىلى پسخولوگ ئېدۋارد سورندىك (Edward Thorndike) ئادەتلەرنىڭ قانداق شەكىللىنىدىغانلىقىنى، ئادەتلەرنىڭ بىزنىڭ ئىش ھەرىكىتىمىزگە يېتەكچىلىك قىلىدىغان مىزانلارنى چۈشىنىشىمىزنى ئاساس بىلەن تەمىنلەيدىغان بىر تەجرىبە ئىشلىگەن. سورندىك ھايۋانلارنىڭ ئىش-ھەرىكەتلىرىنى تەتقىق قىلىش بىلەن شۇغۇللانغانلىقى ئۈچۈن، بۇ جەھەتتە ئىشنى مۇشۇكلەرنىڭ ئىش-ھەرىكەتلىرىنى تەتقىق قىلىشتىن باشلىغان.

سورندىك ھەر بىر مۇشۇكنى بىردىن تېپىشماق سېۋىتىگە سولىغان بولۇپ، ساندۇقلار مۇشۇكلەرنىڭ ساندۇقتىن قېچىپ چىقالىشى ئۈچۈن ساندۇق ئىچىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان يېپىنىڭ تۈگۈنچىكىنى تارتىش، پىشاڭنى بېسىش، ياكى ساندۇقتىكى تەكچىنىڭ ئۈستىگە چىقىش قاتارلىق ھەرىكەتلەردىن بىرنى قىلىش نەتىجىسىدە ساندۇقنىڭ ئىشىكى ئارقىلىق چىقىپ كېتەلەيدىغان قىلىپ لايىھەلەنگەن. مەسىلەن، ساندۇقلاردىن بىرىدە بىر پىشاڭ بولۇپ، ئۇ پىشاڭنى باسقاندا ساندۇقنىڭ يان تەرىپىدىكى ئىشىك ئېچىلاتى-دە، ئىشىك ئېچىلغاندا مۇشۇك ئېتىلىپ چىقىپ مۇشۇك يېمىنىڭ ئالدىغا كېلەتتى.

مۇشۇكلەرنىڭ كۆپىنچىسى ساندۇقا سولانغان ھامان ساندۇقتىن قېچىپ چىقىپ كەتمەكچى بولۇشۇپ، تۇمشۇقى بىلەن ساندۇقنىڭ بۇلۇڭلىرىنى تۇرتەتتى، تىرناقلىرى بىلەن ساندۇقنىڭ ئىشىكلىرىنى تاتىلاپ، ساندۇق ئىچىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان ھەرىكەتچان جىسىملارنى ئۇياق بۇياقتا سۈرەتتى. مۇشۇكلەر ساندۇقتىن قېچىپ چىقىش ئىزدىنىشلىرى بىلەن بولۇپ بىر نەچچە مىنۇت ئۆتكەندىن كېيىن، ساندۇق ئىچىدىكى سېھرىلىك پىشاڭنى بېسىپ سالاتتى-دە، ئىشىك ئېچىلىشى بىلەن ساندۇقتىن قېچىپ چىقىۋالاتتى.

سورندىك ھەر بىر مۇشۇكنىڭ ھەرىكىتىنى كۆپلىگەن سىناقلار ئارقىلىق كۆزەتتى. دەسلىۋىدە مۇشۇكلەر ساندۇق ئىچىدە قالايمىقان يۈگۈردى. بىراق، مۇشۇكلەر توساتتىن پىشاڭغا دەسسەپ قېلىپ، ئىشىك ئېچىلىپ كەتكەندىن باشلاپ، مۇشۇكلەرنىڭ ئۆگىنىش باسقۇچى باشلاندى. بارا-بارا، ھەر بىر

مۇشۇك پىشاڭنى بېسىش ھەرىكىتىنى ساندۇقتىن قېچىپ چىقىش ۋە يېمەكلىككە ئېرىشىش مۇكاپاتى بىلەن مۇناسىۋەتلەندۈرۈشنى ئۆگەندى.

يىگىرمە ئوتتۇز قېتىملىق تەجرىبىدىن كېيىن، مۇشۇكلەر ساندۇقىغا كىرگەن ھامان پىشاڭغا دەسسەش ئارقىلىق ساندۇقتىن قېچىپ چىقىشقا شۇ دەرىجىدە ئادەتلەنمىدىكى، مۇشۇكلەر ساندۇقتىن پەقەت بىر نەچچە سېكونت ئىچىدىلا قېچىپ چىقىپ كېتەلەيدىغان بولدى. سۆزىمىزگە مىسال كۆرسىتىپ ئېيتساق، سورۇندىكى تەجرىبە خاتىرىسىگە مۇنداق خاتىرىلىدى:«12-نومۇرلۇق مۇشۇك ساندۇقتىن قېچىپ چىقىش ھەرىكىتىنى 1-قېتىمدا 160 سېكونتتا، 2-قېتىمدا 90 سېكونتتا، ئۈچىنچى قېتىمدا 15 سېكونتتا تاماملىدى. قالغان قېتىملاردا 28، 20، 30، 22، 11، 15، 20، 12، 10، 14، 10، 8، 8، 5، 10، 8، 6، 6، 7 سېكونتتا تاماملىدى.»

دەسلەپكى ئۈچ قېتىملىق سىناقتا مۇشۇكنىڭ ساندۇقتىن ئوتتۇرىچە قېچىپ چىقىش ۋاقتى 1.5 مىنۇت بولدى. ئاخىرقى ئۈچ قېتىملىق سىناقتا بولسا مۇشۇكنىڭ ساندۇقتىن قېچىپ چىقىش ۋاقتى 6.3 سېكونت بولدى. مۇشۇكلەر قېچىپ چىقىش مەشىقى جەريانىدا بارغانچە ئاز خاتالىق ئۆتكۈزىدىغان ھالەتكە كېلىپ، ھەرىكەتلىرى بارغانچە تېزلىشىپ، بارغانچە ئاپتوماتىكلاشتى. مۇشۇكلەر ئوخشاش خاتالىقلارنى قايتىلاپ سادىر قىلمىشنىڭ ئەكسىچە، مەسىلىنى ئۈدۈللا ھەل قىلالايدىغان ھالغا كېلەلىدى.

سىرۇنىدىكى بۇ تەجرىبىگە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، ئۆگىنىشتىكى جەريانىنى مۇنداق تەسۋىرلىدى:«كەلتۈرۈپ چىقارغان نەتىجىسى كىشىنى رازى قىلىدىغان ھەرىكەتلەر قايتا-قايتا تەكرارلىنىش ئارقىلىق بارلىققا كېلىدۇ. كەلتۈرۈپ چىقارغان نەتىجىسى كىشىنى بىئارام قىلىدىغان ھەرىكەتلەر تەكرارلىنىشى ئاز بولغانلىقى سەۋەبلىك بارلىققا كېلىدۇ.» سورۇندىكىنىڭ تەتقىقاتلىرى بىزنى ھاياتىمىزدا ئادەتلەرنىڭ قانداق شەكىللىنىدىغانلىقىنى مۇلاھىزە قىلىش ئۈچۈن قالتىس بىر باشلىنىش نۇقتىسى بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئۇنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرى يەنە «ئادەت دېگەن نېمە؟ مېڭىمىز نېمىشقا ئادەت شەكىللەندۈرۈشكە كۈچ سەرپ قىلىدۇ؟» دېگەن بىرلەمچى سوئاللىرىمىزنى جاۋاب بىلەن تەمىنلەيدۇ.

مېڭىڭىز نېمىشقا ئادەت شەكىللەندۈرىدۇ

ئادەت — كۆپ قېتىم تەكرارلانغانلىقى سەۋەبلىك ئاپتوماتىكلىشىپ كەتكەن ھەرىكەتتۇر. ئادەت يېتىلدۈرۈش جەريانى سىناش ۋە خاتالىق سادىر قىلىش بىلەن باشلىنىدۇ. قاچانكى سىز ھاياتىڭىزدا يېڭى بىر ئەھۋالغا دۇچ كەلگىنىڭىزدە، مېڭىڭىزنىڭ (ئۇ جەتەتتە قانداق قىلىش توغرىسىدا) قارار بېرىشى كېرەك بولىدۇ. بۇ ئەھۋالغا قانداق ئىنكاس قايتۇرۇشۇم كېرەك؟ بىر مەسىلىگە تۇنجى قېتىم دۇچ

كەلگىنىڭىزدە ئۇ مەسىلىنى قانداق ھەل قىلىش جەھەتتە كاللىڭىزدا ئېنىق بىر سان بولمايدۇ. بەئەينى سورندىك سىناق قىلغان مۇشۇكلەردەك، قايسى خىل ئۇسۇلنىڭ كارغا كېلىدىغانلىقىنى سىناش ئۈچۈن بىر قاتار چارىلەرنى سىناپ كۆرىسىز.

مانا مۇشۇ جەريانىدا مېڭىڭىزدىكى نېرۋا ھەرىكەت چاستوتىسى يۇقىرى ھالەتتە بولىدۇ. (بۇ جەريانىدا) سىز مەسىلىنى ئىنچىكىلىك بىلەن ئانالىز قىلىپ، قانداق ھەرىكەت قوللىنىش توغرىسىدا ئاڭلىق ئۇيغۇن قارار چىقىرىسىز. تونىلاپ يېڭى ئۇچۇر ئېلىپ، ئۇ ئۇچۇرلارغا مەنە بېرىشكە تىرىشىسىز. (بۇ جەريانىدا) چوڭ مېڭىڭىز ئەڭ ئۇنۇملىك ھەرىكەت لاھىيىسىنى ئۆڭىنىش ئۈچۈن ئاكتىپ ھەرىكەت ھالىتىدە بولىدۇ.

بەزى ھاللاردا، سورىندىكىنىڭ مۇشۇكىنىڭ پىشاڭغا تاسادىپىي دەسسەپ قېلىشى بىلەن ساندۇقتىن قېچىپ چىقىش مەسىلىسى ھەل بولغىنىغا ئوخشاش، مەسىلىنى ھەل قىلىش چارىسىنى ئاڭسىز رەۋىشتە تېپىۋالىسىز. (مەسىلەن، بەزى چاغلاردا) قايغۇلۇق كەيپىياتقا كىرىپ قالىسىز، ئاقىۋەتتە يۇگۇرەشنىڭ سىزدىكى بۇ قايغۇلۇق كەيپىياتنى يوق قىلغانلىقى بايقايسىز. پۈتۈن بىر كۈن ئىشلەپ كاللىڭىز چارچاپ كەتكەن بولىدۇ، ئاقىۋەتتە بىرەر ساغلام تور ئويۇنىنىڭ ھاردۇقىڭىزنى چىقىرىدىغانلىقىنى ئۆڭىنىۋالىسىز. (مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن) توختاۋسىز رەۋىشتە ئىزدىنىسىز، ئىزدىنىسىز، ئىزدىنىسىز، ئاقىۋەتتە، ئىشنىڭ چارىسى ئالدىڭىزدا توككىدە پەيدا بولىدۇ.

(مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن) ئىزدىنىش جەريانىڭىزدا ئويلىمىغان يەردىن سەلبىي نەتىجىگە ئېرىشكىنىڭىزدە، كېيىنكى قېتىمدا ھەل قىلىش چارىڭىزنى ئۆزگەرتىسىز. مېڭىڭىز تېزدىن توغرا ھەل قىلىش چارىسىغا ئېلىپ بارىدىغان بىر قاتار قەدەم باسقۇچلارنى تۇرگە ئايرىپ چىقىشقا باشلايدۇ. (توغرا ھەل قىلىش چارىسىنى تاپقىغا ئۆز-ئۆزىڭىزگە) «ۋوي توختا! مانا بولدىغۇ. قايسى چارە ئارقىلىق بۇ نەتىجىگە ئېرىشتىم؟» دەپ سوئال قويىسىز.

«سىناپ كۆرۈش، مەغلۇپ بولۇش، ئۆگىنىش، باشقا ئۇسۇلدا سىناپ كۆرۈش.» مانا بۇلار بارچە ئىنسانلارنىڭ ھەرىكىتىنىڭ ئاستىدا ياتقان ئىنكاس قايتۇرۇش ئايلىنىشىدۇر. مەشق جەريانىدا، پايدىسى يوق ھەرىكەتلەر بارغانچە ئاجىزلىشىپ، پايدىلىق ھەرىكەتلەر مۇستەھكەملىنىدۇ. ئادەتلەرنىڭ شەكىللىشىنى مانا مۇشۇنداق بولىدۇ.

ئوخشاش بىر مەسىلىگە قايتا-قايتا دۇچ كەلگىنىڭىزدە، مېڭىڭىز ئۆزىڭىز دۇچ كەلگەن ئاشۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش جەريانىنى ئاپتوماتىكلاشتۇرۇشقا باشلايدۇ. سىزنىڭ ئادەتلىرىڭىز — سىز داۋاملىق دۇچ كېلىدىغان مەسىلىلەرنى ۋە بېسىملارنى ھەل قىلىدىغان بىر قاتار ئاپتوماتىك ھەل قىلىش چارىلىرىدىن ئىبارەت. ئادەت تەتقىقاتچىسى جېيسن ھرىھانىڭ ئېيتقىنىدەك:«ئاددىيلاشتۇرۇپ ئېيتساق، ئادەتلەر — ئۆزىمىز بار مۇھىتتا تەكرار كۆرىلىدىغان مەسىلىلەرنى ھەل قىلىدىغان ئاددىي، ئىشەنچلىك چارىلەردۇر.»

ئادەتلەر شەكىللىنىش جەريانىدا مېڭىدىكى (نېرۋىلارنىڭ) ھەرىكەت سەۋىيەسى ئازىيىدۇ. (بىر ئىشقا ئادەتلەنگىنىڭىزدە، ئۇ ئىشنى پۈتكۈزۈشتە) ئىشقا يارايدۇ دەپ قارايدىغان يېپ ئۇچلىرىغىلا ئېسىلىپ، ئۇنىڭدىن باشقا بارچە ئۇسۇل-چارىلەرنى نەزەرگە ئالمايسىز. كەلگۈسىدە ئوخشاش ئەھۋال كۆرۈلگەندە، قايسى ئۇسۇلنى قوللىنىشنى بەك ئېنىق بىلىسىز. ئۇ مەسىلىنى قايسى ئۇسۇلدا بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن مەسىلىنى ھەر قايسى نۇقتىدىن ئانالىز قىلىپ ئولتۇرۇشقا ھېچبىر ھاجىتىڭىز قالمايدۇ. مېڭىڭىز تەجرىبە قىلىش جەريانى ۋە كۆرۈلىدىغان خاتالىقلار ھەققىدە مەشغۇلات قىلىشتىن ئاتلاپ ئۆتۈپ، «بۇ خىل مەسىلىگە ماۋۇ خىل چارە بار» تىپىدىكى بىر ئەقلىي قائىدىنى بەرپا قىلغان بولىدۇ. (ئادەتتىن ئىبارەت بۇ خىل) كاللىغا ئورنىغان يول خەرىتىسىگە شەرت-شارائىتلار توغرا كەلگەن ھەر قانداق پەيتتە (مېڭە ئانالىز قىلىپ يۈرمەيلا ئۈدۈل) ئەگىشىدۇ. (يۇقىرىدا قايغۇلانغان چېغىڭىزدا يۈگۈرسىڭىز قايغۇڭىزنىڭ يوقاپ كەتكەنلىكىنى بايقىغىنىڭىزنى، پۈتۈن كۈن ئىشلەپ ھېرىپ كەتكىنىڭىزدە ئېلكترونلۇق ئويۇن ئويناسىڭىز ھاردۇقىڭىز چىقىپ راھەتلەپ قاغلىنىڭىزنى بايقىغىنىڭىزنى ئېيتقان ئىدۇق.) ئاقىۋەتتە، (ئادەتنىڭ كۈچى سەۋەبلىك) ناۋادا ئىشلاردىن بېسىم ھېس قىلىسىڭىز تەبئىي رەۋىشتىلا يۈگۈرۈش ئىنتىلىشىدە بولىسىز. ئىشتىن چۈشۈپ ئۆيگە كىرگەن ھامان، ئېلترونلۇق ئويۇنچۇق كونترول تۇتقۇچىنى قولىڭىزغا ئالىسىز. ئىلگىرى (مۇئەييەن مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش ئادىتىنى شەكىللەندۈرمىگەن چاغلىرىڭىزدا) ئانالىز تەلەپ قىلىنىدىغان تاللاشلارنى (ئادەت شەكىللەندۈرگەندىن كېيىن ئانالىز قىلىش باسقۇچىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ) ئاپتوماتىكلا ئىجرا قىلىسىز. مانا شۇنداق قىلىپ، يېڭى بىر ئادەتنى شەكىللەندۈرىسىز.

ئادەتلەر — تەجرىبىلەر ئارقىلىق ئۆگىنىلگەن ئەقلىي قىسقا يوللاردۇر. باشقىچە ئېيتقاندا، ئادەت دېگەن ئۆتمۈشتىكى بىر مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئىلگىرى ئۆزىڭىز قوللانغان قەدەم-باسقۇچلارنىڭ خاتىرىسىدۇر. شەرت-شارائىتلار ئۈدۈل كەلگەنلىكى ھەر قانداق پەيتتە، سىز ئاشۇ خاتىرىڭىزنى ئوخشاش ئىشنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئىشلىتىسىز. مېڭىنىڭ ئۆتمۈشنى خاتىرىلەشتىكى ئانا سەۋەبى — كەلگۈسىدە نېمىنىڭ ئىشقا يارايدىغانلىقىنى ئالدىن دەپ بېرىش ئۈچۈندۇر.

ئادەت شەكىللەندۈرۈش ئىنتايىن پايدىلىق، چۈنكى ئويغاق ئاڭ (counscious mind) مېڭىنىڭ ئالدى ھويلىسىدۇر. ئويغاق ئېڭىمىز بىر قېتىمدا پەقەت بىرلا مەسىلىگە مەركەزلىشەلەيدۇ. بۇ ۋەجىدىن، مېڭىڭىز دائىما ئويغاق ئېڭىڭىزنى نۆۋەتتىكى ئەڭ مۇھىم مەسىلىگە مەركەزلەشتۈرۈشنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن ئىشلەيدۇ. ئويغاق ئېڭىڭىز پۈرسەت بولسىلا ۋەزىپىلەرنى ئۈيقۇدىكى ئېڭىڭىزنىڭ (nonconscious mind) بىر تەرەپ قىلىشىغا ئىتتىرىپ قويۇشنى ياخشى كۆرىدۇ. مانا بۇ بىر ئادەت شەكىللەندۈرۈلگەندە (مېڭىدە) نېمىلەرنىڭ يۈز بېرىدىغانلىقىنىڭ قىسقا چۈشەندۈرۈلىشىدۇر. ئادەتلەر دىققىتىڭىزنى باشقا ۋەزىپىلەرگە مەركەزلەشتۈرەلىشىڭىز ئۈچۈن ئەقلىي يۈكىڭىزنى (cognitive load) ئازايتىپ، زېھنىي كۈچىڭىزنى (mental capacity) بېسىمدىن ساقلاپ قالىدۇ.

ئادەتلەرنىڭ جانغا ئەسقاتىدىغانلىقىغا قارىماي، بەزى كىشىلەر تېخىچە ئادەتلەرنىڭ پايدىلىرىدىن گۇمانلىنىدۇ. ئۇلار مۇنداق سوئال قويىشىدۇ: «ئادەتلەر ھاياتىمنى مەنىسىزلەشتۈرۈۋېتەرمۇ؟ ئۆزۈمگە ئۆزۈم ھوزۇر ھالالمايدىغان ھايات شەكلىنى زورلاپ تاڭغۇم يوق. ھەممە ئىشتا بىر ئادەت-مىزان بەلگىلۈپلىش، كىشىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ۋە ھاياتتىكى تەبئىيلىكنى يوق قىلىۋېتەرمۇ؟» ئۇنداق بولمايدۇ. بۇ خىل سوئاللار خاتا ھالدىكى قارىشلاشتۇرۇۋۈپلىشقا سەۋەب بولىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ خىل سوئاللىرى سىزنى ئادەت شەكىللەندۈرۈش بىلەن ئەركىنلىككە ئېرىشىشتىن ئىبارەت ئىككى خىل يولدىن بىرىنى تاللىشىمىز كېرەك ئىكەن دېگەن ئويغا كەلتۈرۈپ قويىدۇ. ھەقىقەتتە بولسا، ئادەت شەكىللەندۈرۈش بىلەن ئەركىنلىككە ئېرىشىش بىر-بىرىنى تولۇقلايدىغان ئىككى خىل ئامىل ھېسابلىنىدۇ.

ئادەتلەر ئەركىنلىكنى چەكلىمەيدۇ. ئادەتلەر ئەركىنلىك شەكىللەندۈرىدۇ. ئەمەلىيەت شۇكى، ئادەت شەكىللەندۈرمىگەن كىشىلەر ئەڭ ئاز ئەركىنلىككە ئىگە ئىنسانلاردۇر. سىز ياخشى رەۋىشتىكى ئىقتىساد باشقۇرۇش ئادىتىگە ئىگە بولمىسىڭىز، ئۆمۈرۋايەت چاپىنىڭىز تىزىڭىزدىن ئاشماي ئۆتۈپ كېتىسىز. ياخشى رەۋىشتىكى ساساالامەتلىكنى قوغداش ئادەتلىرىڭىز بولمىسا، دائىملا ئۆزىڭىزنى ھالسىز ھېس قىلىسىز. ياخشى رەۋىشتىكى ئۆگىنىش ئادىتىڭىز بولمىسا، دائىملا ئۆزىڭىزنى زامانىنىڭ تەرەققىيات قەدىمىگە ماسلىشاملىغاندەك ھېس قىلىسىز. ئەگەر سىزنىڭ ئاددىي ۋەزىپىلەرنى پۈتتۈرۈش جەھىتىمۇ — مەسىلەن، بەدەن چېنىقتۇرۇش زالىغا قاچان بارسام بولار، يېزىقچىلىق مەشغۇلاتىمنى نەگە بېرىپ قىلسام بولار؛ ئايلىق توك، سۇ، گاز... چىقىملىرىمنى قاچان تۆلىسەم بولار، دېگەندەك ئىشلارىمۇ — دائىملا زورۇقۇپ يۈرۈپ قارار چىقىرىدىغان ئادىتىڭىز بولسا، ئۇ ھالدا ئەركىنلىك ئۈچۈن بەك ئاز ۋاقتىڭىز قالىدۇ. ھاياتلىقىڭىز ئۈچۈن كېرەكلىك بولغان مۇھىم ئاساسلارنى ئاسانلاشتۇرۇش ئارقىلىقلا، ئاندىن ئەركىن تەپەككۇر ۋە ئىجادچانلىق ئۈچۈن كېرەكلىك بولغان زېھنىي بوشلۇقنى يارىتالايسىز.

قارشى نۇقتىدىن مۇلاھىزە قىلغىنىمىزدا، سىزنىڭ مۇقىم ئادەتلىرىڭىز ۋاقتى-قارايىدا ھەرىكەتكە ئۆتۈپ، ھاياتىڭىزدىكى ئاساسىي مەسىلىلەرنىڭ ھەممىسىنى توغرا رەۋىشتە ھەل قىلغىنىڭىزدا، كاللىڭىز تەبئىي رەۋىشتە يېڭى خىرسلارغا تاقابىل تۇرۇشقا، شۇنداقلا كۆز ئالدىڭىزدىكى مەسىلىنى ھەل قىلىشنىڭ چارىسىنى تېپىپ چىقىشقا مەركەزلىشەلەيدۇ. ھازىر شەكىللەندۈرگەن (ياخشى) ئادەتلىرىڭىز كەلگۈسىدە قىلىشنىڭ ئارزۇلىغان ئىشلارنى قىلالىشىڭىزنى ئاساس بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئادەتلەرنىڭ قانداق ئىشلەيدىغانلىقى ھەققىدىكى پىرىنسىپ

ئادەت شەكىللەندۈرۈش باسقۇچلىرىنى «ئىشارەت، ئىستەك، ئىنكاس ۋە مۇكاپات»تىن ئىبارەت تۆت ئاددىي باسقۇچقا بۆلۈشكە بولىدۇ. ئادەت شەكىللەندۈرۈش باسقۇچلىرىنى بۇ شەكىلدە بۆلۈپلىشىمىز ئادەتنىڭ نېمىلىكىنى، ئۇنىڭ قانداق ئىشلەيدىغانلىقىنى، شۇنداقلا ئادەتنى قانداق كۈچلەندۈرگىلى بولىدىغانلىقىنى ئاڭقىرىۋېلىشىمىزغا ياردەم بېرىدۇ.

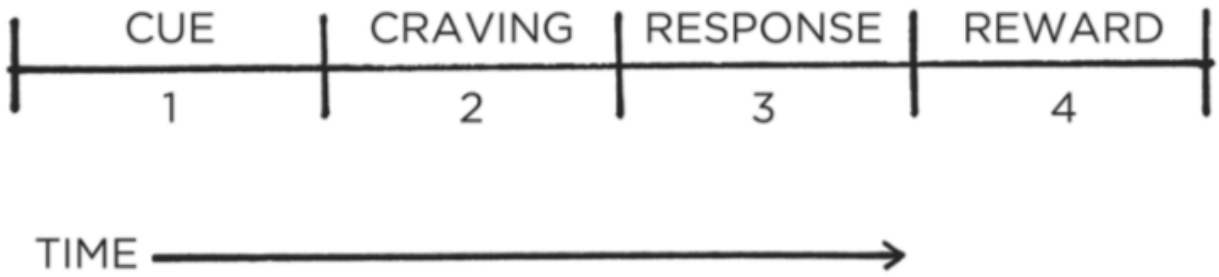

5-رەسىم: بارچە ئادەتلەرنىڭ شەكىللىنىشى «ئىشارەت، ئىستەك، ئىنكاس ۋە مۇكاپات»تىن ئىبارەت تۆت جەريانىنى بېسىپ ئۆتىدۇ

مانا بۇ تۆت باسقۇچ ھەر قانداق ئادەتنىڭ ئاساسىي ئومۇرتقىسى ھېسابلىنىدۇ. مېڭىز ھەر قېتىم مۇشۇ باسقۇچلارنى بېسىپ ئۆتىدۇ.

ئادەت شەكىللەندۈرۈشنىڭ بىرىنچى باسقۇچى: ئىشارەت. ئىشارەت بىر ئادەتنى باشلاش ئۈچۈن مېڭىزنى غىدىقلايدۇ. ئىشارەت — مۇكاپاتتىن ئالدىن خەۋەر بېرىدىغان بىر مىقدار ئۇچۇردىن ئىبارەت. ئۇزاق قەدىمكى دەۋرلەردە ياشىغان ئاتا-بوۋىلىرىمىز يېمەك-ئىچمەك، سۇ ۋە جىنسىي ئېھتىياج تاتارلىق بىرلەمچى مۇكاپاتلارنىڭ ئورنىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان ئىشارەتلەرگە دىققەت نەزىرىنى بەرگەن. كۈنىمىزدە بولسا ۋاقتىمىزنىڭ كۆپ قىسمىنى پۇل ياكى شان-شۆھرەت، كۈچ ۋە مەنسەپ-مەرتىۋە، ماختاش ۋە تەقدىرلەش، مۇھەببەت ۋە دوستلۇق، ياكى بىرەر ھېسسىي رازىمەنلىك دېگەندەك ئىككىلەمچى مۇكاپاتلارنىڭ ئىشارەتلەرنى ئۆگىنىش بىلەن ئۆتكۈزۈۋاتىمىز. (ئەلۋەتتە، بۇ خىل قوغلىشىشلىرىمىز ۋاستىلىك ھالدا بىزنىڭ مەۋجۇتلۇق ۋە ئىشلەپچىقىرىش پۈرسەتلىرىمىزنىڭ يۈكسىلىشىگە تۈرتكە بولىدۇ.)

مېڭىز مۇكاپاتنىڭ يېرىگە ئالاقىدار يېپ ئۇچلىرىنى تېپىش ئۈچۈن ئىچكى ۋە تاشقى مۇھىتىڭىزغا ئالاقىدار ئۇچۇرلارنى توختىماستىن ئانالىز قىلىدۇ. چۈنكى، ئىشارەت بىر مۇكاپاتقا يېقىن ھالدا ئىكەنلىكىمىز توغرىسىدىكى تۈنجى كۆرسەتكۈچتۇر. ئىشارەت تەبئىي رەۋىشتە ئىستەكنى ئويغىتىدۇ.

ئادەت شەكىللەندۈرۈشنىڭ ئىككىنچى باسقۇچى: ئىستەك. ئىستەك ھەر قانداق ئادەتنىڭ ئارقىسىدىكى ئىلھاملاندۇرغۇچى كۈچتۇر. مەلۇم دەرىجىدىكى ئىلھاملاندۇرغۇچى كۈچ ياكى ئارزۇ بولمىغاندا — بىر ئۆزگىرىشكە نىسبەتەن ئىستىكىمىز بولمىغاندا — ھەرىكەتكە ئۆتۈش سەۋەبىمىز بولمايدۇ. سىزنىڭ ئىستىكىڭىز بولغان ئىش ياكى نەرسە ئادەتنىڭ ئۆزى ئەمەس، بەلكى ئۇ ئېلىپ كەلگەن ھالەت ئۆزگىرىشىدۇر. ئەسلىدە بەگگى تاماكا چېكىشنىڭ ئۆزىگە ئىستىكى بولمايدۇ، ھالبۇكى تاماكا

چەككەندىكى ئاتالمىش راھەتلىنىش تۈيغۇسىغا ئىستىكى بولىدۇ. سىزنى ھەربىرىكەتكە ئۆتكۈزىدىغىنى چىش چوتكىلاشنىڭ ئۆزى ئەمەس، ھالبۇكى پاكىز ئېغىز بوشلۇقى سىزگە ئېلىپ كېلىدىغان خۇش تۈيغۇ سىزدە چىش چوتكىلاش ئىستىكى پەيدا قىلىدۇ. تېلۇۋزۇرنى ئېچىش سەۋەبىڭىز پەقەتلا كۆڭۈل ئېچىش ئىستىكىڭىز سەۋەبلىكتۇر. (سىزنى تېلۇۋزۇرغا باغلىغان نەرسە ھەرگىز تېلۇۋزۇرنىڭ ئۆزى ئەمەس.) سىزدىكى ھەر بىر ئىستەك ئۆزىڭىزدىكى ئېچىكى ھالىتىڭىزنى ئۆزگەرتىش تۈيغۇسى بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر. بۇ بىر مۇھىم مەسىلە بولۇپ، ئالدىمىزدىكى باپلاردا بۇ ھەقتە تەپسىلىي توختىلىمىز.

ئىستەك ھەر خىل كىشىدە ھەر خىل شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ. نەزىرىيىۋىي نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ھەر قانداق بىر ئۇچۇر بىر ئىستەكنى قوزغىتالايدۇ. ئەمما، ئەمەلىيەتتە، ھەممىلا كىشى ئوخشاش بىر خىللا ئىشارەت سەۋەبلىك ئىلھاملىنىۋەرمەيدۇ. بىر قىمارۋازغا نىسبەتەن، قىمار ماشىنىسى چىقىرىدىغان ئاۋاز ئۇنىڭ قىمار ئويناش ئىستىكىنى مىسلىسىز دەرىجىدە قوزغىتۇېتىدىغان بىر قوزغاتقۇچى بولالىشى مۇمكىن. لېكىن، كەمدىن كەم قىمار ئويناىدىغان كىشىگە نىسبەتەن قىمار مەيدانىدىكى جىرىڭشش ۋە شاراقشى ئاۋازلىرى پەقەت قىمار ماشىنا ئۇسكىنىلىرىنىڭ ئارىسىدىن كېلىۋاتقان شاۋقۇن-سۇرەندىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئىشارەتلەر تاكى بىرەر مەنىگە ۋەكىللىك قىلمىغۇچە ھېچقانداق مەنىگە ئىگە بولمايدۇ. كۆزەتكۈچىنىڭ خىياللىرى ۋە ھېس-تۈيغۇلىرى ئىشارەتنى ئىستەككە ئايلاندۇرغۇچى ئامىلدۇر.

ئادەت شەكىللەندۈرۈشنىڭ ئۇچىنچى باسقۇچى: ئىنكاس قايتۇرۇش. ئىنكاس قايتۇرۇش سىز ئوتتۇرىغا چىقارغان ھەقىقىي ئادەتتۇر. ئىنكاس پىكر ياكى ھەرىكەت شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ. ئىنكاسنىڭ شەكىللىنىش شەكىللەنمەسلىكى قانچىلىك رىغبەتكە ئىگە بولغىنىڭىزغا، شۇنداقلا قوللىنىشىڭىز كېرەك بولغان ھەرىكەتنىڭ قىينىلىق دەرىجىسىگە باغلىق. ناۋادا مۇئەييەن بىر ئىشقا كېتىدىغان كۈچ سىز ئالدىن پەرەز قىلىنغان بەدەن كۈچى ياكى زېھنىي كۈچتىن تېخىمۇ ئۇستۇن بولغان كۈچنى تەلەپ قىلسا، ئۇ ھالدا سىز ئۇ ئىشنى قىلمايسىز. سىز قايتۇرىدىغان ئىنكاس يەنە سىزنىڭ ئىقتىدارىڭىزغىمۇ باغلىق. بۇ قارىماققا ئاددىي گەپتەك بىلىنىشىدۇ، لېكىن بىر ئادەت پەقەتلا سىز ئۇنى ئوتتۇرىغا چىقىرىشقا قادىر بولالىغىنىڭىزدىلا ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. سىز ۋاسكېتبول چەمبىرىكىگىچە سەكرەپ چىقىپ ۋاسكېتبولنى چەمبىرەككە بېسىم بىلەن سولاشنى ئارزۇلىسىڭىز، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئېگىزگە سەكرەش ئىقتىدارىڭىز يۇقىرى بولمىسا، ئۇ ھالدا سىزنىڭ بۇ جەھەتتە تەلىيىڭىز يوق دېگەن گەپ.

ئاقىۋەتتە، ئىنكاس قايتۇرۇش مۇكاپاتنى ئېلىپ كېلىدۇ. مۇكاپاتلار ھەر بىر ئادەتنىڭ ئاخىرقى نىشانىدۇر. ئىشارەت مۇكاپاتنى پەرق ئېتىش دېمەكتۇر. ئىستەك مۇكاپاتنى ئارزۇلاش دېمەكتۇر. ئىنكاس قايتۇرۇش بولسا مۇكاپاتقا ئېرىشىشتۇر. مۇكاپاتلار ئىكى نىشان ئۈچۈن خىزمەت قىلغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنى قوغلىشىمىز: (1) بىزنى رازى قىلىدۇ (2) بىزگە ئۆگىتىدۇ.

مۇكاپاتلارنىڭ بىرىنچى مەقسىتى سىزنىڭ ئىستىكىڭىزنى قانداقلاشتۇر. شۇنداق، مۇكاپاتلار ئۆز ئالدىغا پايدا ئېلىپ كېلىدۇ. يېمەكلىك ۋە سۇ سىزنى ھايات قېلىشىڭىز ئۈچۈن ئېھتىياجىڭىز بولغان

ئېنىرگىيە بىلەن تەمىنلەيدۇ. ھوقۇقىگىزنىڭ ئۆسۈشى سىزگە تېخىمۇ كۆپ پۇل ۋە ھۆرمەت ئېلىپ كېلىدۇ. بەدەن شەكلىگىزنى- ئەسلى (دىكى- ساغلام) ھالىتىدە ساقلاپ قېلىش تەن سالامەتلىكىگىزنى- شۇنداقلا قارشى جىنىس بىلەن مۇۋاپىقەتلىك يېقىنلىشىشىگىزنى ياخشىلايدۇ. بىراق مۇكاپاتنىڭ تېخىمۇ تېز ئېلىپ كېلىدىغان مەنپەئەتى — يەپ-ئىچىش، مەنسەپ-مەرتىۋىگە ئىگە بولۇش ياكى مۇئەييەنلەشتۈرۈلۈشكە ئېرىشىش ئىستىكىگىزنى قاندۇرۇشتىن ئىبارەت. مۇكاپاتلار ئەڭ كەمىدە مەلۇم بىر پەيت ئىچىدىكى رازىمەنلىك ۋە ئىستەكنىڭ قاندۇرۇلۇشىنى رويابقا چىقىرىدۇ.

ئىككىنچىدىن، مۇكاپاتلار بىزگە قايسى ھەرىكەتلەرنىڭ كەلگۈسىدە ئەسلىنىشكە ئەرزىيدىغانلىقىنى ئۆگىتىدۇ. سىزنىڭ مېڭىگىز مۇكاپات ئىزدەش ئەسۋابىدۇر. سىز ھاياتىگىزنى داۋاملاشتۇرغىنىگىزدا سىزنىڭ تۈيغۇلىرىگىزغا ئالاقىدار نېرۋا سىستېمىگىز قايسى ھەرىكەتلەرنىڭ سىزنىڭ تەلىپىگىزنى قاندۇرالايدىغانلىقىنى ۋە سىزگە ھوزۇر ئېلىپ كېلەلەيدىغانلىقىنى توختاۋسىز رەۋىشتە كۆزىتىپ تۇرىدۇ. ھوزۇر ھېسلىرى ۋە ئۇمىدسىزلىك تۈيغۇلىرى مېڭىگىزنىڭ كېرەكسىز كېلىدىغان ھەرىكەتلەرنى كېرەكسىز كەلمەيدىغان ھەرىكەتلەردىن ئايرىۋېلىشىگىزغا يارەمچى بولىدىغان ئىنكاس سىستېمىگىزنىڭ بىر پارچىسى ھېسابلىنىدۇ. مۇكاپاتلار ئىنكاس بىلدۈرۈش چەمبىرىكىنى ئېتىپ تاشلايدۇ، شۇنداقلا ئادەت چەمبىرىكىنى تاماملايدۇ.

ئەگەر بىر قىلمىش يۇقىرىقى تۆت باسقۇچلۇق ئادەت شەكىللەندۈرۈش باسقۇچلىرىنىڭ قايسى بىرىدە يېتەرسىز بولسا، ھەرگىزمۇ ئادەتكە ئايلىنالمايدۇ. (مەلۇم بىر مەسىلە ھەققىدىكى) ئىشارەتنى يوق قىلسىگىز، ئۇ جەھەتتە سىزدە ئەسلا بىرەر ئادەت شەكىللەنمەيدۇ. ئىستەكنى ئازايتسىگىز ھەرىكەتكە ئۆتۈشكە بولغان يېتەرلىك دەرىجىدىكى رىغبىتىگىز بولمايدۇ. قىلمىشنى تەسلەشتۈرۈۋەتسىگىز ئۇ قىلمىشنى رويابقا چىقىرىشقا قادىر بولالمايسىز. ئەگەر مۇكاپات سىزنىڭ ئارزۇيىگىزنى قاندۇرالمىسا، ئۇ ھالدا سىزدە ئۇ ئىشنى كەلگۈسىدە قايتا قىلىشقا ھېچقانداق سەۋەب قالمايدۇ. تۇنجى ئۇچ قەدەم رويابقا چىقماي تۇرۇپ ئادەت ئوتتۇرىغا چىقمايدۇ. تۆت قەدەمنىڭ ھەممىسى بېسىلمىغان تەقدىردە، بىر قىلمىش قايتىلانمايدۇ.

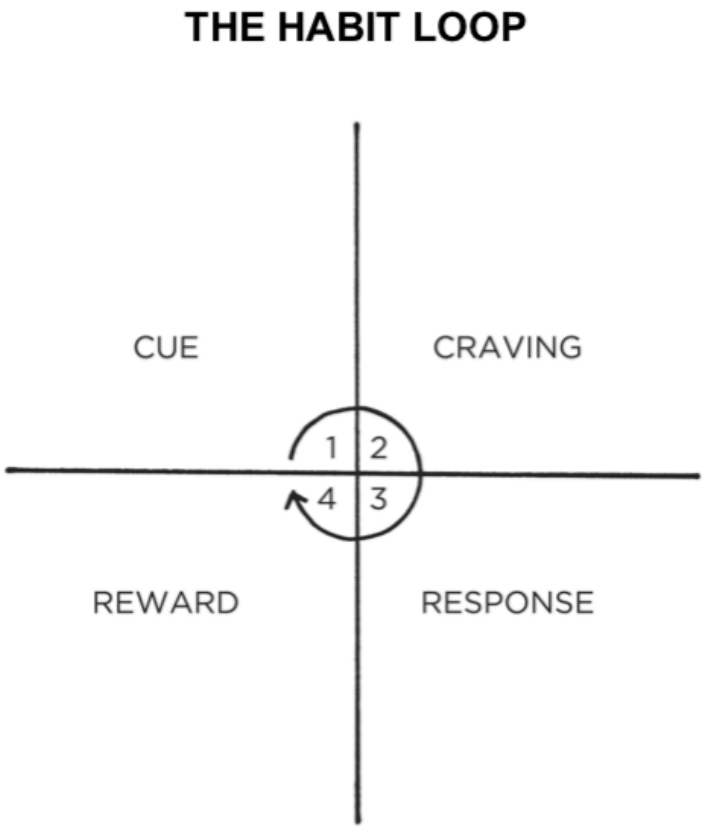

ئالتىنچى رەسىم: ئىنكاس قايتۇرۇش دەۋرىيلىكى ئادەتنىڭ تۆت باسقۇچىنى ئەڭ ياخشى تەسۋىرلەپ بېرەلەيدۇ. ئادەتنىڭ تۆت باسقۇچى چەكسىز دەۋرىيلىك شەكىللەندۈرىدۇ، سىز ھاياتلا بولسىڭىز بۇ باسقۇچلار بىر دەقىقىمۇ توختاپ قالمايدۇ. بۇ «ئادەت دەۋرىيلىكى» مۇھىتنى توختىماي قېدىرىپ تۇرىدۇ، كېيىنكى قەدەمدە نېمە ئىش يۈز بېرىدىغانلىقىنى ئالدىن پەرەز قىلىدۇ، ئوخشىمىغان ئىنكاسلارنى سىناپ باقىدۇ، شۇنداقلا چىققان نەتىجىدىن ساۋاق ئالىدۇ.

يېغىنچاقلاپ ئېيتساق، ئىشارەت ئىستەكنى قوزغىتىدۇ، ئىستەك قايتۇرما ئىنكاسنى ھەرىكەتكە كەلتۈرىدۇ، قايتۇرما ئىنكاس مۇكاپاتنى قولغا كەلتۈرىدۇ، مۇكاپات ئىستەكنى قاندۇرىدۇ، ئاقىۋەتتە، ئىشارەت بىلەن مۇناسىۋەتلەشتۈرۈلىدۇ. بۇ تۆت باسقۇچ بىرلەشكەندە ئاقىۋەتتە ئاپتوماتىك ئادەتلەرگە ئىگە بولۇشىڭىزنى رويابقا چىقىرىدىغان «ئىشارەت، ئىستەك، ئىنكاس، مۇكاپات، ئىشارەت ئىستەك، ئىنكاس، مۇكاپات» شەكلىدىكى نېرۋا خاراكتېرلىك قايتۇرما ئىنكاس دەۋرىيلىكى شەكىللەندۈرىدۇ. بۇ چەمبەر «ئادەت دەۋرىيلىكى» دېيىلىدۇ.

بۇ تۆت جەريان ئاندا-ساندا يۈز بېرىپ قويىدىغان جەريان ئەمەس. ھالبۇكى، بۇ تۆت جەريان سىز ھايات ياشاۋاتقانلىكى ھەر بىر دەقىقىدە — مۇشۇ پەيتنىڭ ئۆزىدىمۇ ھەم — ئاكتىپ ھالەتتە ئىشلەپ

تۇرۇۋاتقان چەكسىز قايتۇرما ئىنكاس چەمبىرىكىدۇر. مېڭە توختاۋسىز رەۋىشتە ئەتراپىنى كۆزىتىپ تۇرىدۇ، كېيىنكى قەدەمدە نېمە ئىش يۈز بېرىدىغانلىقىدىن ئالدىن مەلۇمات بېرىپ تۇرىدۇ، مەسىلەرگە ئىلگىرىكىگە ئوخشىمىغان ئىنكاسلارنى قايتۇرۇش هالىتىدە، شۇنداقلا نەتىجىدىن ساۋاق چىقىرىش هالىتىدە بولىدۇ. تۆت جەريان بىر سىكونت ئىچىدە تاماملىنىدۇ. بىز ئالدىنقى بىر سىكونتقا نىقتالغان هېچبىر نەرسىنى سەزمىگەن هالدا بۇ تۆت باسقۇچنى چەكسىز رەۋىشتە (دەۋرىي هالدا) ئىشلىتىشنى داۋام قىلىمىز.

بۇ تۆت باسقۇچنى «مەسىلە بۆلىكى ۋە هەل قىلىش بۆلىكى»دىن ئىبارەت ئىككى بۆلەككە بۆلۈشكە بولىدۇ. مەسىلە بۆلىكى ئىشارەت ۋە ئىستەكنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلە بۆلىكى بىر ئىشنىڭ ياكى نەرسىنىڭ ئۆزگىرىشى كېرەكلىكىنى تونۇپ يەتكەن ۋاقىتنىڭدا بولىدۇ. هەل قىلىش بۆلىكى قايتۇرما ئىنكاسنى ۋە مۇكاپاتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. هەل قىلىش بۆلىكى هەرىكەتكە ئۆتكىنىڭدە ۋە ئۆزىڭز ئارزۇلىغان ئۆزگىرىشنى هاسىل قىلالىغىنىڭدا بولىدۇ.

بارچە قىلمىشلار بىر مەسىلىنى هەل قىلىش ئارزۇسىنى مەنبە قىلغان بولىدۇ. بەزى چاغدا، بىر نەرسىنىڭ\ ياكى بىر ئىشنىڭ ياخشى ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ يېتىپ، ئۇنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولغىنىڭز مەسىلىنىڭ دەل ئۆزىدۇر. بەزى چاغلاردا ئازابقا دۇچ كەلگىنىڭز ۋە ئۇنىڭدىن قۇتۇلماقچى بولغىنىڭز مەسىلىنىڭ دەل ئۆزىدۇر. قايسى خىل ئەھۋال بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، هەر بىر ئادەتنىڭ مەقسىتى ئۆزىڭز دۇچ كەلگەن مەسىلىلەرنى هەل قىلىشتۇر.

كېيىنكى بەتتىكى جەدۋەلدە بۇلارنىڭ رېئال هاياتتا قانداق كۆرىنىدىغانلىقىغا ئالاقىدار ئۆرنەكلەر مەۋجۇت.

قاراڭغۇ بىر ئۆيگە كىرىپ چىراغ تۇڭمىسىنى باسقىنىڭزنى خىيال قىلىڭ. بۇ ئاددىي ئادەتنى شۇ قەدەر كۆپ تەكرارلايسىزكى، سىزنىڭ چىراغ تۇڭمىسىنى بېسىش هەرىكىتىڭز سىز ئويلاپمۇ يۇرمەستىن ئەمەلىيىتىڭزدە ئىجرا قىلىنىدۇ. بىر سىكونتنىڭ ئوندىن بىرىچىلىك كەلگۈدەك ۋاقىت بۆلىكىدە تۆت باسقۇچنىڭ هەممىسىنى تاماملاپ بولىسىز. هەرىكەتكە ئۆتۈش ئارزۇسى سىز ئويلىنىپ ئولتۇرماستىنلا ئاپتوماتىك يېتىپ كېلىدۇ.

قورامىغىمىزغا يەتكەن چېغىمىزدا، بىزنىڭ هاياتىمىزنى يۇرۇشتۇرۇۋاتقان ئادەتلەرگە كەمدىن كەم نەزەر سالىدىغان بولىمىز. كۆپۈنچىمىز هەر ئەتىگىنى ئايناق بوغۇچىمىزنى هېچقاندىاق قىينىچىلىقسىزلا بوغۇش، توك قازانىنى ئىشلىتىپ بولۇپ، ئۆزىمىزمۇ سەزمىگەن ئاساستا ئۇنىڭ توك سىمىنى ئېلىۋېتىش، ياكى ئىشتىن قايتقىنىمىزغا ئۇچىمىزدىكى كىيىملىرىمىزنى راهەت كىيىملەرگە ئالماشتۇرۇۋېتىش دېگەن ئىشلارنى قىلغاندا ئەسلا ئويلىنىپ ئولتۇرمايلا قىلىۋېرىمىز. ئون نەچچە يىللىق زېهنىي پروگراممىلاش نەتىجىسىدە يۇقىرىقى هەرىكەت شەكىللەرنى ئاپتوماتىك هالدا ئورۇنلايمىز.

مەسىلە بۆلىكى		ھەل قىلىش بۆلىكى	
1. ئىشارەت	2. ئىستەك	3. ئىنكاس	4.مۇكاپات
تېلفونىڭىزغا ئۇچۇر كەلگەنلىكى ئۈچۈن تېلفونىڭىز سايرايدۇ.	ئۇچۇر مەزمۇنىدىن خەۋەردار بولماقچى بولىسىز.	تېلفونىڭىزنى قولىڭىزغا ئېلىپ ئۇچۇرنى ئوقۇيسىز.	ئۇچۇرنى ئوقۇش ئىستىكىڭىزنى قاندۇرىسىز. تېلفونىڭىزنى قولىڭىزغا ئېلىشىڭىز بىلەن تېلفۇنىڭىزنىڭ سايرىشى ئارىسىدا مۇناسىۋەت قۇرۇلدى.
ئۆزىڭىزگە كەلگەن ئېلخەتكە جاۋاپ يېزىۋاتىسىز.	خىزمەت بېسىمىم ئېغىرلىقىنى، خىزمەت ئالدىراشچىلىقى تۇيۇلىدىن ھېرىپ-چارچاپ كېتىۋاتىمەن دەپ ھېس قىلىشقا باشلىدىڭىز. كونترولىنىڭ ئۆز قولىڭىزدا ئىكەنلىكىنى ھېس قىلغۇڭىز كېلىدۇ.	تىرناقلىرىڭىزنى چىشلىدىڭىز.	بېسىمنى ئازايتىش ئارزۇيىڭىزنى قاندۇرىدىڭىز. تىرناق چىشلەش بىلەن ئېلخەتكە جاۋاپ يېزىش ئارىسىدا مۇناسىۋەت قۇرۇلدى.
ئۇيقۇدىن ئويغاندىڭىز.	ئۇيقۇلۇق ھالەتتە ئەمەس، تېتىك ھالەتتە بولۇشنى خالىدىڭىز.	بىر ئىستاكان قەھۋە ئىچتىڭىز.	تېتىك ھالەتتە بولۇش ئىستىكىڭىزنى قاندۇرىدىڭىز. قەھۋە ئىچىش ئويغىنىش بىلەن مۇناسىۋەتلەشتى
ئىشخانىڭىزنىڭ يېنىدىكى كوچىدا كېتىۋاتقىنىڭىزدا قۇيماق بوتكىسىدىن كېلىۋاتقان مەزىلىك قۇيماق پۇرىقى دىمىڭىزغا ئۇرۇلدى.	قۇيماق يېگۈڭىز كەلدى.	قۇيماقتىن بىرنى سېتىۋېلىپ يېدىڭىز.	قۇيماق يېيىش ئىستىكىڭىزنى قاندۇرىدىڭىز. قۇيماق سېتىۋېلىشىڭىز بىلەن ئىشخانىڭىزنىڭ يېنىدىكى كوچىدىن مېڭىشىڭىز ئارىسىدا مۇناسىۋەت قۇرۇلدى.
بىر خىزمەت تۇرىنى ئىشلەۋاتقىنىڭىزدا ئالدىڭىزغا بىر قېينىچىلىق چىقتى.	قېينىچىلىققا دۇچ كەلگىنىڭىزنى ھېس قىلدىڭىز ۋە بۇ جەھەتتىكى بىئارامچىلىقتىن قۇتۇلۇشنى خالىدىڭىز.	تېلفونىڭىزنى قولىڭىزغا ئېلىپ ئاممۇۋي مېدىيالاردا لاغايلاشقا چۈشتىڭىز.	بىئارامچىلىقتىن قۇتۇلۇش ئىستىكىڭىزنى قاندۇرىدىڭىز. ئاممۇۋي مېدىيالاردا لاغايلاش بىلەن خىزمەتتە قېينىچىلىققا دۇچ كېلىش ئارىسىدا مۇناسىۋەت قۇرۇلدى.

بىر قاراڭغۇ ئۆيگە كىردىڭىز.	ئۆينىڭ ئىچىدىكىلەرنى كۆرەلەشنى خالىدىڭىز.	لامپۇچكا تۇگمىسىنى باستىڭىز.	ئۆي ئىچىنى كۆرەلەش ئىستىكىڭىزنى قاندۇردىڭىز. لامپۇچكا تۇگمىسىنى بېسىش بىلەن قاراڭغۇ ئۆي مۇناسىۋەتلەشتى.

قىلمىش ئۆزگىرىشىنىڭ تۆت قائىدىسى

تۆۋەندىكى بۆلۈملەردە ئىشارەت، ئىستەك، ئىنكاس ۋە مۇكاپات جەريانلىرىنىڭ ئومۇمەن بىز قىلغان ھەر ئىشقا قانداق تەسىر كۆرسىتىدىغىنىنى يېنىش-يېنىشلاپ ئۇچرىتىمىز. بىراق، بۇ جەھەتتىكى مەزمۇنلارنى بايان قىلىشتىن ئاۋۋال، بىز بۇ تۆت قەدەم باسقۇچنى ياخشى ئادەتلەرنى بەرپا قىلىپ، ناچار ئادەتلەرنى چۆرۈپ تاشلاشتا ئۆزىمىز ئىشلىتەلەيدىغان قوللىنىشچان قېلىپ ھالىتىگە ئەكىلىۋېلىشىمىز زۆرۈر.

مەن بۇ قېلىپنى «قىلمىش ئۆزگىرىشىنىڭ تۆت قائىدىسى» دەپ ئاتىدىم. بۇ قېلىپ بىزنى ياخشى ئادەتلەرنى يېتىلدۈرۈپ، ناچار ئادەتلەرنى چۆرۈپ تاشلاشتا بىر يۈرۈش ئاددىي قائىدىلەر بىلەن تەمىنلەيدۇ. سىز ھەر بىر قائىدىنى ئىنسانلارنىڭ قىلمىشىنى ئۆزگەرتىدىغان پىشاڭ دەپ قارىسىڭىز بولىدۇ. پىشاڭ توغرا ئورۇندا تۇرسا ياخشى ئادەت يېتىلدۈرۈشتە كۈچەپ يۈرۈش كەتمەيدۇ. پىشاڭ خاتا ئورۇندا تۇرغاندا بولسا، ياخشى ئادەت يېتىلدۈرۈش ئومۇمەن مۇمكىن بولمايدۇ.

ياخشى ئادەتنى قانداق يېتىلدۈرىمىز
بىرىنچى قائىدە — (ئىشارەت): كۆزگە چېلىقتىدىغان قىلىڭ
ئىككىنچى قائىدە — (ئىستەك): جەلپ قىلىدىغان قىلىڭ
ئۈچىنچى قائىدە — (ئىنكاس): ئاسانلاشتۇرۇڭ
تۆتىنچى قائىدە — (مۇكاپات): رازىمەنلىك بېغىشلىيالايدىغان قىلىڭ

ئەمدى بىز يامان ئادەتتىن قانداق قۇتۇلۇشنى ئۆگىنىش ئۈچۈن يۇقارقى قائىدىلەرنى تەتۇرىگە ئىشلىتىمىز

بىرىنچى قائىدە — (ئىشارەت): كۆزگە چېلىقمايدىغان قىلىڭ
ئىككىنچى قائىدە — (ئىستەك): جەلپ قىلمايدىغان قىلىڭ
ئۈچىنچى قائىدە — (ئىنكاس): تەسلەشتۈرۈڭ
تۆتىنچى قائىدە — (مۇكاپات): رازىمەنلىك بېغىشلىيالمايدىغان قىلىڭ

ئەگەر مەن «يۇقىرىقى تۆت قائىدە كىشىنىڭ ھەر قانداق قىلمىشىنى ئۆزگەرتىشتە ئۈزۈل-كېسىل ئىجابىي رول ئوينايدىغان قېلىپ ھېسابلىنىدۇ» دەپ داۋا قىلسام، مەسئۇلىيەتسىزلىك قىلغان بولىمەن. ئەمما، بۇ قېلىپلار بۇ جەھەتتە ئىنتايىن ياخشى ئىجابىي رول ئوينىيالايدۇ، دېيەلەيمەن. ئالدىمىزدىكى مەزمۇنلاردا كۆرىدىغىنىڭىزدىكىدەك، قىلمىش ئۆزگەرتىشتىكى بۇ تۆت قائىدىنى ھەممىلا ساھەلەرگىچە — تەنھەرىكەتتىن سىياسەتكىچە، سەنئەتتىن مېدىتسىناغىچە، كومېدىيەدىن باشقۇرۇشقىچە — ئىشلەتكىلى بولىدۇ. مەيلى قانداق قىيىنچىلىققا دۇچ كەلگىنىڭىزدىن قەتئىينەزەر بۇ تۆت قائىدىنى ئوخشاشلا ئىشلىتەلەيسىز.

قاچانلىكى قىلمىشىڭىزنى ئۆزگەرتمەكچى بولغىنىڭىزدا، ئۆزىڭىزدىن مۇنۇ تۆت ئادىي سوئالنى سورىسىڭىز بولىدۇ:

1. مەن ئۇ ئىشنى قانداق قىلىپ كۆزگە چېلىقىدىغان قىلالايمەن؟
2. مەن ئۇ ئىشنى قانداق قىلىپ جەلپكارلاشتۇرالايمەن؟
3. مەن ئۇنى قانداق قىلىپ ئاسانلاشتۇرالايمەن؟
4. مەن ئۇنى قانداق قىلىپ مېنى رازى قىلىدىغان قىلالايمەن؟

ئەگەر سىز ئۆز ئۆزىڭىزدىن «نېمىشقا قىلىدىغانلىقىمنى ئېيتقان ئىشىمنى قىلمايمەن؟ نېمىشقا ئورۇقلىمايمەن، ياكى نېمىشقا تاماكا تاشلىمايمەن؟ ياكى نېمىشقا پېنسىيە ھاياتىم ئۈچۈن پۇل يىغمايمەن، ياكى نېمىشقا بىر قوشۇمچە خىزمەت بىلەن شۇغۇللانمايمەن؟ ياكى نېمىشقا ئاشۇ ئىشنىڭ مۇھىم ئىكەنلىكىنى ئېيتىمەنيۇ، ئۇ ئىش ئۈچۈن ئەسلا ۋاقىت ئاجرىتالمايمەن» دېگەن سوئاللارنى سورىغان بولسىڭىز، ئۇ ھالدا بۇ سوئاللىرىڭىزنىڭ جاۋابى مۇشۇ تۆت قائىدىدىن تېپىلىدۇ. ياخشى ئادەتلەرنى يېتىلدۈرۈپ، ناچار ئادەتلەرنى چۆرۈپ تاشلاشنىڭ ئاچقۇچى — بۇ ئۇل خاراكتېرلىك قائىدىلەرنى ۋە ئۇ قائىدىلەرنى ئۆزىڭىزگە يارىشا قانداق ئۆزگەرتىشىڭىز كېرەكلىكىڭىزنى بىلەلىشىڭىزگە باغلىق. ئىنساننىڭ تەبىئىتىگە زىت بولغان ھەر قانداق غايە ئەمەلگە ئاشماسلىق بىلەن نەتىجىلىنىدۇ.

سىزنىڭ ئادەتلىرىڭىز ھاياتىڭىزدىكى سىستىما تەرىپىدىن شەكىللەندۈرۈلگەن بولىدۇ. كېيىنكى باسقۇچلاردا، بىز بۇ تۆت قائىدىنى بىرمۇ بىر مۇھاكىمە قىلمىز، شۇنداقلا ياخشى ئادەتلەر تەبئىيلا شەكىللىنىدىغان، ناچار ئادەتلەر كۆزدىن يوقىلىدىغان بىر سىستىما يارىتىشتا بۇ تۆت قائىدىنى قانداق ئىشلىتىشنى ھوزۇرىڭىزغا سۇنىمىز.

باپ خۇلاسىسى

* يېتەرلىك رەۋىشتە تەكرارلانغان بىر قىلمىش ئاپتوماتىكلىشىپ كېتىدۇ.

* ئادەتلەرنىڭ ئاداققى غايىسى — ھاياتىمىزدىكى مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىشقا كېتىدىغان ئېنىرگىيە ۋە تىرىشچانلىقلارنى مۇمكىنقەدەر ئەڭ تۆۋەن چەككە چۈشۈرۈشتىن ئىبارەت.

* ھەر قانداق ئادەت مۇنۇ تۆت باسقۇچنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قايتۇرما ئىنكاس دەۋرىيلىكىگە ئايرىلىدۇ: ئىشارەت، ئىستەك، ئىنكاس ۋە مۇكاپات.

* «قىلمىش ئۆزگىرىشىنىڭ تۆت قائىدىسى» بىزنى ياخشى ئادەتلەرنى يېتىلدۈرۈپ، ناچار ئادەتلەرنى چۆرۈپ تاشلاشتا بىر يۈرۈش ئاددىي قائىدىلەر بىلەن تەمىنلەيدۇ. بۇ تۆت قائىدە مۇنۇلاردىن ئىبارەت: (1) كۆزگە چېلىقىدىغان قىلىڭ (2) جەلىپكار قىلىڭ (3) ئاسانلاشتۇرۇڭ (4) رازىمەنلىك بېغىشلىيالايدىغان قىلىڭ.

(داۋامى كېيىنكى سانىدا)

ئىنگلىزچىدىن ھېكمەتيار ئىبراھىم تەرجىمىسى

خەلقئارا ۋەزىيەت

ئامېرىكا-ئىسرائىلىيە مۇناسىۋىتى ھەققىدە

ئامېرىكا ـ ئىسرائىلىيە مۇناسىۋىتى ھەققىدە

(ئەلجەزىرە قانىلىدىكى سۆھبەت)

جوۋ بايدېن: بىز ئىسرائىل بىلەن بىر سەپتە!

دونالد تىرامپ: مەن ئىسرائىلىيەنى سۆيىمەن! مەن ئىسرائىلىيەنى سۆيىمەن!

باراك ئوباما: ئىسرائىلىيە بىلەن ئارىمىزدىكى رىشتە ئۈزۈلمەستۇر!

بىل كىلىنتون: مەڭگۈلۈك دوستلۇق!

رونالد رېگان: بىزنىڭ (ئىسرائىلىيە بىلەن بولغان) مۇناسىۋىتىمىز ئىنتايىن مۇھىم.

بېنيامىن نېتانىياخۇ: بىز سىلەرمىز، سىلەر بىزدۇرسىلەر!

ئامېرىكا ـ ئىسرائىلىيە مۇناسىۋىتى ئەزەلدىن پەۋقۇلئاددە يېقىن بولسىمۇ، لېكىن يېقىندا بۇ مۇناسىۋەت ئالاھىدە دىققەت قوزغاشقا باشلىدى. خاماس 2023 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ئىسرائىلىيەگە ھۇجۇم قىلغاندىن كېيىن، ئىسرائىلىيە غەززەگە ئۇرۇش ئاچتى.

ئامېرىكا ـ ئىسرائىلىيە مۇناسىۋىتى كۆپ قاتلاملىق بولۇپ، بۇ مۇناسىۋەت كەم دېگەندە 75 يىللىق مۇرەككەپ تارىخقا ئىگە. ھالبۇكى، تۆۋەندىكى تۆت نۇقتا بىزنىڭ بۇ مۇناسىۋەتنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشىنى ۋە ھازىرقى ھالىتىنى چۈشىنىشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ.

بىرىنچىسى، ئامېرىكا ئەڭ دەسلەپىدىن باشلاپلا ئىسرائىلىيەنى قوللاپ كەلگەن. ئىسرائىلىيە 1948 ـ يىلى ئەنگلىيەنىڭ كونترولىلۇقىدىكى پەلەستىن زېمىنىدا ئۆزىنى دۆلەت دەپ ئېلان قىلغان بولۇپ، ئەينى چاغدا 700 مىڭدىن ئارتۇق پەلەستىن خەلقى ئۆز ۋەتىنىدىن قاچقان ياكى يۇرت ـ ماكانلىرىنى تەرك ئېتىشكە مەجبۇرلانغانىدى. ئامېرىكا ئىسرائىلىيەنىڭ مۇستەقىل دۆلەت ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلغان تۇنجى دۆلەت بولۇپ، ئىسرائىلىيە دۆلەت بولۇپ قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلاپ 11 مىنۇتتىن كېيىنلا، ئەينى چاغدىكى ئامېرىكا پرىزىدېنتى ترۇمان ئامېرىكانىڭ ئىسرائىلىيەنى ئېتىراپ قىلىدىغانلىقىنى جاكارلىغان.

يەھۇدىيلار ئۇچۇن دۆلەت قۇرۇش پىكرى شۇنىڭدىن ئىلگىرى نەچچە ئون يىل مابەينىدە ئىزچىل كۆچىيىپ كەلگەنىدى. بۇ 19-ئەسرنىڭ ئاخىرىدا باشلانغان «زىيونىزم» دەپ ئاتىلىدىغان ھەرىكەتنىڭ ئاساسلىق نىشانى ئىدى. زىيونىستلار «يەھۇدي ۋەتىنى» قۇرۇشنى ئەسىرلەردىن بېرى دۇنيا مىقياسىدا ئېزىلىپ كەلگەن يەھۇدىيلارنىڭ بىخەتەرلىكىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىشنىڭ بىردىنبىر چارىسى، دەپ قارايتتى.

ساسىكس ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى ئىسرائىلىيە تەتقىقاتچىسى دېۋىد تال (David Tal) بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «ئامېرىكا زىيونىزم پىكرىنى ئەڭ دەسلىپىدىن باشلاپلا قوللىغان. شۇ ۋەجىدىن ئامېرىكانىڭ ئىسرائىلىيە دۆلىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى تۇنجى بولۇپ ئېتىراپ قىلىشى تولىمۇ نورمال ئىشتۇر.»

«ئوتتۇرا شەرق ئىنستىتۇتى»نىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك تەتقىقاتچىسى خالىد ئېلگىندي (Khaled Elgindy) مۇنداق دەيدۇ: «1930- ۋە 1940-يىللاردا زىيونىزم پروگراممىسىغا بولغان ھېسداشلىق تولىمۇ كۆچلۈك بولدى. يەھۇدي چوڭ قىرغىنچىلىقىدىن كېيىن، بۇنىڭغا (يەھۇدىيلارغا بولغان) تولىمۇ كۆچلۈك ئىچ ئاغرىتىش قوشۇلدى-دە، بۇ غەربنىڭ، بولۇپمۇ ئامېرىكانىڭ يەھۇدي دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشىنى قوللىشىغا شارائىت ھازىرلىدى.»

«كۆنسى مەسئۇلىيەتچان دۆلەت باشقۇرۇش ماھارىتى ئىنستىتۇتى»دىكى (Quincy Institute for Responsible Statecraft) ستېۋېن سايمون (Steven Simon) مۇنداق دەيدۇ: «يەنە بىر ئامىل شۇكى، پىرىزدېنت خارىي تىرۇمان ئەينى چاغدا سايلامغا قاتنىشىش ئالدىدا تۇرۇۋاتقان بولغاچقا، رەقىبلىرىگە قارشى ئۇستۇنلۇككە ئېرىشىدىغان ھەرقانداق پۇرسەتنى قولدىن بېرىشنى خالىمايتتى.»

ھازىر ئامېرىكا بىلەن ئىسرائىلىيە ئورتاق تەكتىلەۋاتقان نەرسىلەردىن بىرى «ئورتاق قىممەت قاراش»تۇر (shared value). گەرچە بۇ «قىممەت قاراش»لارنىڭ زادى نېمىلەر ئىكەنلىكىنى ئېنىق ئېيتىپ بېرىش مۇشكۇل بولسىمۇ، ئەمما نۇرغۇن ئامېرىكالىق سىياسىيونلار ئىسرائىلىيە توغرىسىدا، دونالد تىرامپقا ئوخشاشلا «ئوتتۇرا شەرقتىكى بىردىنبىر دېموكراتىك دۆلەت» دېگەندەك ئىبارىلەرنى قوللىنىشىدۇ.

نۇرغۇن كىشىلەر «ئامېرىكا بىلەن ئىسرائىلىيە دېموكراتىيەنىڭ ئۆرنەكلىرىدۇر» دېگەندەك گەپلەرنى تەنقىدلىشىدۇ. لېكىن، كىشىلەرنىڭ بۇ ھەقتىكى كۆز قاراشلىرىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلار بۇ گەپنى توختىماي بازارغا سېلىشىدۇ.

باراك ئوباما مۇنداق دېگەن: «ئامېرىكا خىلمۇخىللىق بىلەن كۆچلەنگەن، ئېتىقاد بىلەن بايىاشاتلاشقان كۆچمەنلەر دۆلىتىدۇر. كارخانىچىلىق روھى ۋە ئىجادىيلىق بىزنىڭ ئېنېرگىيەمىزدۇر. دېموكراتىك ئالاقە ئۇسۇلى بىزنىڭ ئۇللۇق خۇسۇسىيىتىمىزدۇر. شۇنداقلا، بىز ئىسرائىلىيەدىمۇ مۇشۇ خىل قىممەت قاراشلارنى كۆرمەكتىمىز.»

«ئەلجەزىرە» تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ دۆلەت مۇداپىئەسى ساھەسىدىكى تەھرىرى ئالېكس گاتوپوۋلوس (Alex Gatopoulos) مۇنداق دەيدۇ: «ئۇلار ئۆز ئارىسىدا بىر قاتار ئورتاق قىممەت قاراشلار بار دەپ قارايدىغانىدەك كۆرۈنىدۇ. هالبۇكى، ئامېرىكا ئوتتۇرا شەرقتىكى مۇسۇلمان ئەللىرى بىلەن ئۆزىنىڭ ئارىسىدا بۇنداق ئورتاقلىق بار دەپ قارىمايدۇ. ئۇلار يەنە ئىسرائىلىيەنىڭ ئىستراتېگىيەلىك ئىستىكى ئامېرىكانىڭكى بىلەن زور دەرىجىدە جىپسلىشىدۇ، دەپ قارىشىدۇ. مەنچە، بۇ ئۇلارنى يېقىنلاشتۇرغان ئامىللاردىن بىرى.»

بىلىۋېلىشقا تېگىشلىك ئىككىنچى نۇقتىغا كەلسەك، بۇ خىل «ئورتاق قىممەت قاراش»لاردىن سىرت، ئامېرىكا بىلەن ئىسرائىلىيە ئىستراتېگىيەلىك شېرىكلەردۇر. ئۇنداقتا، بۇ زادى نېمىدىن دېرەك بېرىدۇ؟ تېگى-تەكتىدىن ئېيتقاندا، ھەر ئىككى دۆلەت ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئەتىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان بۇ مۇناسىۋەتتىن بەزى كونكرېت نەپلەرگە ئېرىشىدىغان بولۇپ، بۇ مۇناسىۋەت سوغۇق ئۇرۇشتا باشلانغان. بۇ ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئاياغلاشقاندىن تارتىپ، تاكى 1980-يىللارنىڭ ئاخىرىغىچە داۋاملاشقان مەزگىل بولۇپ، بۇ جەريانىدا ئامېرىكا بىلەن كوممۇنىست سوۋېت ئىتتىپاقى دۇنيانىڭ غوجىئاكىسىلىق ئورنىنى تالىشىپ رىقابەتلەشكەن ھەمدە بۇ خىل رىقابەت ئوتتۇرا شەرقكە، بولۇپمۇ ئىسرائىلىيەنىڭ قوشنىسى مىسىرغا يېيىلغانىدى.

ئەينى چاغدا، مىسىرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بەش ئەرەب دۆلىتى ئەمدىلا قۇرۇلغان ئىسرائىلىيەگە ئۇرۇش قوزغىغان. 1955-يىلى، مىسىرنىڭ رەھبىرى جامال ئابدۇناسىر سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قورال سېتىۋالغان ھەمدە بۇ مەزگۇر رايوندىكى ئىسرائىلىيەگە قارشى ھەربىي تەڭپۇڭلۇقنى ئۆزگەرتىپ، يېڭى بۆلۈنۈشنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچقان.

بۇ ھەقتە، دېيۇند تال مۇنداق دەيدۇ: «ئابدۇناسىر بۇ ئارقىلىق غەرب بىلەن جۇدالاشتى ھەمدە ئوتتۇرا شەرق سوۋېتپەرەس سەپ بىلەن غەربپەرەس سەپتىن ئىبارەت ئىككى سەپكە ئايرىلدى.»

هالبۇكى، ئىسرائىلىيە 1950-يىلىدىن باشلاپ (يەنى مىسىر سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قورال سېتىۋېلىشتىن ئىلگىرى)لا، ئامېرىكادىن قورال سوراپ كېلىۋاتقان ھەمدە ئۆزىنىڭ «ئىسرائىلىيەگە دۈشمەنلىك قىلىدىغان قوشنا ئەرەب ئەللىرىگە قارشى ھەربىي ئۈستۈنلۈكىنى ساقلاش» ئۈچۈن بۇ قوراللارغا موھتاج ئىكەنلىكىنى دەۋا قىلغانىدى. 1962-يىلى، كېنىدىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى ئامېرىكا ئىسرائىلىيەگە قورال بېرىشكە ماقۇل بولغان.

ستېۋېن سايمون مۇنداق دەيدۇ: «كېنىدي كېيىن يېقىن مۇناسىۋەتكە ئايلانغان ھەمدە ئىستراتېگىيەلىك يۈكسەكلىككە كۆتۈرۈلگەن بۇ مۇناسىۋەتكە ئاساس سالغان.»

خالىد ئىلگىنىدىي مۇنداق دەيدۇ: «بۇ خىل مۇناسىۋەت 1967-يىلىدىكى ئۇرۇشتىن كېيىن، شىددەت بىلەن كۆچەيگەن. ئەينى چاغدا، ئىسرائىلىيە ئەرەب قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇمىنى تارمار قىلىپلا قالماستىن، ئىئوردانىيە، سۇرىيە ۋە مىسىرنىڭ بەزى زېمىنلىرىنى بېسىۋالغان.»

دېيىۋىد تال مۇنداق دەيدۇ: «ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، ئىسرائىلىيە ئامېرىكانى بارغانسېرى كۆپ ئىستراتېگىيەلىك مەنپەئەت ۋە ئۇستۇنلۇك بىلەن تەمىنلەشكە باشلىدى.»

ئالېكس گاتوپوۋلوس مۇنداق دەيدۇ: «ئۇلار ئۆز ئالدىغا پەۋقۇلئاددە ئۇنۇملۇك ئىستىخبارات توپلاش ئىقتىدارىغا ئىگە ئىدى، شۇنداقلا ئۇلار بۇ ئىستىخباراتلارنىڭ نۇرغۇنىنى ئامېرىكاغا يوللايتتى.»

ئۇنداقتا، ئىسرائىلىيە ئامېرىكا بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتىن نېمىگە ئېرىشىدۇ؟ ئىسرائىلىيە ئامېرىكادىن ئېرىشىدىغان ئاساسلىق نەپلەردىن بىرى پۇلدۇر. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئامېرىكا ئىسرائىلىيەگە باشقا ھەرقانداق دۆلەتكە قارىغاندا كۆپ پۇل بەرگەن بولۇپ، بۇ پۇللارنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 260 مىليارد دوللارغا يېتىدۇ. شۇنداقلا، يەنە 2008-يىلىغىچە داۋاملاشقان ئىقتىسادىي يارەممۇ بار. لېكىن، ھازىر ئامېرىكا ئىسرائىلىيەگە پەقەت ھەربىي خىراجەت ئۈچۈنلا پۇل بېرىدۇ. پىرىزدېنت ئوباما تەرىپىدىن ئىمزالانغان كېلىشىمنىڭ بىر قىسمى سۈپىتىدە، ئىسرائىلىيە ھەر يىلى ئامېرىكادىن ئۈچ مىليارد 800 مىليون دوللار پۇلغا ئېرىشىدۇ. ئامېرىكا پۇقرالىرىدىن ئېلىنغان باجدىن ئاجرىتىلغان بۇ دوللارلار ئىسرائىلىيەنىڭ دۇنيادىكى ئەڭ كۈچلۈك قوشۇنلاردىن بىرىنى قۇرۇپ چىقىشىغا يارىدەم بەرگەن. بۇ قوشۇن ئامېرىكانىڭ ئەڭ يېڭى كۈرەشچى ئايروپىلانىغا، «تۆمۈر قۇببە» دەپ ئاتىلىدىغان ئىلغار باشقۇرۇلىدىغان بومبىدىن مۇداپىئەلىنىش سىستېمىسىغا ئىگە.

ئىسرائىلىيەگە بېرىلگەن پۇللار توغرىسىدا بىلىشكە تېگىشلىك بىر مۇھىم نۇقتا شۇكى، بۇ پۇللارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئامېرىكادا خەجلىنىشى كېرەك. بۇ ھەقتە، ئالېكس گاتوپوۋلوس مۇنداق دەيدۇ: «ئەمەلىيەتتە، ئامېرىكا ئىسرائىلىيەنىڭ ئامېرىكانىڭ ھەربىي ئەسلىھەلىرىنى سېتىۋېلىشى ئۈچۈن پۇل ئاجرىتىدۇ.»

بۇ خىل ھەربىي يارەمگە ئالاقىدار يەنە بىر نۇقتا شۇكى، ئامېرىكا بۇ ھەقتە ــ مەيلى قوراللارنىڭ قانداق ئىشلىتىلىشى جەھەتتە بولسۇن ياكى ئۇنىڭدىن ئىسرائىلىيەگە بېسىم قىلىش ۋاستىسى سۈپىتىدە پايدىلىنىش جەھەتتە بولسۇن ــ ھېچقانداق شەرت قويمىغان. بۇ ئامېرىكانىڭ بۇ جەھەتتە پەلەستىنگە قاراتقان تۇتۇمىغا ئوخشىمايدۇ.

خالىد ئىلگىنىدىي مۇنداق دەيدۇ: «ئەمەلىيەتتە، ئامېرىكا تەمىنلىگەن ھەربىي ئەسلىھەلەر، تېخنىكا ۋە بايلىق جەھەتلەردە، ئىسرائىلىيەگە مۇتلەق ئەركىنلىك بېرىلگەن. بۇ جەھەتتىكى تەكشۈرۈشلەر ئىنتايىن ئاز ياكى پەقەتلا يوق. نەزەرىيە جەھەتتە، بۇ ھەقتە <لېھىي قانۇنى>غا (The Leahy Law) ئوخشاش قانۇنلار مەۋجۇت بولۇپ، مەزكۇر قانۇندا ئامېرىكانىڭ (چەتئەللەرگە سېتىلغان) ھەربىي

ئەسلىھەلىرى مۇداپىئە ئۇچۇنلا ئىشلىتىلىشى، كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكلىرى ئۇچۇن ئىشلىتىلمەسلىكى كېرەك دېيىلگەن. لېكىن، بىز بۇ بەلگىلىمىلەرنىڭ ئىسرائىلىيەگە تەدبىقلانغانلىقىنى ھېچقاچان كۆرۈپ باقمىدۇق.»

ئۇنداقتا، بۇ خىل «مۇتلەق ئەركىنلىك» تۇتۇمىنى قانداق چۈشىنىشىمىز كېرەك؟

بۇنى قىسمەن دەرىجىدە ئامېرىكانىڭ ئىچكى سىياسىتىنىڭ مەھسۇلى دېيىشكە بولىدۇ. كۆپىنچە ھاللاردا، ئامېرىكادا «ئىسرائىلىيەپەرەس» بولغاندا، سىياسىي جەھەتتە نەپ ئالغىلى بولىدۇ. بۇ نۇقتىنى چۈشىنىش ئۇچۇن، نەزىرىمىزنى ئامېرىكالىقلارنىڭ ئىسرائىلىيە-پەلەستىن مەسىلىسىدىكى تۇتۇمىغا ئاغدۇرساق بولىدۇ. ئامېرىكالىقلارنىڭ ئىسرائىلىيەگە بولغان ھېسداشلىقى ئىزچىل ھالدا پەلەستىنلىكلەرگە بولغان ھېسداشلىقىدىن كۈچلۈك بولۇپ كەلگەن. گەرچە يېقىندا، بۇ ئىككى خىل «ھېسداشلىق»نىڭ ئارىسىدىكى پەرق ئازدۇر-كۆپتۇر كىچىكلىگەن بولسىمۇ، ئىسرائىلىيەگە بولغان مايىللىق يەنىلا كۈچلۈك ئورۇندا تۇرىدۇ.

بۇ ھەقتە، نەزەردە تۇتۇشقا تېگىشلىك ئامىللاردىن يەنە بىرى، ئامېرىكادا زور نىسبەتنى ئىگىلەيدىغان بىر بۆلۈك سايلىغۇچىلاردۇر (constituency). «ئىنجىلچىلار» (evangelical) دېيىلىدىغان بۇ خىرىستىيانلار ئامېرىكا نوپۇسىنىڭ تۆتتىن بىرىنى ئىگىلەيدىغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئىسرائىلىيەپەرەستۇر.

ئامېرىكانىڭ ئىسرائىلىيەگە بولغان سىياسىي قوللىشى جەھەتتىكى يەنە بىر ئامىل «ئامېرىكا-ئىسرائىلىيە ئامىمۇى ئىشلار كومىتېتى»غا (AIPAC) ئوخشاش ئىسرائىلىيەپەرەس لوبىيچىلىق گۇرۇھلىرىنىڭ تەسىرىدۇر. «ئامېرىكا-ئىسرائىلىيە ئامىمۇى ئىشلار كومىتېتى»غا ئوخشاش لوبىيچىلىق گۇرۇھلىرىنىڭ زادى قانچىلىك تەسىرى بارلىقى ھەققىدە ئوخشىمىغان كۆز قاراشلار مەۋجۇت. ئۇلار ھەقىقەتەن ئامېرىكا سىياسىتىنى شەكىللەندۈرەلەمدۇ؟ ياكى ئۇلارنىڭ پەقەت سىياسىيونلارغا ۋە ئاممىغا تونۇشلۇق بولغان سىياسەتلەرنى ئىلگىرى سۈرۈشكىلا كۈچى يېتەمدۇ؟ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئامېرىكا رەھبەرلىرىنىڭ بۇ سالاچىلارنىڭ سۆزلىرىگە قۇلاق سالىدىغانلىقى شەكسىز.

ستىۋېن سايمون مۇنداق دەيدۇ: «ئامېرىكا-ئىسرائىلىيە ئامىمۇى ئىشلار كومىتېتى ئۇزۇندىن بۇيان نامزاتلارنىڭ ئىسرائىلىيەگە قاراتقان تۇتۇمىغا بىنائەن، ئۇلارنى — بولۇپمۇ ئامېرىكا ئاۋام پالاتاسىنىڭ ئەزالىرىنى — مەبلەغ بىلەن تەمىنلەپ كەلدى.»

دېيۇىد تال مۇنداق دەيدۇ: «يەھۇدىي-ئىسرائىلىيە لوبىيچىلىرى بەزى ئاكادېمىكلارنىڭ ئىلگىرى سۈرگىنىدەك، ئامېرىكاغا مۇئەييەن سىياسەتلەرنى تاڭماستىن، ئۆزلىرى ئىسرائىلىيەگە پايدىلىق دەپ قارىغان سىياسەتلەرنى تەۋسىيە قىلىدۇ. ئەگەر (ئۇلار تەۋسىيە قىلغان) بۇ سىياسەتلەردىن ۋۇجۇدقا

چىقىدىغان مەنپەئەت ئامېرىكانىڭ مەنپەئەتىگە ئۇيغۇن بولسا، ئامېرىكا ئاشۇ سىياسەتلەرنى قوبۇل قىلىدۇ.»

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان بىر قاتار ئاممىلار بۇگۈنكى ئامېرىكا-ئىسرائىلىيە مۇناسىۋىتىنى مۇستەھكەم ئاساسقا ئىگە قىلغان بولۇپ، بۇ قەدەر «مۇستەھكەم»لىك ئۆز نۆۋىتىدە يەنە نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ تەنقىدىگە ــ بولۇپمۇ ئىسرائىلىيە پەلەستىنىنىڭ زېمىنلىرىنى ئىشغال قىلىۋالغان ھەمدە كىشىلىك ھوقۇق تەشكىلاتلىرى تەرىپىدىن «ئىرقىي ئايرىمچىلىق» سىياسىتى يۈرگۈزدى دەپ قارالغان ئارقا كۆرۈنۈشتە ــ سەۋەب بولغان.

ئامېرىكا-ئىسرائىلىيە مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى كۆز قاراشلاردىن بىرىگە كۆرە، بۇ مۇناسىۋەت ھەم ئىسرائىلىيەلىكلەرنى، ھەم پەلەستىن خەلقىنى زىيانغا ئۇچراتقان ئاملدۇر.

«ئامېرىكا-ئوتتۇرا شەرق پروجېكتى»نىڭ مۇدىرى دانىيېل لېۋي (Daniel Levy) مۇنداق دەيدۇ: «ئامېرىكا ئىسرائىلىيەنىڭ ئىزچىل جازاغا ئۇچرىماسلىقىنى كاپالەتلەندۈرۈپ كەلدى. ئەگەر ئامېرىكا ئىسرائىلىيەنىڭ ئەۋلادمۇ ئەۋلاد پەلەستىنلىكلەرگە قىلغان زۇلۇملىرىنىڭ خەلقئارادا، قانۇنىي جەھەتتە، ئېمبارگو يۈرگۈزۈلۈش جەھەتتە، ب د ت دا ۋەھاكازا جازاغا ئۇچرىشىغا توسقۇنلۇق قىلمىغان بولسا، ۋەزىيەت بۇگۈنكىدەك ھالغا كېلىپ قالمايتتى. مەن ئامېرىكانىڭ بۇ نۇقتىنى زادى قانچىلىك تونۇپ يەتكەنلىكىگە قىزىقمەن.»

خالىد ئېلگىندىي مۇنداق دەيدۇ: «ئامېرىكا پارلامېنتى ھېلىھەم ئىسرائىلىيەپەرەس تۇتۇمىنى داۋاملاشتۇرۇۋاتقان بولۇپ، ئۇلار ئىسرائىلىيەنى ئاساسەن تەنقىد قىلمايدۇ ھەمدە نۇرغۇن مەسىلىلەردە پەلەستىنگە دۈشمەنلىك قىلىدۇ.»

ھازىر ئامېرىكانىڭ ئىسرائىلىيەگە قاراتقان تۇتۇمى ئىلگىرىكىدىنمۇ كۈچلۈك تەنقىدكە دۇچ كەلمەكتە. ئىسرائىلىيەنىڭ ئەمدىكى قەدەمدە قانداق قىلىدىغانلىقى ئامېرىكانىڭ بۇ ھەقتە قانداق ئىنكاس قايتۇرۇشىغا باغلىق.

ئىنگىلىزچىدىن ئۆتكۈر ئالماس تەرجىمىسى

مەنبە:

https://youtu.be/oQJt8dwvs78?si=1he02l5CPE4uxL4s

ئۆتكەن بىر ئاي ئىچىدىكى ئۇيغۇرلارغا
مۇناسىۋەتلىك مۇھىم ۋەقە - ھادىسىلەر
(2024 -يىلى 1– ئاينىڭ 1 – كۈنىدىن 1 – ئاينىڭ 31 - كۈنىگىچە)

ئايلىق ژەنبىيەت

(2024-يىلى 1-ئاي)

شى جىنپىڭ خىتايدىكى ئىقتىسادىي ئاقساشنى تەن ئالدى

سودا كۆزەتكۈچىسى خەۋەرلەر تورىنىڭ 2-يانۋاردىكى خەۋىرى:

خىتاي رەئىسى شى جىنپىڭ 2024-يىللىق يېڭى يىللىق تەبرىك سۆزىدە 2023-يىلىغا ئالاقىدار بىر قاتار مەسىلىلەرنى تىلغا ئالغان بولۇپ، ئۇ سۆزىدە خىتاينىڭ 2023-يىلى ئىقتىسادىي جەھەتتە كۆپلىگەن خىرسلارغا دۇچ كەلگەنلىكىنى تىلغا ئالغان.

2024-يىلى يېڭى يىلنىڭ بىرىنچى كۈنى يەكشەنبە قىلغان سۆزىدە، شى جىنپىڭ بەزى كارخانىلار ناھايىتى تەس كۈنگە دۇچ كەلگەنلىكىنى، بەزى كىشىلەرنىڭ خىزمەت تېپىش ۋە زۆرۈر ئېھتىياجلىرىنى قامداش جەھەتلەردە قىينىچىلىقلارغا ئۇچرىغانلىقىنى بايان قىلىپ، بۇ ھادىسىلەرنى «تەتۈر شامال» دەپ ئاتىغان.

خەۋەردە كۆرسىتىلىشىچە، ئامېرىكا CNN خەۋەر ئاگېنتلىقىنىڭ بايانى بويىچە ئېيتقاندا، شى جىنپىڭنىڭ بۇ قېتىملىق يېڭى يىللىق تەبرىك سۆزىدە ئىقتىسادىي قىينىچىلىقتىن سۆز ئېچىشى 2013-يىلى بۇ ھەقتە سۆز ئاچقىنىدىن كېيىنكى تۇنجى قېتىملىق بايان ئىكەن.

شى جىنپىڭ سۆزىدە خىتايدىكى ئىقتىسادىي ئاقساشنى تەن ئالغان بولسىمۇ، بايانات‌تىنىڭ كۆپ قىسىمىدا يەنىلا دۆلەتنىڭ قولغان كەلتۈرگەن نەتىجىلىرى ھەققىدە توختىلىپ، جۈڭگونىڭ ئىزچىل تەرەققىي قىلىۋاتقان سانائىتى ۋە دۆلەت ئىچى سىياھەتچىلىك يۈكسىلىشىنىڭ ئەسلىگە كېلىۋاتقانلىقىنى بايان قىلغان.

خەۋەردە كۆرسىتىلىشىچە، خىتاينىڭ 2022-يىلىدىكى ئىقتىسادىي ئېشىشى ئۈچ پىرسەنت بولغان بولۇپ، خىتايدىكى 2022-يىللىق ئىقتىسادىي ئېشىش خىتاينىڭ يېرىم ئەسىرلىك تارىخىدىكى ئەڭ تۆۋەن ئېشىش ئىكەن. بۇنىڭ سەۋەبى، كوۋىد سەۋەبلىك ئوتتۇرىغا چىققان قاتتىق چەكلىمىلەر ۋە 2023-يىلىدىكى ئۆي مۈلۈك كىرزىسى تۈپەيلىدىن ئىكەن.

شى جىنپىڭ سۆزگە چىقىشتىن بىر نەچچە سائەت ئىلگىرى خىتاي خىتايدىكى ئىشلەپچىقارغۇچى كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىرىشى پائالىيەتلىرى توغرىسىدا ئېلان قىلىنغان رەسمىي ئانكېتتا، خىتاي كارخانىلىرىنىڭ ئالدىنقى ئۈچ ئايدىكى ئىشلەپ چىقىرىشىنىڭ ئۈدا ئۈچ ئاي ئىزچىل كېمەيگەنلىكىنى كۆرسىتىلگەن. ئىقتىسادشۇناسلارنىڭ مۇشۇ سەيشەنبە خىتاينىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى توغرىسىدىكى بايانىدا، خىتاينىڭ (كەلگۈسى ئايلاردىكى) ئىقتىسادىي ئېشىشىدا يۈكسىلىش بولمايدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن. ئىقتىسادشۇناسلار خىتايدا 2024-يىلى باھار ئايلىرىدا ئۆي مۈلۈك ساھەسىدە تۇرغۇنلۇق

يۈز بېرىدىغانلىقىنى، گېئوپولىتىك سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن، باشقا بەزى ساھالەردىمۇ ئىقتىسادىي چۈشۈش كۆرۈلىدىغانلىقىنى بايان قىلدى.

خىتاي ئامېرىكانى ھەمكارلىشىشقا چاقىردى

رويتېرس ئاگېنتلىقى خەۋىرى:

خىتاي تاشقى ئىشلار مىنىستىرى ۋاڭيى 5-يانۋار جۈمە كۈنى خىتاي-ئامېرىكا دىپلوماتىك مۇناسىۋىتىنىڭ 45 يىللىقىنى خاتىرىلەش يىغىنىدا قىلغان سۆزىدە، ئامېرىكا-خىتاي مۇناسىۋىتىكى ئەڭ تەخىرسىز ۋەزىيەتنىڭ ئىككى دۆلەت ئارىسىدا ئۆز-ئارا توغرا چۈشىنىش ۋە بىرلىك ھاسىل قىلىش ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالدى. ئۇ «ھەمكارلىشىش — ئىككى دۆلەتنىڭ، شۇنداقلا دۇنيانىڭ تاللىشى بولۇپلا قالماي، بۇنداق قىلىشنىڭ كۈچەپ تەكتىلىنىشى كېرەك بولغان مەجبۇرىيەت» ئىكەنلىكىنى، ھەمكارلىقنىڭ خىتاي ۋە ئامېرىكا مۇناسىۋىتىكى ئەڭ توغرا تاللاش ئىكەنلىكىنى تەكتىلىدى.

خەۋەردە كۆرسىتىلىشىچە، يېقىنقى يىللاردا دۆلەت بىخەتەرلىكى، يەرشارىۋي توقۇنۇش، سودا چەكلىمىسى قويۇش، كېلىمات ئۆزگىرىشى ۋە تەيۋەن مەسىلىسى جەھەتلەردە خىتاي بىلەن ئامېرىكا ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتە جىددىيلىكلەر كۆرۈلگەن بولۇپ، ئۆتكەن يىلى ئىككى دۆلەت بىر-بىرىنى ئۆزىنىڭ ھاۋا بوشلۇقىدا يۇقىرى بوشلۇقتا ئۇچىدىغان جاسۇسلۇق بالونلىرى ئۈچۈردى دەپ ئۆز-ئارا ئەيىپلەشكەندىن كېيىن، ئىككى دۆلەتنىڭ دىپلوماتىك مۇناسىۋىتى تېخىمۇ بەك يىرىكلىشىپ كەتكەن.

مۇشۇ ھەپتە ئامېرىكا ۋە خىتاي بىرلا ۋاقىتتا جەنۇبىي خىتاي دېڭىزىدا ئۆز ئارا خىرىس قىلىش تىپىدىكى دېڭىز مانېۋىرى ئۆتكۈزگەن بولۇپ، بۇ مانېۋىر رايونىدىكى تالاش-تارتىش ئىچىدىكى تېررىتورىيىلەر كۈچەيگەن پەيتە توغرا كەلگەن.

ۋاڭ يى يىغىندا قىلغان سۆزىدە خىتاينىڭ ئامېرىكادىن ئۆزىگە بولغان پوزىتسىيىسىنى يۈمشىتىشنى كۈتىدىغانلىقىنى ئىپادىلىگەن؛ ئۇ يەنە ئامېرىكادىن خىتايغا نىسبەتەن تەڭداشلىق ۋە كەڭ قورساقلىق پوزىتسىيىسى بولۇشنى كۈتىدىغىنىنى، خىتاي دۆلىتىنىڭ ئۆز-ئۆزىگە ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقىنى ۋە زېمىن پۈتۈنلۈك ھوقۇقىنى قوغداش قاتارلىق تىرىشچانلىقىغا ئېھتىرام بىلدۈرۈپ، شۇنداقلا خىتاي خەلقىنىڭ تاللىشىغا ۋە خىتاينىڭ تەرەققىيات يولىغا ھۆرمەت كۆرسىتىشنى ئارزۇلايدىغانلىقىنى ئىزھار قىلغان.

ۋاڭ يى سۆزىدە يەنە «بىز ئۆز-ئارا ھۆرمەت كۆرسىتىش ئاساسىدا مۇقىم، ساغلام ۋە تەدرىجىي تەرەققىي قىلدۇرغان خىتاي-ئامېرىكا مۇناسىۋىتى ئورنىتىشنى خالايمىز» دېگەنلەرنى ئىپادىلەپ، خىتاينىڭ دۇنيا تىنىچلىقى ۋە تەرەققىياتىدا تېخىمۇ يۈكسەك مەسئۇلىيەتلەرنى ئۈستىگە ئېلىشنى ئارزۇلايدىغانلىقىنى تىلغا ئالغان. شۇنداقلا، خىتاينىڭ ھېچكىمنىڭ ھېچكىمنىڭ ئورنىغا قويۇش، ھېچقايسى دۆلەتنى ئۆزىنىڭ ئەڭ ئەتىۋارلىق سەپدىشى قىلىۋېلىش خاھىشىدا ئەمەسلىكىنى، دۇنياۋي يېتەكچى كۈچ بولۇش ئارزۇسىنىڭمۇ مەۋجۇت ئەمەسلىكىنى تەكتىلەپ ئۆتكەن.

خىتاي پۇتۇن دۆلەت مىقياسىدا ۋەتەنپەرۋەرلىك سەپەرۋەرلىكىگە ئۆتتى

CNN ئاگېنتلىقىنىڭ 6-ئىيۇن خەۋىرى:

خىتاي دائىرىلىرىنىڭ ئالدىنقى يىللاردىكى COVid 19 ۋىرۇسىنى قاتتىق قوللۇق بىلەن تىزگىنلەش، بۇنىڭ باھانىسىدە خىتاي خەلقنى رەھىمسىزلەرچە كونترول قىلىش ئۇرۇنۇشلىرى سەۋەبلىك دۆلەت ئىچىدە ئىشسىزلىق، ئىقتىسادىي چېكىنىش قاتارلىق سەلبىي ھادىسىلەر كۆرۈلگەن. بۇنىڭ نەتىجىسىدە خىتاي خەلقى ئارىسىدا، بولۇپمۇ ياشلار ئارىسىدا ھۆكۈمەتكە قارىتا نارازىلىقلار پەيدا بولۇپ، ئالدىنقى يىلى خىتاي مىقياسىدا ھۆكۈمەتنىڭ ئاپاپ سىياسەتلىرىگە قارشى ھەر خىل كۆلەمدىكى نامايىشلار يۈز بەرگەن. خىتاي ھۆكۈمىتى ئۆز خەلقىدىن كەلگەن بۇ خىل كۆچلۈك قارشى ئىنكاسلارغا «خەلقتىكى ۋەتەنپەرۋەرلىكنىڭ سۇسلۇقى» دەپ دېئاگنوز قويغان. ئاقىۋەتتە، خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئۆز خەلقىدىكى سۇس ۋەتەنپەرۋەرلىكنى ئىسلاھ قىلىش ئۈچۈن ئالدىنقى يىلى ئۆكتەبىر ئېيىنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا «ۋەتەنپەرۋەرلىك مائارىپى قانۇنى»نى تەسىس قىلىپ، باشلانغۇچتىن باشلاپ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئېڭىنى ئۆستۈرۈش خىزمىتىنى تېخىمۇ نۇقتىلىق ھالدا كۈچەيتىشكە تۇتۇش قىلغان.

خەۋەردە كۆرسىتىلىشىچە، خىتاينىڭ بۇ ئاتالمىش «ۋەتەنپەرۋەرلىك مائارىپى قانۇنى» — ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى كۈچەيتىشنى، خىتاي خەلقى قەلبىدىكى ۋەتەننى سۆيۈش ھېسسىياتىنىڭ كۈچىيىشىنى، جۈملىدىن كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ خىتاي خەلقىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىشىنىڭ تەخىرسىزلىكىنى خىتاي خەلقىگە كۈچلۈك رەۋىشتە ھېس قىلدۇرۇشنى ۋە خەلقنىڭ جۈملىدىن كوممۇنىستىك پارتىيىسىنى شەرتسىز ياخشى كۆرۈشىنى مەقسەت قىلغان ئىكەن.

خىتاي مىللەتچىلىكىنى كۈچەيتىشنى، خىتاينىڭ دۇنياغا خوجا بولۇشى ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا خەلقنى ئۆزىگە چەمبەرچاس باغلاشنى نىشانلىغان بۇ ۋەتەنپەرۋەرلىك تەشۋىقاتى خىتاي دۆلەت مېدىيالىرىدا ۋە ئاممۇۋي تاراتقۇلاردا زور كۈچ بىلەن قانات يايماقتا ئىكەن.

خەۋەردە كۆرسىتىلىشىچە، خىتاي يېقىنقى يىللاردا ھەم مەكتەپلەردە، ھەم جەمئىيەتتە «ۋەتەنپەرۋەرلىكنى جانلاندۇرۇش» تەشۋىقاتىنى بارغانچە كۈچەيتىۋاتماقتا ئىكەن. شى جىنپىڭنىڭ ھوقۇقىنى تېخىمۇ كۈچەيتىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش، كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ يولىغا پۈتلىكاشاڭ بولۇش مۇمكىنچىلىكى بولغان يوشۇرۇن ئىچكى خەۋپىلەرنى تەلتۆكۈس سۈپۈرۈپ تاشلاش غايىسى بۇ يېڭى ۋەتەنپەرۋەرلىك تەشۋىقاتىدىكى يادرولۇق ئامىل ھېسابلىنىدىكەن.

خىتاي ئامېرىكانىڭ قورال-ياراغ شىركەتلىرىگە جازا يۈرگۈزگەنلىكىنى جاكارلىدى

خىتاي ئامېرىكانىڭ بەش قورال-ياراغ ئىشلەپچىقىرىش شىركىتىگە تەيۋەنگە قورال ساتقانلىقى تۈپەيلىدىن جازا قويغانلىقىنى جاكارلىدى.

ئالدىنقى ئايدا ئامېرىكا دۆلەت ئىشلىرى مەھكىمىسى تەيۋەننىڭ بىرلەشمە جەڭ قىلىش قوماندانلىق ۋە كونترول سىستېمىسىنى كۈچلەندۈرۈش ئۈچۈن دۆلەت مالىيەسىدىن 300 مىليون دوللارلىق قورال-ياراق سېتىش قارارىنى ماقۇللىغان بولۇپ، ئامېرىكانىڭ بۇ قارارىغا جاۋابەن، خىتاي تەيۋەنگە مەزكۇر قورال-

يـاراقـلارنـى سېتىپ بېرىشـكه چېتىشـلىق ئـامېرىكـا شـىركەتـلىرىگه قـارىتـا كۈتۈلـمىگەن تەدبـىر قوللىنىدىغانلىقىنى جاكارلىغان ئىدى.

ئالدىمىزدىكى دۈشەنبە كۈنى، خىتاي تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى ئامېرىكانىڭ مۇناسىۋەتلىك بەش شىركىتىگه جازا يۈرگۈزگەنلىكىنى ئېلان قىلدى. خىتاي تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى مەزكۇر ئامېرىكا قوراللىـ ياراغا شىركەتلىرىگه يۈرگۈزىدىغان جازانىڭ بۇ شىركەتلەرنىڭ خىتايدىكى مۇقىم ۋە كۆچمه مۇلۈكلىرىنى توڭلىتىش، خىتايدىكى ئورگان ۋە شەخسلەرنىڭ مەزكۇر ئامېرىكا قوراللىـ ياراق شىركەتلىرى بىلەن سودا قىلىشىنى، شۇنداقلا ھەمكارلىشىشنى چەكلەش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگه ئالىدىغانلىقىنى بايان قىلدى. خىتاي تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى يەنه «ئامېرىكانىڭ خىتايغا قاراشلىق تەيۋەن رايونىغا قوراللىـ ياراغلارنى سېتىپ بېرىشى خىتاينىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى ۋە دۆلەت بىخەتەرلىك مەنپەئەتىگه ئېغىر زىيان ئېلىپ كېلىدۇ» دېگەنلەرنى تەكىتلىدى.

ئامېرىكالىق خىتاي ئەسكەر خىتايغا ھەربىي مەلۇمات تەمىنلىگەنلىكى ئۈچۈن قاماققا ھۆكۈم قىلىندى

ئامېرىكا ئەدلىيە مىنىستىرلىقى 8ـ يانۋار باياناتى:

ئامېرىكا كالفورنىيە شىتاتىدىكى بىر دېڭىز ئارمىيە بازىسىدا خىزمەت قىلىدىغان 26 ياشلىق ئامېرىكا دېڭىز ئارمىيەسى خادىمى جاۋ ۋېن خېڭ (ئامېرىكادا ئىشلەتكەن ئىسمى توماس جاۋ) ئامېرىكانىڭ سەزگۈر ئەسكىرىي ئۇچۇرلىرىنى خىتاي ئىستىخبارات خادىمىغا تەمىنلىگەنلىك جىنايىتى بىلەن 27 ئايلىق قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىپ، بەش مىڭ دوللار جەرىمانه قويۇلغان.

ئامېرىكا ئەدلىيە مىنىستىرلىقى تور بېتىدە ئېلان قىلىنغان بۇ ھەقتىكى بايانناىمىدىن مەلۇم بولۇشچه، بۇ دېلونى ئىشلىگەن سوت مەھكىمىسىنىڭ دېلوغا ئالاقىدار ھۆججەتلىرىگه كۆرە، ئامېرىكا دېڭىز ئارمىيەسى خادىمى جاۋ ۋېن خېڭنىڭ ئامېرىكا ئارمىيىسىگه ئائىت سەزگۈر مەخپىي ھۆججەتلەرنى خىتاي ئىستىخبارات خادىمىغا يەتكۈزۈپ بېرىشتە خىتاي ئىستىخبارات خادىمىدىن پارا ئالغانلىقى قەيت قىلغان. جاۋ ۋېن خېڭ 2023ـ يىلى، ئۆكتەبىر ئېيىدىكى سوراق جەريانىدا يۈقىرىقى جىنايىتىنى ئۆز ئاغزى بىلەن ئىقرار قىلغان.

ئامېرىكا ئەدلىيە مىنىستىرلىقى دۆلەت بىخەتەرلىكى بۆلۈمى مۇئاۋىن تەپتىشى، گېنېرال ماسىۋ ئوسلىن بۇ ۋەقه توغرىسىدا ئىپادە بىلدۈرۈپ مۇنداق دېگەن :«جاۋ ئەپەندى ئۆز دۆلىتى ئامېرىكىنى قوغداش توغرىسىدىكى رەسمىي قەسەمگه خىيانەت قىلدى، ئامېرىكا ئارمىيىسى خادىملىرىنى خەتەرگه ئىتتىردى. ئامېرىكا ئادالەت مىنىستىرلىكى خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ دۆلەت بىخەتەرلىكىمىزنىڭ ئۇلىنى كولاش تىركىشىشىگه قارشى ئۇزۇل ـ كېسىل كۈرەش ئېچىدىدۇر، شۇنداقلا دۆلەت بىخەتەرلىكىمىزگه قارشى ھەرىكەت قىلغانلاردىن قەتئىي رەۋىشته ھېساب سوراش باسقۇچىدىدۇر.»

بايانناىمىدىن مەلۇم بولۇشچه، جاۋ ۋېن خېڭ كالىفورنىيە شىتاتى ۋېنتۇرا شەھىرىگه جايلاشقان بىر دېڭىز ئارمىيىسى بازىسىدا خىزمەت قىلغان بولۇپ، جاۋ 2021ـ يىلى ئاۋغۇست ئېيىدىن 2023ـ يىلى ماي ئېيىغىچه خىتاي ئىستىخبارات خادىمىدىن جەمئىي 14 مىڭ 866 دوللار پارا ئالغان بولۇپ، بۇ پۇل ئايرىم ـ ئايرىم 14 قېتىمغا بۆلۈنۈپ خىتاي ئىستىخباراتى خادىمى تەرىپىدىن جاۋغا يەتكۈزۈپ بېرىلگەن. جاۋ

بۇنىڭ بەدىلىگە ئامېرىكا دېڭىز ئارمىيىسى مەشغۇلات بىخەتەرلىكىگە ئالاقىدار مەخپىي ئۇچۇرلارنى خىتاي ئىستىخبارات خادىمىغا يەتكۈزۈپ بەرگەن.

جاۋ ۋېن خېڭ خىتاي ئىستىخبارات خادىمىغا يەتكۈزۈپ بەرگەن بۇ مەخپىي ئۇچۇرلارنىڭ ئارىسىدا ئامېرىكا دېڭىز ئارمىيىسىنىڭ ھەربىي مەشىقلىرىگە ئالاقىدار مەزمۇنلار، شۇنداقلا ئامېرىكا دېڭىز ئارمىيىسىنىڭ مۇھىم ئۇل مۇئەسسەسە قۇرۇلۇشلىرىغا ئائىت مەلۇماتلار بار ئىكەن. مەلۇماتتىن بىلىنىشىچە، جاۋ ۋېن خېڭ خىتايغا ئامېرىكا دېڭىز ئارمىيەسى تىنىچ ئوكيان دېڭىز فلوتىنىڭ چوڭ كۆلەملىك ھەربىي مانېۋېر پىلانى، ئامېرىكا دېڭىز ئارمىيىسىنىڭ جەڭ قىلىش بۇيرۇقلىرى، شۇنداقلا ياپونىيەنىڭ ئوكيناۋا شەھىرىگە جايلاشتۇرۇلغان ئامېرىكاغا ئائىت رادار سىستېمىسىنىڭ ئېلېكترونىك خەرىتىسى قاتارلىقلار ئۇچۇر ۋە مەلۇماتلارنى تەمىنلەپ بەرگەن.

كالىفورنىيە شىتاتى مەركىزى رايونى تەپتىشى مارتىن ئېسترادا بۇ ھەقتە مۇنداق دېگەن: «جاۋ ئۆز دۆلىتى ئامېرىكاغا خائىنلىق قىلدى. خىتاي ئىشپىيونلۇق خادىمىدىن پارا ئېلىپ ئۆز قەدىرىنى ئۆزى چۈشۈردى. بۇ سەۋەبلىك، ئامېرىكا ئارمىيىسىدىن قوغلاندى. ھازىر ئۇ تۇرمە ھاياتىنى باشلاش ئالدىدا. جاۋغا بېرىلگەن بۇگۈنكى جازا شۇنى كۆرسىتىدۇكى، ئىشخانىمىز دۆلەت بىخەتەرلىكىمىزنىڭ ئۇلىنى كولاشقا ھەپىلەشكەنلەرنى تۇپ يىلتىزىدىن قۇمۇرۇپ تاشلاش ۋە جازالاشتا چاقماق تېزلىكىدە ھەرىكەتكە ئۆتىدۇ.»

FBI دۆلەت بىخەتەرلىكى تارمىقى يارىدەمچى ئىجرائىيە دېرىكتورى لارىسا ل.نەپ بۇ ھەقتە مۇنۇلارنى بىلدۈردى: «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ئامېرىكانىڭ ۋە ئۇنىڭ ئىتتىپاقداشلىرىنىڭ دۆلەت بىخەتەرلىكىنىڭ ئۇلىنى كولاش جەھەتتە توختاۋسىز تىرىشىپ كېلىۋاتىدۇ. خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئىستىخبارات ئەۋزەللىكىگە ئىگە بولۇش ئۈچۈن ھەر قانداق قانۇنغا ۋە ھەر قانداق تۈزۈمگە خالىغانچە خىلاپلىق قىلىۋېرىدىغانلىقىنى يېنىش-يېنىشلاپ كۆرسىتىپ كەلدى. بۇگۈنكى سوت ھۆكمى شۇنى كۆرسىتىدۇكى، خىتاي ئىستىخبارات ئورگانلىرى ئۆزى يالغان جاسۇسلىرىنى FBI نىڭ ۋە مۇھىم ھەمكارچى ئورگانلىرىمىزنىڭ قولىغا ئېلىشىدىن ۋە سوتقا تاپشۇرۇپ بېرىشىدىن ساقلاپ قېلىشتا ئاجىز كەلدى.»

بايانناممىدىن مەلۇم بولىچە، جاۋ ۋېن خېڭ مۇرەككەپ مەخپىي شىفىر ۋاستىسى ئارقىلىق خىتاي ئىستىخبارات خادىمىغا ئۇچۇر يەتكۈزگەن بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ ئۇچۇر يەتكۈزگەنلىكىگە ئائىت دەلىل-پاكىتلارنى يوق قىلىپ ماڭغان، شۇنداقلا، خىتاي ئىستىخبارات خادىمى بىلەن بولغان ئالاقىسىنىمۇ مەخپىي تۇتقان ئىكەن.

خاماس جەڭچىلىرى ئىسرائىلىيەگە قارشى ئۇرۇشتا خىتاي قوراللىرىنى ئىشلەتكەنلىكى ئىلگىرى سۈرۈلمەكتە

ئامېرىكادا چىقىدىغان داڭلىق گېزىتلەردىن «newsweek» ھەپتىلىك گېزىتىنىڭ 8-يانۋار نەشر قىلىنغان خەۋىرىدە مۇنداق دېيىلگەن:

يېقىندا ئىسرائىلىيە دۆلەت مۇداپىئە تارماقلىرى خاماسنىڭ قولىدا خىتاينىڭ ئىلغار قوراللىرى بارلىقىنى ئېنىقلىغان بولۇپ، بۇ قورال-ياراغلار ئارىسىدا M16 زەربىچى ئاپتوماتى ئۈچۈن كېرەكلىك ئوق

دورىلار ۋە M16 زەربىچى ئاپتوماتىنىڭ قارغا ئىلىش دۇربۇنى؛ يۇقىرىقى بېسىملىق ئاپتوماتىك قىرغىن ئاپتوماتى، خەۋەرلىشىش ئۇسكۇنىلىرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىكەن.

بۇ ھەقتىكى خەۋەرنى فرانسىيەدە چىقىدىغان تېلېگراف گېزىتىمۇ خەۋەر قىلغان بولۇپ، فرانسىيە تېلېگراف گېزىتى بۇ ھەقتىكى خەۋىردە ئىسرائىلىيە ئىستىخبارات ئورگىنىنىڭ بۇ ھەقتىكى بايانىنى نەقىل قىلىپ، ئىسرائىلىيە ئىستىخباراتىنىڭ خىتاي قوراللىرىنىڭ قانداقسىگە خاماسنىڭ قولىدا بولۇپ قالغانلىقىغا ھەيران قالغانلىقىنى؛ شۇنداقلا، خاماسنىڭ ئىلگىرىكى چاغلاردا ھېچقاچان بۇنداق كۆچلۈك قوراللارغا ئىگە بولۇپ باقمىغانلىقىنى بىلدۈرگەن.

ئەنگلىيەدىكى دۇنياغا داڭلىق بەس ئۇنۇبۇرستېتنىڭ دۆلەت مۇداپىئە مۇتەخەسسىسى، شۇنداقلا سابىق ناتو ئانالىزچىسى پاترىك بىرى (Patrick Bury) تېلېگراف گېزىتىگە قىلغان سۆزىدە، «بۇ قوراللارنىڭ خىتايدىن بۇيۇرتمىسى كەلگەنمۇ ياكى ئىران قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ قولى بىلەن ۋاستىلىك كەلگەنمۇ؟» بۇ ھەقتە سوئال تۇغۇلغىنىنى، خاماسقا ئەسكىرىي ۋە ئىقتىسادىي ياردەم بېرىپ كېلىۋاتقان ئىرانىنىڭ بۇ قوراللارنىڭ خاماسنىڭ قولىغا چۈشۈشىدە ئەڭ كەمىدە قوشۇمچە رول ئوينىغىنىنى بايان قىلغان.

تېل ئاۋىۋ ئۇنۇبۇرستېتى دۆلەت بىخەتەرلىكى تەتقىقات بۆلۈمى تەتقىقاتچىسى تۇۋىيا گېرىڭ (Tuvia Gering) بۇ ھەقتە سۆز قىلىپ: «ئەگەر خىتاي خاماس تەرەپكە بۇ قورال ياراقلارنى بۇيرۇتقان بولسا، ئۇلار بۇ قوراللارنى ئىشلىتىشتىن ئىلگىرى ئۇلارنى ئۆزى ئۈچۈن ئىشلىتىدۇ. ئەمما، خىتاينىڭ دۇنيادىكى ھەرىكەتلىرىگە نەزەر سالسىڭىز، بۇ شۇبھىسىزكى، بۇ قوراللارنى ھېچقانچە ئورنى قالمايدۇ» دېگەن. گېرىڭ يەنە خىتاي قورال-ياراغ كارخانىلىرىنىڭ لۇاننى مەركەز قىلغان ھىزبۇللاھ قوراللىقلىرى بىلەن بولغان يېقىن مۇناسىۋىتىگە ئىشارە قىلىپ، ئىرانىنىڭ يۆلىشى ئارقىلىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرىۋاتقان بۇ شىئە ئەسكىرىي كۈچلىرىنىڭ 2006-يىلىدىكى ئىسرائىلىيە-لۇبنان ئۇرۇشىدا ئىسرائىلىيە دېگىز چارلىغۇچى پاراخوتلىرىدىن بىرىگە خىتاي ياسىغان، پاراخوتنى پاچاقلاپ تاشلايدىغان ئوق بېشى ئېتىپ، تۆت غەۋۋاسنىڭ ئۆلىمىگە سەۋەب بولغانلىقىنى قەيت قىلغان.

دۆلەت مۇداپىئە تەتقىقاتچىسى تۇۋىيا گېرىڭ «ئەگەر بۇ قورال-ياراقلارنىڭ خىتايدا ياسالغانلىقى، خاماسقا ئىران قاتارلىق ئۈچىنچى بىر دۆلەت ئارقىلىق تەمىنلەنگەنلىكىنى تەقدىردە، بۇ ھادىسە ئىسرائىلىيەدە خىتاي ئۈچۈن بىر سەتچىلىك ھېسابلىنىدۇ» دېگەن.

ھەپتىلىك خەۋەرلەر گېزىتىنىڭ بايانچە، ئىسرائىلىيەنىڭ خىتاي بىلەن بولغان نەچچە ئون يىللىق ئىللىق مۇناسىۋىتى ئىسرائىلىيە خاماسقا قارشى ئۇرۇش باشلىغاندىن كېيىن ناچارلىشىشقا قاراپ يۈزلەنگەن. گېزىتتە بىلدۈرۈشچە، ئىسرائىلىيەنىڭ ئەڭ چوڭ سودا شېرىكلىرىدىن بىرى بولغان خىتاي تاكى ھازىرغىچە 2023-يىلى، 7-ئۆكتەبىر كۈنى خاماس قوراللىقلىرىنىڭ ئىسرائىلىيگە قىلغان ھۇجۇمى سەۋەبلىك خاماس تەرەپنى ئەيىپلىمىگەن.

خەۋەردە كۆرسىتىلىشىچە، ئىسرائىلىيە غەززىگە قارشى ھۇجۇم قوزغىغاندىن كېيىن، خىتاي ئىجتىمائىي تاراتقۇلىرىدا يەھۇدىيلارغا قارشى شوئار-چاقىرىقلار ۋە ئىرانىنى ياقىلايدىغان يوللانمىلار زور سالماقتا ئاشقان. خىتاي ئىجتىمائىي تاراتقۇلىرىدا تارقالغان ئىسرائىلىيەنى قوللاش پىكىرلىرىنى خىتاي ئورگانلىرىنىڭ سەزگۈر ئۇچۇرلارنى سۈزۈۋېلىش مېخانىزمى تەرىپىدىن ئۆچۈرۈپ تاشلانغان.

خىتايىنى تەتقىق قىلىدىغان بەزى كۆزەتچىلەرنىڭ بىلدۈرۈشىچە، خىتاي — ئىسرائىلىيە-خاماس توقۇنۇشىدىن پايدىلىنىپ ئامېرىكانىڭ ئوتتۇرا شەرقتىكى تەسىرىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، ئۆزىنى تەرەققىي قىلدۇاتقان دۆلەتلەرنىڭ خوجائاكىسى ئورنىغا چىقىرىش ئۇرۇنىشىدا بولماقتا ئىكەن.

شېنجېن تاشكەنت قۇرۇقلۇق سودا لېنىيىسى ئىشقا چۈشتى

ئەركىن ياۋروپا ئاخبارات ئورگىنىنىڭ 10-يانۋار خەۋىرى:

دۇنيا قۇرۇقلۇق يولى تىرانسپورت ئورگىنىنىڭ (IRU) بىلدۈرۈشىچە، ئېلكترون بۇيۇملىرى قاچىلانغان تۇنجى يۈك ماشىنىسى ئەتىرتى خىتاينىڭ جەنۇبىي جايلاشقان شېنجېن شەھىرىدىن يولغا چىقىپ، ئۆزىنىڭ ئاخىرقى بېكىتى بولغان ئۆزبېكىستان پايتەختى تاشكەنتكە يېتىپ كەلگەن. قىرغىزىستاننى كېسىپ ئۆتىدىغان بۇ قۇرۇقلۇق يولىنىڭ باش بېكىتى شېنجېن بىلەن ئاخىرقى بېكىتى تاشكەنتنىڭ ئومۇمىي مۇساپىسى 6500 كىلومېتىر ئىكەن. يۈك ماشىنىسى ئەتىرتى شېنجېندىن تاشكەنتكە يەتتە كۈندىلا كېلىپ بولىدىكەن.

خەۋەردە بىلدۈرۈشىچە، ئۆتكەن يىلى ئىيۇل ئېيىدا، جېڭجوۇ خوك يى تىرانسپورت شىركىتى يۇقىرىقىغا ئوخشاش يۈك ماشىنا ئەتىرتى ئارقىلىق شېنجېن بىلەن ئالماتا ئوتتۇرىسىدىكى سودا تىرانسپورتىنى باشلىغان ئىكەن.

دۇنيا قۇرۇقلۇق يولى تىرانسپورت ئورگىنىنىڭ بىلدۈرۈشىچە، بۇ يېڭى تىجارەت قاتناش لېنىيىسى خىتاينىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن بولغان سودا كۆلىمىنىڭ ئېشىشىنىڭ ئىپادىسى ھېسابلىنىدىكەن.

تالىبان ۋاخان كارىدورىدا ۋەتىنىمىز چېگرىسىغا تۇتىشىدىغان يول ياسىدى

ئافغانىستانغا ئالاقىدار خەۋەرلەرنى ئاساس قىلغان خەۋەر ئورگىنى «خاما ئاگېنتلىقى» نىڭ 16-يانۋار خەۋىرى:

ئافغانىستان بەدەخشان ۋىلايىتىنىڭ ئۇچۇر ۋە مەدەنىيەت ئىدارىسى باشلىقى مۇئىززىدىن ئەھمەدى مەزكۇر ئاگېنتلىققا بەرگەن مەلۇماتىدا، پامىر يۇقىرى سۈرەتلىك يولىنىڭ ۋەتىنىمىز شەرقىي تۈركىستان چېگرىسىغىچە بولغان قىسمى ھەققىدە توختالغان. مۇئىززىدىن ئەھمەد سۆزىدە «پامىر يۇقىرى سۈرئەتلىك يولىنىڭ خىتاي چېگرىسىغىچە بولغان قىسمى ياساپ پۈتتۈرۈلدى. ئەمدىدىن باشلاپ بۇ يولغا ئالاقىدار قاتناش پىلانى ۋە بۇ يولنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا كېتەرلىك خامچوت لايىھەلىرىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش باشلاندى» دېگەن.

خەۋەردە بىلدۈرۈلىشىچە، تالىبان ھۆكۈمەت دائىرىلىرى 2023-يىلى، سېنتەبىر ئېيىنىڭ باشلىرىدا ئافغانىستانىنىڭ ۋاخان رايونى بىلەن ۋەتىنىمىز شەرقىي تۈركىستانىنىڭ چېگرىسىنى تۇتاشتۇرىدىغان يول ياساشنى باشلىغانلىقىنى جاكارلىغان بولۇپ، بۇ يولنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى ئەللىك كىلومېتىر، كەڭلىكى بەش مېتىر ئىكەن. بۇ تۈرگە ئافغانىستان يېزا-قىشلاقلارنى گۈللەندۈرۈش مىنىستىرلىقى مەسئۇل بولغان ئىكەن. مەزكۇر مىنىستىرلىقنىڭ بەدەخشان ۋىلايىتى تارمىقى باشلىقى ئالدىنقى يىلى سېنتەبىر ئېيىدا

مىنىستىر مۇھەممەد يۇنۇس ئاقھۇنزادە ۋە باشقا يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ بۇ يولنى باشلاش قۇرۇلىشىدا ھازىر بولغانلىقىنى قەيت قىلغان. بۇ يولنىڭ ئومۇمى چىقىمى ئۇچۇن 369 مىليون 579 مىڭ ئافغانى سەرپ قىلىنغان بولۇپ، بۇ سومما تەخمىنەن بەش مىليون 140 مىڭ ئامېرىكا دوللىرىغا تەڭداش ئىكەن.

تالىبان بەدەخشان ۋىلايىتى يەرلىك ئەمەلدارلىرىنىڭ بىلدۇرۇشىچە، ئەڭ تۆۋەن چىقىم ۋە قىسقا مۇساپە بويىچە ياسالغان بۇ يول خىتايدىن كېلىدىغان تىجارەت تاۋارلىرىنىڭ ئافغانىستانغا ئىمپورت قىلىنىشىغا ۋە ئافغانىستاننىڭ يەرلىك تاۋارلىرىنىڭ خىتايغا ئېكسپورت قىلىنىشىغا قولايلىق تۇغدۇرىدىكەن.

خەۋەردە يەنە مۇنۇلار بىلدۇرۇلگەن:

ئامېرىكا كېڭەش پالاتاسى تاشقى ئىشلار كومىتېتى باشلىقى مىكائىل ماككائۇل ئالدىنقى ھەپتە خىتاينىڭ ئافغانىستاندىكى تەسىرى ھەققىدىكى ئەندىشىسىنى بايان قىلىپ، خىتاينىڭ يېقىن كەلگۈسىدە ئافغانىستان باگرام ئايرىدرومىنى ئۆز كونتروللۇقىغا ئېلىش مۇمكىنچىلىكىدىن ئەنسىرەيدىغانلىقىنى ئىپادىلىگەن. ئامېرىكا ئەمەلدارلىرى خىتاينىڭ ئافغانىستانغا سىلىۋاتقان مەبلەغلىرى ھەققىدىكى ئەندىشىسىنى دائىملا بايان قىلىپ كەلگەن بولۇپ، ئۇلار بولۇپمۇ خىتاينىڭ ئافغانىستاندا لىسيۇم مەنبەلىرى ئېچىشقا مەبلەغ سېلىشىغا ئەندىشە نەزىرىدە قاراپ، خىتايىنىڭ بۇ ھەرىكەتلىرىنىڭ ئافغانىستاننىڭ دۆلەت مەنپەئەتىگە زىيان كەلتۈرىدىغانلىقىنى ئىپادىلەپ كەلگەن.

خىتاي چەتئەل كارخانىلىرىنى خىتايغا مەبلەغ سېلىشقا چاقىردى

رويتېرس ئاگېنتلىقى 16-يانۋار خەۋىرى:

خىتاي باش مىنىستىرى لىچياڭ 16-يانۋار شېۋېتسارىيەنىڭ دائوس شەھىرىدىكى دۇنيا ئىقتىساد مۇنبىرى يىغىنىدا سۆز قىلىپ، خىتاي ئىقتىسادىنىڭ تاشقى دۇنياغا ئوچۇق ئىكەنلىكىنى، چەتئەل كارخانىلىرىنىڭ خىتايغا مەبلەغ سېلىشتىن ئالدىغان پايدىلىرىنى، شۇنداقلا دۇنياۋي رىقابەتلەرگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن سودا-تىجارەت جەھەتلەردىكى توسالغۇلارنىڭ ئېلىپ تاشلىنىشى كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

خەۋەردە بىلدۇرۇلىشىچە، خىتاي كوۋىد ۋىرۇسىدىن كېيىنكى ئىقتىسادىي جانسىزلىق ۋە ئۆي-مۈلۈك ساھەسىدىكى چۆكۈش قاتارلىق مەسىلىلەرگە دۇچ كەلگەن مۇشۇنداق بىر پەيتتە، خىتايغا مەبلەغ سالغان چەتئەل كارخانىلىرى ئەمەلدارلىرى ئۆزلىرىنىڭ خىتايدىكى ئۇزۇن مۇددەتلىك قەد كۆتۈرۈش ئارزۇلىرى توغرىسىدا، ئۆتكەن قىرىق يىل مابەينىدىكى تۇنجى قېتىملىق ئەندىشىگە دۇچ كەلگەن.

خىتاي باش مىنىستىرى لىچياڭ بۇ يىغىنىدا قىلغان سۆزىدە يەنە، ئاھالىسى تېز سۈرئەتتە شەھەرلىشىۋاتقان بىر مىليارت 400 مىليون نوپۇسقا ئىگە خىتاينىڭ يەرشارىۋي ئومۇمىي ئېھتىياجدا مۇھىم رول ئويناىدىغانلىقىنى تىلغا ئالغان. ئۇ سۆزىدە يەنە خىتاينىڭ ئۆز بازىرىنى چەتئەل كارخانىلىرىغا ئوچۇق تۇتۇشنى بۇرۇنقىدەكلا قەتئىي داۋاملاشتۇرىدىغانلىقىنى، پۈرسەتلەردىن تەڭ بەھرىمەن بولۇشتا چەتئەل كارخانىلىرىغا پايدىلىق شارائىتلارنى يارىتىپ بېرىدىغانلىقىنى تىلغا ئالغان.

ئىرۇسالىم پوچتا گېزىتى 16-نويابىر «ئىسرائىلىيە تۈركىيەنىڭ خاماسنى قوللىشىغا قاراپ تۇرمايدۇ» ناملىق ماقالە ئېلان قىلغان بولۇپ، ماقالىدە مۇنۇلار بىلدۈرۈلگەن:
ئىسرائىلىيە ئۆزىنىڭ يېقىن ئىتتىپاقدىشى (ئامېرىكانىڭ) يارىدىمى ئاستىدا تۈركىيەگە شۇنى جېكىلەيدۇكى، تۈركىيەنىڭ خاماسنى قوللاشنى داۋاملاشتۇرۇشى سەۋەبلىك ئىسرائىلىيە-تۈركىيە مۇناسىۋىتىدە ئېغىر ئاقىۋەتلەر كېلىپ چىقىدۇ.

خاماس ئىسرائىلىيەنىڭ جەنۇبىدا قەتلىئام يۈرگۈزۈپ ئۈچ ھەپتىدىن كېيىن، ئىستانبۇلدا ئۆتكۈزۈلگەن پەلەستىنگە ھەمدەم بولۇش يىغىلىشىدا سۆز قىلغان تۈركىيە پرېزىدېنتى رەجەپ تايىپ ئەردوغان «خاماس تېرورلۇق تەشكىلاتى ئەمەس» دېدى ۋە ئىسرائىلىيەنىڭ غەززىگە قارشى ئۇرۇش جىنايىتى ئۆتكۈزۈۋاتقانلىقىنى بايان قىلدى.

2023-يىلى دېكابىر ئېيىدا ئەنقەرەدە سۆزلىگەن نۇتۇقىدىن بىرىدە بولسا، ئەردوغان تېخىمۇ ئەزۋەيلەپ، ئىسرائىلىيە باش مىنىستىرى بېنجامىن نېتانياھۇنى گېتلىرغا ئوخشاتتى.

***

ئاپتور نوۋا لازمى مەزكۇر ماقالىسىدە يەنە «ئەردوغاننىڭ ئىسرائىلىيە دۈشمەنلىكى يالغۇز سۆز بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. نەچچە ئون يىلدىن بېرى ئەردوغان خاماسنى سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئەسكىرىي جەھەتلەردىن توختاۋسىز قوللاپ، خاماسنىڭ بارغانچە كۈچىيىشىنى، گۈناھسىز ئىسرائىلىيە خەلقىنىڭ بولسا خاماسنىڭ بالايى-ئاپەتلىرىگە دۇچ كېلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى» دەپ بىلجىرلىغان.

ماقالىدە يەنە مۇنۇلار كۆرسىتىلگەن:

تۈركىيە خاماسنىڭ بىخەتەر پاناھگاھى. تۈركىيەنىڭ خاماس رەھبەرلىكىگە بىخەتەر پاناھگاھ بولۇپ بېرىۋاتقانلىقى ھېچكىمگە مەخپىي ئەمەس. ئەنقەرە خاماسنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرىنى دائىم كۈتۈۋالىدۇ. ئەردوغان خاماسنىڭ بېشىدىكى ئىسمائىل ھەنىيە ۋە خالىد مەشئەل قاتارلىق رەھبەرلىرى بىلەن ئوچۇق ئاشكارا كۆرۈشۈپ يۈرۈيدۇ. خاماسنىڭ مالىيە بۆلۈمى مەسئۇلى زاھىر جابارىن ئىستانبۇلدىكى ئىشخانىسىدا ئولتۇرۇۋېلىپ خاماسنىڭ ئىراندىن ئالىدىغان ئىقتىسادىي ياردەملىرىنى نازارەت قىلىپ تۇرىدۇ، بۇ ئىقتىسادىي ياردەملەرنىڭ ئارىسىدا تۈركىيە تەرەپتىن كېلىدىغان ياردەممۇ بار. تۈركىيەنىڭ خاماسقا تېخى ئەسكىرىي ياردىمىمۇ بار.

ماقالە ئاپتورى نوۋا لازمى يەنە مۇنۇلارنى بىلدۈرگەن:

ئەگەر تۈركىيە خاماسنى قوللاشتىن قولىنى تارتمىسا، تۈركىيە ئۆزىنىڭ بۇ قىلمىشى ئۈچۈن ئېغىر بەدەل تۆلەيدىغانلىقىنى ئىسرائىلىيە تەرەپنىڭ ئېنىق ئوتتۇرىغا قويىدىغان پەيتى كەلدى. تۈركىيە تاكى خاماسنى تېرورلۇق تەشكىلاتى دەپ ئاتاپ، خاماسقا شۇ بويىچە مۇئامىلە قىلمىغۇچە، شۇنداقلا تۈركىيە ئۆزىنىڭ خاماسنى قوللىشى سەۋەبلىك ئامېرىكانىڭ قويغان جازالىرىغا تولۇق باش ئەگمىگۈچە ئىسرائىلىيە ھۆكۈمىتى تۈركىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتىكى ھەر قانداق بولغۇسى نورمالىلىشىشنى رەت قىلىشى كېرەك.

ئامېرىكا ۋە خىتاي مالىيە ئەمەلدارلىرى بېيجىڭدا يىغىن ئاچتى

رويتېرس ئاگېنتلىقىنىڭ ۋاشىنگتوندىن 18-يانۋار خەۋىرى:

ئامېرىكا ۋە خىتاي مالىيە ئەمەلدارلىرى 17-يانۋار چارشەنبە كۈنى بېيجىڭدا ئىككى كۈنلۈك يىغىن ئاچقان. يىغىندا ئىككى دۆلەت ئارىسىدىكى ئىقتىسادىي مۇقىملىق ۋە پۇل-مۇئامىلە بازىرى مەسىلىلىرى مۇزاكىرە قىلىنغان.

ئامېرىكا مالىيە ئەمەلدارلىرىدىن بىرى بۇ يىغىن ھەققىدە توختىلىپ، يىغىندا دۇنيا بانكىسى، خەلقئارالىق پۇل-مۇئامىلە فوندلىرى، ئىككى دۆلەت ئارىسىدا چېگرا ھالقىغان پۇل تۆلەش مېخانىزمى قاتارلىق مەسىلىلەر ئانالىز قىلىنغانلىقىنى بايان قىلغان.

خەۋەردە كۆرسىتىلىشىچە، بۇ يىغىننى ئۇيۇشتۇرغان خىزمەت گۇرۇپپىسى ئامېرىكا مالىيە مىنىستىرى جەنىت يېلىن ئالدىنقى يىلى ئىيۇل ئېيىدا بېيجىڭنى زىيارەت قىلغاندىن كېيىن تەشكىللەنگەن ئىكەن.

خىتاي ب د ت كىشىلىك ھوقۇق يىغىندا شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ خۇشال ياشاۋاتقانلىقىنى ئىلگىرى سۈردى

ئامېرىكا ئاۋازى خەۋەرلەر تورىنىڭ 23-يانۋار خەۋىرى:

23-يانۋار سەيشەنبە كۈنى شېۋېتسارىيەنىڭ جەنۇە شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن ب د ت كىشىلىك ھوقۇق يىغىندا، خىتايغا ئالاقىدار كىشىلىك ھوقۇق دوكلاتى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى كىشىلىك ھوقۇق كومېتتى تەرىپىدىن ئىنچىكىلىك بىلەن تەكشۈرۈپ چىقىلغاندىن كېيىن، خىتايىنىڭ شەرقىي تۈركىستان، تىبەت ۋە خوڭكوڭدا ئۆتكۈزۈۋاتقان جىنايەتلىرى غەرپ ئەللىرى تەرىپىدىن تەنقىدلەندى.

خىتايىنىڭ كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكىگە ئائىت بۇ تەكشۈرۈش جەريانى ب د ت سابىق كىشىلىك ھوقۇق ئالىي كومېسسارى مىچىل باچىلىتنىڭ خىتايىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇرلارغا ۋە باشقا تۈركىي مۇسۇلمانلارغا تۇتقان مۇئامىلىسىگە قارشى ئېغىر تەنقىدىي دوكلاتىدىن كېيىنكى تۇنجى قېتىملىق تەكشۈرۈش جەريانى ھېسابلىنىدۇ.

مىچىل باچىلىت ھوقۇق يۈرگۈزۈش مۇددىتى توشۇشتىن بىر نەچچە مىنۇت ئاۋۋال ئېلان قىلغان 2022-يىلى، 1-ئايدىكى دوكلاتىدا خىتايىنىڭ ئۇيغۇرلارغا قارشى ئېغىر كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكى ئېلىپ بارغانلىقى، خىتايىنىڭ بۇ دەپسەندىچىلىكىنىڭ ئىنسانىيەتكە قارشى جىنايەت بولۇش مۇمكىنچىلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

ئالدىنقى سەيشەنبە، 23-يانۋاردىكى يىغىندا ب د ت مۇتەخەسسىسلىرى ۋە كىشىلىك ھوقۇق ئورگانلىرى خىتايىنى بىر مىليوندىن ئارتۇق ئۇيغۇرنى ۋە باشقا مۇسۇلمانلارنى ئاتالمىش تەربىيەلەش مەركەزلىرىگە سولىۋالغان، ئۇلارنى سېستېمىلىق، كەڭ دائىرىلىك ھالدا خورلىغان دەپ ئەيىپلىگەن.

خىتاينىڭ ب د ت دا تۇرۇشلۇق باش ئەمەلدارى چېن شۇ بولسا خىتاينى ئاقلاپ «بىز ھەممە كىشىلەرنى تېخىمۇ ياخشى تۇرمۇشقا ئېرىشتۈرۈش ئۈچۈن تىرىشىۋاتىمىز. بىز شىنجاڭ خەلقىنىڭ كىشىلىك ھوقۇقىغا ھۆرمەت قىلىمىز ۋە ئۇلارنىڭ كىشىلىك ھوقۇقىنى قوغدايمىز. بىز شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقىغا ئەھمىيەت بېرىمىز. شىنجاڭ خەلقىنىڭ ياشاش ھوقۇقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىمىز» دېگەن. چېن شۇ يەنە رېئاللىقنىڭ دەل ئەكسىنى سۆزلەپ «بىز شىنجاڭدا قانۇنغا بىنائەن تېرورىزىمغا قارشى ئۇرۇشىۋاتىمىز. يەتتە يىلدىن بېرى شىنجاڭدا زوراۋانلىق ۋە تېرورلۇقنى ئالاقىدار ھېچقانداق ۋەقە يۈز بەرمىدى. شىنجاڭ خەلقى مۇقىملىقنىڭ ۋە گۈزەل تۇرمۇشنىڭ ھوزۇرىنى سۈرۈۋاتىدۇ» دېگەنلەرنى بايان قىلغان.

يېغىندا ئالدىنقى يىللاردىكىگە ئوخشاشلا غەرپ دۆلەتلىرى خىتاينى ئەيىپلەش مەيدانىدا بولغان. بىر ئوچۇم ئاتالمىش ئىسلامىي ئەللەرنىڭ ۋەكىللىرى بولسا خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى قانلىق سىياسەتلىرىنى ۋە جىنايەتلىرىنى ئاقلاش مەيدانىنى تۇتقان.

ئۇيغۇرلار ھەققىدىكى ھەققانىي خەۋەرلىرى ئارقىلىق ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھۆرمىتىگە نائىل بولغان تۈركىيەدىكى خۇسۇسىي ئاخبارات ئورگىنى — قىرىم خەۋەر ئاگېنتلىقىنىڭ 24-يانۋاردىكى خەۋىرىگە كۆرە، خىتاينى ئەيىبلىگەن 31 دۆلەت ئارىسىدا تۈركىيەمۇ بار ئىكەن.

«theprint» تورىنىڭ ئالاقىدار خەۋىرىدە بىلدۈرۈلىشىچە، بۇ پەيتنىڭ ئۆزىدە، بىر بۆلۈك شەرقىي تۈركىستانلىق ۋە تىببەتلىك نامايىشچىلار ب د ت خىزمەت بىناسى ئالدىدا خىتايغا قارشى نامايىش ئۆتكۈزگەن.

خىتاينىڭ ئۇيغۇر ئىرقىي قىرغىنچىلىقىدا قولى بار خۇاۋېي شىركىتى تۈركىيەدە

تۈركىيەدە قىرىم خەۋەر ئاگېنتلىقىنىڭ 24-يانۋار خەۋىرى:

خىتاينىڭ ئۇيغۇرلارغا يۈرگۈزگەن ئىرقىي قىرغىنچىلىقىدا قولى بار بولغان خىتاي تېخنولوگىيە گورۇھى خۇاۋېي ياۋروپا بازىرىغا يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن تۈركىيەنى بازا قىلدى.

تېخنولوگىيە ساھەسىدە شىددەت بىلەن ئالغا ئىلگىرىلەۋاتقان خىتاي شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي مىللەتلەر ئۈستىدىكى زۇلۇمنى داۋام قىلماقتا. خىتاي خۇاۋېي شىركىتى تەمىنلىگەن تېخنولوگىيىلەر ئارقىلىق شەرقىي تۈركىستاندىكى يىغۋېلىش مەركەزلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنى قاتتىق كونترول قىلماقتا.

خۇاۋېي شىركىتى يەنە كىشىلەر ئارىسىدىكى ئۇيغۇرلارنى سۈنئىي ئەقىل ئارقىلىق تونۇيالىدىغان تېخنولوگىيەنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن خىتاينىڭ ئەقلىي مۈلۈك ھوقۇقى ئىدارىسىگە ئىلتىماس قىلغانلىقى ئوتتۇرىغا چىققان.

خۇاۋېي شىركىتى خىتاينىڭ ئۇيغۇرلارنى جازالاش ۋە كونترول قىلىش جەھەتتىكى خەلقئارا قانۇنغا زىت ئىجرائاتلىرىغا قولچۇماقچىلىق قىلغانلىقى تۈپەيلىدىن، بىر قاتار دېموكراتىك دۆلەتلەر ئىنسانلارنىڭ دېموكراتىك ھەققىگە تاجاۋۇز قىلىشقا قولچۇماقچى بولغان خۇۋاي شىركىتى بىلەن بولغان توختاملىرىنى

بىكار قىلغان مۇشۇنداق بىر شارائىتتا، خۇاۋېي تۈركىيەنى چەتئەللەرگە كېڭىيىشتىكى يېڭى بىكەت قىلىپ تاللىغان.

خەۋەردە كۆرسىتىلىشىچە، ئالدىنقى ھەپتە بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلگەن «خىتاي-ياۋروپا لېدېرلار مۇنبىرى يىغىنى» دا، خۇاۋېينىڭ ياۋروپا بازىرىغا يۈرۈش قىلىشىدا تۈركىيەنىڭ مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغانلىقىنى تەكىتلەنگەن. يىغىننىڭ «تۈركىيە مەبلەغ سېلىشتىكى يېڭى بىكەت» ماۋزۇلۇق بۆلۈكىدە، ياۋروپاغا ئېچىلغان ئىشىك سۈپىتىدىكى تۈركىيەنىڭ خىتاي شىركەتلىرىنى سودا ۋە ئىقتىسادىي ئەۋزەللىك بىلەن تەمىنلەيدىغانلىقى مۇھاكىمە قىلىنغان. خۇا ۋېي شىركىتى كلود ئىجرائىيە كومېتىتى دېرېكتورى چاڭ شيۇسىڭ بۇ يىغىندا، تۈركىيەنىڭ خۇاۋېي ۋە باشقا خىتاي شىركەتلىرى ئۈچۈن بازار ئېچىش جەھەتتىكى مۇھىم بىر بازا ھالىتىگە كەلگەنلىكىنى تىلغا.

خىتاينىڭ ئۆزبېكىستان بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى يېڭى پەللىگە كۆتۈرۈلدى

رويتېرس ئاگېنتلىقىنىڭ 24-يانۋار بېيجىڭدىن خەۋىرى:

خىتاي 24-يانۋار چارشەنبە ئۆزبېكىستان بىلەن بولغان بولغان دىپلوماتىك ئالاقىنى كۈچەيتىش يولىدا ئىككى دۆلەت ئارىسىدا بىر قاتار كۈچلۈك ھەمكارلىق لايىھىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. بۇ ھەمكارلىق لايىھىلىرى بىر يۈرۈش مۇھىم تۈرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، بۇ تۈرلەر ئارىسىدا يەنە قاتناش-ترانسپورت ساھەسىدىكىلەر دۆلەت ئارىسى توشۇش پائالىيەتلىرىدە ئىشلىتىشتىن قېچىۋاتقان رۇسىيەنى كېسىپ ئۆتىدىغان قۇرۇقلۇق يولىنىڭ ئورنىغا، ئوتتۇرا ئاسىيا تۆمۈر يولى ئارقىلىق ئىككى دۆلەت ئارىسىدا سودا ھەمكارلىقىنى كۈچەيتىش تۈرىمۇ مەۋجۇت ئىكەن.

خەۋەردە رويېترس ئاگېنتلىقى خىتاينىڭ شىنخۇا ئاگېنتلىقىدىن نەقىل ئېلىپ، خىتاي رەئىسى شى جىنپىڭ ئۆزبېكىستان پرېزىدېنتى شاۋكەت مىرزىيايېۋ بىلەن بېيجىڭدا كۆرۈشۈش ئارقىلىق، ئىككى دۆلەت مۇناسىۋىتىنىڭ ئىلگىرىكى «كەڭ دائىرىلىك ئىستراتېگىيىلىك شېرىكچىلىك» مۇناسىۋىتىدىن «ھەر قانداق ئەھۋالدا ئۆز-ئارا ھەمدەم بولىدىغان ئىستراتېگىيىلىك مۇناسىۋەت»كە كۆتۈرۈلگىنىنى قەيت قىلغان.

خەۋەردىن مەلۇم بولىشىچە، «ھەر قانداق ئەھۋالدا ئۆز-ھارا ھەمدەم بولىدىغان ئىستراتېگىيىلىك مۇناسىۋەت» دېگەنلىك — دۆلەت ئىچى ۋە خەلقئارالىق ۋەزىيەت مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئىككى دۆلەتنىڭ ھەر ۋاقىت دوستانە مۇناسىۋەتنى ساقلاپ قېلىشنى كۆرسىتىدىكەن.

خەۋەردە دېيىلىشىچە، خىتاي تەرەپ ئۆزبېكىستان بىلەن يېڭى ئېنېرگىيە قاتناش ۋاستىلىرى سانائەت زەنجىرى، شامال ئېنېرگىيىسى ۋە ھېدرو ئېنېرگىيە سانائىتى جەھەتلەردە ھەمكارلىقنى كۈچەيتىشكە تەييار ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

تۈركىيەدىكى قىزىل مۇشۇك نەشرىياتى خىتايدا ئىشخانا ئاچتى

تۈركىيەدە چىقىدىغان جۇمھۇرىيەت گېزىتى تورىنىڭ 23-يانۋاردىكى خەۋىردە بىلدۈرۈلىشىچە، مەركىزى ئىستانبۇلغا جايلاشقان «قىزىل مۇشۇك» نەشرىياتى خىتايىنىڭ چىگدۇ شەھىرىدىكى دۇنيا خىتايشۇناسلىق مەركىزى بىناسىدا ئىشخانا ئاچقان بولۇپ، مەزكۇر نەشرىيات تۈرك نەشرىياتلىرى ئارىسىدا خىتايدا ئىشخانا ئاچقان تۇنجى نەشرىيات ھېسابلىنىدىكەن.

خەۋەدە كۆرسىتىلىشىچە، تۈرك نەشرىياتىنىڭ خىتايدا ئىشخانا تەسىس قىلىشىدا تۈرك كۇلتۇرى بىلەن خىتاي كۇلتۇرى ئارىسىدا ئۆز-ئارا تەسىر كۆرسىتىش ۋە ئىككى دۆلەت ئارىسىدىكى مەدەنىيەت دىئالوگىنى كۈچلەندۈرۈش مەقسەت قىلىنغان ئىكەن.

خەۋەردىن مەلۇم بولىشىچە، دۇنيا خىتايشۇناسلىق مەركىزى دېرىكتورى شۇ باۋفېڭ تۈرك نەشرىياتىنىڭ خىتايدا ئىش باشلىشىنىڭ ئىككى دۆلەت ئارىسىدا بىر-بىرىدىن ئۆگىنىشنى يېڭى سەۋىيەگە ئېلىپ چىقىشقا ياردەم بېرىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

خەۋەردە دېيىلىشىچە، تۈرك نەشرىياتىنىڭ خىتايدا ئىش باشلىشىدا خىتاي بىلەن تۈركىيە ئارىسىدا ئەدەبىي ۋە ئاكادېمىك ھەمكارلىق ھاسىل قىلىشمۇ پىلانلانغان ئىكەن.

ھېكمەتيار ئىبراھىم تەييارلىدى

ۋاققاس ئابباس ئوغلى مەمەدىنوۋ

ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى ساقلاش ۋە ۋارىسلىق قىلىشنىڭ تۆھپىكار ئوغلانلىرىدىن
ھۆرمەتلىك ۋاقاس ئابباس ئوغلى مەمەدىنوۋ ئەپەندىم

ئۇيغۇرلار

The Uyghurs

ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى ۋە مەۋجۇدىيىتىنىڭ ژۇرنىلى

The Magazine of the Uyghur Culture and Survival

هەتتا ئەڭ زۇلمەت كېچىمۇ ئاياقلىشىدۇ، قۇياش چىقىپ تاڭ ئاتىدۇ. - ۋىكتور ھيۇگو